

שיעור כזית

א. השיעורים דוקא בפירות הארץ

התורה משבחת ומחבבת לנו את פירות ארץ ישראל בדברים פרק ח, ח:

אַרְץ חֲטָה וְשִׁעֲלָה וְגִפְן וְיִתְאֲנָה וְרִמּוֹן אֶרֶץ-זֵית שֶׁמֶן וְדָבָשׁ.

בברכות מא ע"ב. עירובין ד ע"א וסוכה ה ע"ב מובאת על זה דרשה של רבי חנן:

"דאמר רבי חנן: כל הפסוק כולו לשיעורין נאמר. חטה – דתנן... שעורה... ארץ זית שמן - אמר רבי יוסי ברבי חנינא: ארץ שכל שיעוריה כזיתים. כל שיעוריה סלקא דעתך? והא איכא הנך דאמרן! אלא: ארץ שרוב שיעוריה כזיתים. דבש - ככותבת הגסה ביום הכפורים".

אך בכל המקומות הגמרא מסיקה ששיעורים הלכה למשה מסיני, והדרשה מהפסוק היא אסמכתא.

במשנה בכלים פרק יז מפורשים שיעורים שונים. במשנה ח נאמר:

"כזית שאמרו לא גדול ולא קטן אלא בינוני - זה אגורי. כשעורה שאמרו לא גדולה ולא קטנה אלא בינונית - זו מדברית. כעדשה שאמרו לא גדולה ולא קטנה אלא בינונית - זו מצרית".

מכאן עולה ששיעור כזית הוא נפח של זית בינוני. אין ספק שהכוונה כאן לשיעור נפח. לגבי ביצה מבואר שם במשנה ו שהשיעור הוא בנפח, וממילא מובן שהמשניות שלאחריה גם הם מדברים על שיעור נפח. , וכן הוא בתוספתא נזיר (ד, א) "מביא כוס מלא יין, מביא זית איגורי נותן לתוכו ושופע".

אך יש להבין אך אומדים מה הבינוני. , האם משערים בכל מקום לפי הפרי שבארץ ישראל, או שמשערים בכל מקום לפי הפירות שבכל העולם, או אולי כל מדינה משערת לפי הפרי שלה.

במשנה ז איתא:

"כגרוגרת שאמרו לא גדולה ולא קטנה אלא בינונית. ר' יהודה אומר הגדולה (הגר"א גורס הקטנה) שבארץ ישראל היא הבינונית שבמדינות"לכאורה אפשר להבין שאין מחלוקת בין תנא קמא לרבי יהודה, ולכולי עלמא גרוגרת שיעורה דוקא בפירות חו"ל, כיון שהיא הבינונית שבכל העולם, כשם שבעדשה משערים במצרית, כי היא הבינונית, אבל הרמב"ם כתב שאין הלכה כרבי יהודה. ויש להבין מה הכריח את הרמב"ם לומר שיש כאן מחלוקת?

והיה נראה לבאר שהרמב"ם כותב שזו מחלוקת כי פשוט לו ששיעורים של שבעת המינים הם בפירות של ארץ ישראל על יסוד דרשת רבי חנין הנ"ל. לכן פירש שיש כאן מחלוקת, שלפי חכמים משערים בפירות של ארץ ישראל, ולכן אזלינן בתר בינוני דידה, ואילו לרבי יהודה משערים לפי פירות כל העולם, ולכן בגרוגרת משערים בבינוני שנמצא בחו"ל. אלא שאכתי צריך ביאור, כי אם הרמב"ם היסוד לדברי הרמב"ם הם דרשת רבי חנין, אכתי יקשה איך לרבי יהודה משערים בשל חו"ל, הרי מהגמרא בברכות משמע שגם רבי יהודה מודה לדרשת רב חנין¹. אלא שמדרשה זו אין ראייה שכן הגמרא מסיקה שדרשה זו אינה אלא אסמכתא, ולכן רבי יהודה יאמר שחכמים רק אמרו שיש רמז לעניני השיעורים בפירות שהשתבחה בהם הארץ, אך לעולם אם אנו מוצאים בפרי מסויים שהבינוני

¹ במשנה בברכות נאמר שלרבי יהודה לענין סדר הברכות על הפירות אמרינן "מין שבעה עדיף", והגמרא מסיקה שלדעתו יש להקדימו מכיון שהפסוק נאמר "לברכה", הגמרא מקשה על זה מדרשת רבי חנין ומסיקה שאינו חולק על דרשת רבי חנין, כי לכו"ע גם לפי רבי חנין הוי רק אסמכתא.

שלו אינו בארץ ישראל יש לשער בבינוני של כל העולם. וא"כ חוזרת הקושיה על הרמב"ם, מנין לו שאין משערים אלא בפירות הארץ.

לכאורה יש לומר שלמד כן מהירושלמי ביכורים פרק א הלכה ג:

"מתני' אין מביאין ביכורים חוץ משבעת המינים... ולא מזיתי שמן שאין מן המובחר...."

גמ': אין מביאין ביכורין וכו'... נאמר כאן ארצך ונאמר כאן [שם ח ח] ארץ חיטה ושעורה מה ארץ שנאמר להלן בשבעת המינים הכתוב מדבר אף ארץ שנאמר כאן בשבעת המינים הכתוב מדבר. זית שמן זה אגורי. רבי אמי בשם רבי יוחנן זה אווריס. ולמה נקרא שמו איגורי שהוא אוגר שמנו לתוכו. וכל הזתים מאבדין שמן? א"ר חנינא כל הזתים הגשמים יורדין עליהן והן פולטין את שמן, וזה הגשמים יורדין עליו והוא אוגר את שמנו לתוכו. ודבש אלו התמרים...

ר' ברכיה בשם רבי שמואל בר נחמן ולמה כתיב ארץ ארץ שני פעמים להודיעך שאין הבית עומד אלא על שני דברים הללו.

ולמה נכללו? רבי יהודה ב"ר ורבי שמואל בר נחמן חד אמר לברכה, וחרנא אמר לשיעורין.² מאן דמר לברכה ניחא (שמוזכרים רק מינים שהשתבחה בהם הארץ ומקדימם לברכה. ע.א.) מאן דמר לשיעורין, והא תנינן בהרת כגריס לית הוא מימן. כעדשה מן השרץ לית הוא מימן."

הירושלמי מביא את הדרשה "לשיעורין" כלימוד גמור ולא רק כאסמכתא, ומקשה למה לא נמנו בפסוק עדשה ופול, שהרי גם בהם משערים. ונחלקו מפרשי הירושלמי אם יש כאן תירוץ, ומהו התירוץ.³

הרש"ס והשדה יהושע ביארו שהתירוץ הוא דהני גריס ועדשה אין שיעורין בגריס הארץ ועדשות ארץ ישראל (לפי זה י"ל 'מימן' כמו ממנו, והרש"ס גורס "מנהון"⁴). אך לכאורה עדיין צריך ביאור לקושיה, וכי המקשן לא ידע שאין שיעורין בשל הארץ כמפורש במשנה, ואם כן מה הקשה?

ונראה שהמקשה היה סבור שלעולם כל דבר משוער בארץ ישראל, שלא הצריכה אותנו התורה לצאת לחו"ל, ואף שמשערים בגריס הקלקי, הוא אמנם מין הנמצא בעיקרו בחו"ל, אבל עכ"פ משערים בשל

² בפני יהושע בברכות תמה למ"ד לשיעורין נאמרה, למה נכתב ארץ פעמיים. קושיה זו לא כ"כ קשה לפי הבבלי שמסיק שהוא אסמכתא, אך מה נאמר לשיטת הירושלמי? נראה שהתשובה אכן מבוארת בירושלמי שאומר לפני כן: "ר' ברכיה בשם רבי שמואל בר נחמן, ולמה כתיב ארץ ארץ שני פעמים להודיעך שאין הבית עומד אלא על שני דברים הללו". ופירש הרש"ס דכוונתו היא משום שעל הלחם והשמן עומד עיקר הבית. לפי זה נראה שרבי שמואל בר נחמן הוא זה שאמר לשיעורין נאמרה, ולכן הוא מבאר לפי דרכו למה נכתב פעמיים ארץ.

³ מהר"א פולדא כתב שכל הסיפא היא מדברי המקשן, ואינו משיב. אך דוחק לומר שהירושלמי נשאר בזה בלי תירוץ בפרט שיש לזה תירוץ כפי שנפרש לקמן, ועוד, לפירושו המילים "לית הוא מימן" נראים כמיותרות, מדוע לא מספיק לומר "והא תנינן בהרת כגריס". הפני משה פירש שהתוצן אומר שלא מנה אותם בפסוק כיון שבבהרת גריס אינו סימן הטומאה היחיד. וכן בשרץ, יש אבר של שרץ שמתמא גם בפחות מכעדשה (מימן מלשון מיומן - ברור וקבוע). ופירושו קשה, שעכ"פ יש דברים בטומאה שמשערים בפירות אלו.

⁴ וכו' בהגהת הגר"א עפ"י העתקת רד"ל. ובמהר"ץ חיות סוכה ה ע"ב הביא את לשון הירושלמי בזה "מהם". לפי כל הגירסאות אלו פירושו שהוא אינו דומה לשבעת המינים, כי משערים אותו בשל חו"ל. בהגהת כתר לאדן גורס לית הוא "ממין", ופירש בעלי תמר שלא קחשיב אלא השיעורין התלוין במינין שנשתבחו בהן א", משא"כ גריס, ששיעורו בגריס הקלקי. נראה שרצונו לומר שהמשובח בגריסים אינו בארץ. מביאור זה אפשר להסיק שלא חייבים לשער בשל הארץ, אלא רק שמשערים במין שהשתבחה בו הארץ, ואפשר שכל מדינה תשער בפרי שלה. אבל אם כך העיקר חסר, שהיה צ"ל שאין המשובח בארץ. ונראה לענ"ד שגם לפי גירסה זו הכוונה היא שאין אלו מין שבו הבינוני נמצא בארץ.

הארץ, ולכן שאל למה אינו נמנה בכתוב. ולזה תירץ לו שבגריס הקלקי המין הגס אינו מצוי בארץ, או שלא היה מצוי בארץ בימי התורה ובית ראשון.⁵

לפי זה למאן דאמר לשיעורין נאמרה, כל שבעת המינים משערים בבינוני הנמצא בפירות הארץ, ורק בעדשה ופול, הפרי שבו משערים מצוי בחו"ל. אלא שאכתי אין מכל זה ראייה שלדינא משערים בשל הארץ כיון שבבבלי מסיק שזו אסמכתא, וגם רבי יהודה מודה לה כאסמכתא.

בשו"ת מהר"ם שיק (סי' נז), ומשנה אחרונה (כלים שם) פירשו את המחלוקת במשנה דכלים באופן אחר. לשיטתם, ת"ק סובר שמשערים בכל מדינה בבינונית דידה. בארץ ישראל משערים לפי בינוני של א"י, ובחו"ל לפי בינוני שלהם, ואילו לרבי יהודה משערים בכל מקום לפי הבינוני שבכל העולם, וכיון שבא"י היא קטנה משל כל העולם משערים בשל חו"ל.

הגרי"י קנייבסקי בשיעורין של תורה (סי' ג אות יב) קיבל את מה שהם פירשו בדעת תנא קמא, אך דחה את מה שפירשו בדעת רבי יהודה. לגבי תנא קמא כתב סיוע לכך שמשערים כל מקום לפי פירותיו מלשון רש"י בברכות שכתב "שבחה של ארץ ישראל שיש בה פירות ששיעורי תורה נתלין בהן", משמע ששבחה של ארץ ישראל הוא רק שבה מצויים מיני פירות אלו שבהם עושים את השיעורים, אבל כל מדינה משערת בפירות אלו לפי מה שבתחומה. אמנם רש"י בסוכה כתב "שבחה של ארץ ישראל, שאפילו בדברי תורה צריכין לשער בפירותיה איסורין שבתורה", ולכאורה משמע שכל העולם משער בזית בינוני של הארץ, אך לדעת הגרי"י ק"י"ל שרצונו לומר ששבחה של הארץ הוא שאפילו דיני תורה כדי לשער צריכים להיות בארץ שיש בה פירות של ארץ ישראל, ולעולם כל מקום משער לפי פירות שלו. אך לגבי דעת רבי יהודה תמה הגרי"י ק"י על מה שכתבו שלרבי יהודה צריך לשער בשל כל העולם, שכן לא מסתבר שאדם צריך לעבור בכל העולם כדי לקבוע מהו השיעור⁶, אלא צ"ל שרבי יהודה השמיענו שבארץ ישראל צריכים תאנה גדולה יחסית לפירותיה, ורבנן פליגי בה, דבארץ ישראל נמי ישערו בבינונית דידה.

ולענ"ד נראה להיפך, מה שפירשו בדעת רבי יהודה מסתבר, ולא מה שפירשו בדעת תנא קמא. סברת רבי יהודה לא בוארה כלל אצל הגרי"י ק"י, ונראה שעל כרחק צ"ל שלרבי יהודה משערים בשל כל העולם, ואעפ"י שקשה לעשות זאת, כך היא דעתו, והרי גם ת"ק מודה שעכ"פ בגריס משערים בשל קילקיה. ואדרבה מה שכתב המהר"ם שיק בדעת תנא קמא שהשיעור משתנה ממדינה למדינה לא מסתבר. כפי שכתב הגר"ח נאה (שיעורי תורה שער ד) שלא מסתבר שדיני התורה ישתנו ממקום למקום, ובמקום אחד יתחייב סקילה על שיעור שונה ממקום אחר, וכן יש לכך כמה הוכחות..

א. הגמרא ביומא (עט ע"ב) דנה מהו שיעורה של הכותבת ביחס לביצה, ומסיקה בהוכחות על פי ברייתות שהיא פחות מכביצה, ואם משערים לפי מה שרואים במציאות באותה מדינה כל הדיון מיותר, כיון שבטבע הביצה לא משתנה בהתאם לתמר, אין לה גודל קבוע בכל מדינה ביחס לביצה של אותה מדינה.⁷

⁵ פרופ' כסלו כתב לי שגם כיום קיים גריס גדול שנמצא הרבה בארץ, לכן כתבתי שעכ"פ אולי ידעו שהגיע לארץ מאחור, או שבקלקיה הגריס גם עוד יותר.

⁶ הגר"ח נאה (בשער ב אות ג) דן איך אנו אומרים ששיעורי התורה הם על פי הבינוני שבפירות בארץ, והרי מצינו בירושלמי פאה, ז, ג ובבבלי כתובות קיב ע"א בימי ריב"ל ורבי חייא גדלות מופלגת בפירות הארץ, שהשתנתה לגריעותא רק בימיהם. וכו מצינו בתענית כג ע"א שינויים מופלגים שהיו בגודל הפירות בימי שמעון בו שטח.

אך לענ"ד אדרבה מזה גופא מוכח שאין שינוי בפירות בארץ, דהמעין יראה שבירושלמי פאה ובבלי כתובות, שבהם מדובר על כך שהיה שינוי כללי בארץ ישראל לטובה, לא מצוינים כלל פירות שבהם אמרו לשער בגודל בינוני דהיינו השעורה, הזית, הרימון, והתאנה. ורק בגמרא תענית במעשה בימי שמעון בן שטח מצינו שהיתה שעורה כגרעיני זיתים (שגם זה לא שינוי כ"כ גדול), והניחוח לדורות כי היה משונה ואין זו השעורה המדברית, ובדור יחיד אין גורם שינוי כזה לטעות, כי עדיין קיימות גם שעורים של הדור הקודם, וידוע שמשערים במדברית. מסתבר שמשעה שנחלו ישראל את הארץ עד היום לא היה שינוי בפירות שבהם משערים, כדי שלא יבואו לטעות בשיעור.

⁷ הוא הביא ראייה גם בגמרא שבת עו ע"א אמרו במשנה "עמיר כמלא פי טלה". ובגמרא "עמיר כמלא פי טלה. והתניא כגרוגרת! אידי ואידי חד שיעורא הוא". ומכיון שהטלה לא משתנה בהתאם לגרוגרת, מוכח שמדובר בשיעור קבוע לכל העולם. אך לענ"ד ראייה זו יש לדחות שכוונת הגמרא שבמקומו של

ב. ביומא פ ע"א מבואר ששיעור ביצה לטומאת אוכלין הוא מכיון שבית הבליעה מחזיק ביצה. כיון שבית הבליעה לא משתנה בהתאם להשתנות הביצה ממקום למקום, מוכח שמדובר שבשיעור קבוע לכל העולם.⁸

ג. לא מובן כיצד נשער כל מדינה לפי בינוני שלה, דמי קובע היכן גבולות המדינה לענין זה, האם השלטון קובע, כמו בגריס הקלקי ועדשה המצרית? או האקלים, כמו שעורה המדברית? או אולי כל עיר שיש לה שיעור אחר. בגריס ועדשה יכולים היו לומר על מדינה מסוימת שהיתה ידועה בזמנם, אך אפשר לומר ששיעור משתנה בכל מדינה בלי לדעת מה הגדרת מדינה?

ומה שדייק הגריי"ק מרש"י בברכות אינו מוכרח, וגם מרש"י בסוכה לא משמע כך. ואף את"ל שכוונת רש"י בברכות היא כפי שפירשו הגריי"ק, י"ל שרש"י סתם את הדברים כדי שהדרשה תתאים גם לשיטת רבי יהודה, שאינו משער רק בשל הארץ, כיון שהגמרא שם קאי בשיטתיה, ואין כאן הכרעה.

הגר"ח נאה הסיק שיש לפרש במשנה שני פירושים. או דלכו"ע משערים תאנה בבינוני של ארץ ישראל, אך כיון שלא מסתבר שפירות הארץ קטנים ביחס לחו"ל, כי ארץ ישראל משובחת בפרותיה, גרסינן בדברי רבי יהודה "הקטנה שבארץ יששאל". ולפי זה יש לבאר דלא פליגי, דלרבי יהודה נמי השיעור הוא בבינוני של א"י, אלא שר"י מודיענו את המציאות הכללית שרואים את שבח הארץ שבחו"ל הפירות קטנים ולא קובעים לפי בינונית שלהם, אלא בפירות הארץ. או לפי הרמב"ם, דפליגי וגרסינן "הגדולה", י"ל שלפי שראו שבארץ התאנים קטנות, סבר רבי יהודה שנאבד עתה מארץ ישראל המין הגדול ונשארו רק הבינונים והקטנים, ולכן משערים בבינונית של חו"ל כדי לדעת את השיעור האמיתי של בינונית של ארץ ישראל. ולת"ק אין צריך לחוש לשינוי, ששבח ארץ ישראל בשבעת המינים הוא רק בטעם ולא בגודל, ולכן אין נפקא מינה בכך שבא"י היא קטנה משאר מדינות, דאין זה מעיד על כך שהשתנה הגודל, ולכן בכל מקום משערים בגרוגרת הבינונית שבארץ.

אך לענ"ד שני הפירושים קשים. הפירוש הראשון קשה משום שהוצרכו לשנות גירסה, וגם אינו כ"כ מובן מה לנו להודיע על דבר זה דוקא בגרוגרת. והפירוש השני קשה משום דאכתי לא מובן מנין לרמב"ם לקבוע שתנא קמא פליג על רבי יהודה.

ומכל מקום עדיין קשה מדוע לא נאמר שאין כאן כלל מחלוקת. לענ"ד הרמב"ם קובע שאין הלכה כרבי יהודה כי הבין את דברי רבי יהודה כמו המהר"ם שיק שלרבי יהודה משערים בכל מקום לפי הבינוני שבכל העולם, ושיטת רבי יהודה היא המשך לדבריו במשנה ו:

"כביצה שאמרו לא גדולה ולא קטנה אלא בינונית. רבי יהודה אומר מביא גדולה שבגדולות וקטנה שבקטנות ונותן לתוך המים וחולק את המים. אמר ר' יוסי וכי מי מודיעני איזוהי גדולה ואיזוהי קטנה, אלא הכל לפי דעתו של רואה".

התנא כמלא פי הטלה היה כגרוגרת. וכה"ג יש להשיב על מה שהביא רבייה ממה שהגמרא משווה גם גרוגרת ואיספגין לסלע.

⁸ הרב בר כוכבא כתב בספרו זית רענן לדחות ראיות אלו משום שי"ל שאכן השיעורים האלו מתקטנים ומתגדלים באותו יחס. ולענ"ד דבריו תמוהים, דפשוט שכפי שהאדם לא השתנה גם בית הבליעה שלו לא השתנה. וכן פשוט שהיחס בין ביצה לגרוגרת אינו משתנה בהתאמה. ולגבי הגרוגרת כתב שי"ל שאין השיעור הלכה למשה מסיני אלא הוא מה ששיערו ליתובי דעתא, וזה לא משתנה. אך מלבד שהגמרא בג' מקומות שהבאנו לעיל עולה שכל השיעורים של שבעת המינים הם הלכה למשה מסיני (ומה שהגמרא אומרת שיש בזה "שיעור חכמים" לא מוכיח מידי, דלשון זו שפיר יכולה להתפרש על הלל"מ"ס), אלא שהגמרא אומרת שיש בזה סברה ששיעור כזה מישב את הדעת, כפי שבשיעור ביצה יש סברה שהוא שיעור שקצת משביע, ואם כל השיעורים מתקטנים בהתאמה היה לנו לומר שגם ישוב הדעת מתקטן, אלא שודאי אין זה נכון שכל השיעורים משתנים בהתאמה. ובכלל לא נראה שיש שינויים, אלא שיש מקומות בהם מצוי מין קטן, ובמקומות אחרים מין גדול, ולפעמים המין שבו שיעור חכמים לא גלוי לכולם.

נראה שלדעת רבי יהודה כשקובעים חכמים שיעור יש לטרוח ולחפש בכל העולם מה גדול ומה קטן, וכך יודעים מהו בינוני, ורבי יוסי אומר שאין צריך לטרוח בכל העולם, שאין לדבר סוף, אלא הדבר מסור למראית עינו של אדם - כלומר לפי מה שלפנינו. ונראה שלפי זה הבין הרמב"ם שרבי יהודה במשנה זו אזיל לשיטתיה שצריך לטרוח בשיעורים לחפש הכי גדולה והכי קטנה בכל העולם, ולכן הוא מצא שהתאנה הבינונית היא בחו"ל, אך אין הלכה כרבי יהודה, דאנן משערים לפי הרואה, וממילא הבינוני הוא כפי הנמצא בארץ ישראל.

ונמצא שלהלכה משערים בשל ארץ ישראל בלבד, וכל העולם נוהג על פי המידה שיש בארץ ישראל, כי אחרת לא נוכל לדעת מה גדר המדינה שעל פיה נשער.

ב. מהו גודל הזית הבינוני בארץ ישראל

במשנה ביכורים המובאת לעיל מבואר שמביאין ביכורים רק ממין מובחר ולא מ"זיתי שמן". פשוט שאין כוונת המשנה לומר שאין להביא אלא מזיתי כבש, שכן אלו נחשבו גרועים יותר כמבואר במשנה בתרומות ב, ו המביאה דוגמא של הפרשה מהיפה על הרע מזיתי שמן שתורמים מהם על זיתי כבש. הר"ש על המשנה מביא על המשנה בעירובין את דברי הירושלמי הנ"ל שהאגורי הוא זית שמן. נראה שהר"ש מפרש שמה שכתוב בירושלמי הנ"ל שזית שמן הוא אגורי, בא לבאר שמה שכתוב במשנה "ולא מזיתי שמן שאינן מן המובחר", פירושו שאפילו זיתי שמן, אם הם אינם מן המובחר לא מביאים מהם, וכל שכן זיתים שאינם זיתי שמן שגרועים עוד יותר, אלא מביאים מאותו זית שמן שהוא המין המובחר שבזיתי השמן, וקרוי בתורה "זית שמן", ומפרשת הגמרא שאותו זית שמן מובחר הוא זית האגורי, ומשמע שמביאים ביכורים רק מזית האגורי כי הוא המובחר שבכל הזיתים.⁹

אך הרמב"ם בפיהמ"ש כתב: "ולא יביא מן הזיתים הכחושים שהרי אמר זית שמן ולא אמר ארץ זית ודבש". נראה שלפי הרמב"ם הכוונה היא למעט רק זית כחוש שאף אם הוא קרוי זית שמן מכל מקום הוא כחוש, ולא צריך להביא דוקא זית האגורי. לפי דרכו נראה שהירושלמי לא בא לפרש את המין ממנו מביאים אלא לפרש את הפסוק, שהתורה שבאה לחבב את פירות הארץ השתבחה בזית, כי שי בארץ את הזית האגורי שיש לו תכונות מיוחדות ומשובחות, ויש בזה גם רמז לפי מ"ד שהפסוק לשיעורים נאמר, כיון שמשערים מאגורי, אבל אין ללמוד מזה להביא ביכורים רק מזית האגורי.¹⁰

מכל מקום, גם לפי פירוש הר"ש וגם לפי הרמב"ם נראה שמה שהאגורי משמר את שמנו בצורה מיוחדת מהגשמים גורם גם לכך שהוא המובחר שבזיתים.¹¹

⁹ וכן הבינו הרש"ס והיעב"ץ (בפירוש לחם שמים למשנה בפירוש הראשון), אלא שהיעב"ץ הביא פירוש נוסף שאין הכוונה שמביאים ביכורים דוקא מהאגורי, אלא שבתוך זיתי שמן יש מובחרים ויש שאין מובחרים, והוא פירושו של הרמב"ם. תפארת ישראל פירש שהמילים "שאינם מן המובחר" מוסבות גם על תמרים שבהרים ופירות שבעמקים, אך מהראשונים נראה שלא פירשו כך. עכ"פ יתכן שהזית האגורי לא ישמש כיום לשמן. הוא נקרא זית שמן בתורה כיון שהשמן שלו משובח, אבל יתכן שבמשך השנים בגלל גידורותו, לא רצו להשתמש בו לשמן אלא למדני זיתים (לפי דברי שהאבי המובא לקמן כך היא המציאות בזו הג'לט).

¹⁰ בפירוש עלי תמר על הירושלמי ביכורים הקשה שא"כ גם לענין ברכה נאמר שיברך רק על זית שמן אגורי מעין שלוש, וכן רק אותו נחשיב לענין קדימת ז' המינים, וכתב שלכאורה צ"ל שאינו אלא אסמכתא לענין ביכורים לכתחילה, וצ"ע. ולענ"ד לפי דרך הרמב"ם אין כל קושי בזה, שכן לפי דבריו שפסלו רק זיתים כחושים עולה שאין כוונת הירושלמי שהפסוק מדבר רק באגורי, אלא שהתורה משתבחת בזית שמן כיון שיש זית אגורי. ולכן אנו דנים מסברה שלענין ברכת מעין שלוש מברכים גם על תמרים שבהרים וזיתים כחושים, כי עכ"פ הם ממין שהשתבחה בו הארץ, ולענין הבאת הביכורים אמרו לא יביא מהם, כי עכ"פ צריך להבא מן המובחר.

¹¹ ענין האגורי הובא גם בברכות לט ע"ב. ופירש"י על ענין האגורי "מזומן לצאת ממנו שאינו נבלע בפרי כמשקה תפוחים ותותים. אלא אגור כמשקה ענבים". וצ"ע אם יש הבדל בזה בין הזיתים. עכ"פ נראה שהעיקר כמו שמפורש בירושלמי, שיש כאן תכונה מיוחדת של שימור השמן בגשם (כידוע דרכו של רש"י לפרש את הבבלי לא דוקא על פי הירושלמי, והתוספים נוטים יותר לפרשו על פי הירושלמי).

ובשיעורין של תורה (א, ג) תמה שכל הזיתים שלנו אינם פולטים את שמנם מהגשם, אך י"ל שהכוונה כאן אינה דוקא לפליטה של שמן הנראית בחוץ וזה גופא פירוש שאלת הירושלמי, וכי כל הזיתים מאבדים את שמנם, הלא איננו רואים שהשמן נפלט?

וכמובן יש תכונה נוספת של זית זה העולה מהמשנה בכלים שהוא הבינוני.

שתי תכונות אלו מתבארות גם בגמרא בברכות לט ע"א. שם דנה הגמרא על מעשה שרבי יוחנן אכל זית וברך עליו, למרות שלכאורה הוצאת הגרעין גורמת לכך שהוא כבר אינו כזית, והגמרא אומרת:

"ההוא דאייתו לקמיה דרבי יוחנן - זית גדול הוה, דאף על גב דשקלוה לגרעינותיה פש ליה שיעורא. דתנן: זית שאמרו - לא קטן ולא גדול אלא בינוני, וזהו אגורי. ואמר רבי אבהו: לא אגורי שמו אלא אברוטי שמו, ואמרי לה: סמרוסי שמו, ולמה נקרא שמו אגורי - ששמנו אגור בתוכו".

וצריך ביאור, הלא לכאורה עיקר כוונת הגמרא לומר שהזית שמברכים עליו הוא בינוני ויש גדול ממנו, ומה זה שייך לדברי רבי אבהו, ואם הוא נאמר רק בדרך אגב לא היה צריך להיות כאן ואו החיבור.

ונראה שהמצב היה כמו שהוא בימינו שברוב המקומות לא מכירים את הזית האגורי, וגם לא הכירו זית גדול ממה שנהגו לשער בו כזית. לכן באה הגמרא להשיב על הקושי, איך יתכן שלרבי יוחנן היה זית גדול כל כך עד שאחרי מליחה והוצאת הגרעין הוא יכול לברך אחריו, ומביאה את דברי רבי אבהו שקאי לבאר מהו הזית של המשנה בכלים, ומדבריו עולה שראו את הזית האגורי בפועל, ומשמע שזיהו את המין המדובר כי הוא היה בינוני, ואם כן הכירו גם זיתים גדולים, ומובן המעשה של רבי יוחנן. (וראה עוד להלן בהתכתבות עם הרב ינון בר כוכבא ביאור ההכרח שזו כוונת הגמרא, שאם לא נאמר כן כל מהלך הגמרא אינו ברור)¹².

הרמב"ם בהלכות מאכלות אסורות יד, א אינו כותב שמשערים בזית האגורי, אלא רק "בכזית בינוני". ונלענ"ד שהשמטת הרמב"ם יש ללמוד יסודבגדר בינוני. למעשה יש שתי אפשרויות איך להגדיר בינוני שדן בהן החזו"א (כלים כג, ז) וז' הוא שואל למה רק בזית, שעורה ועדשה צויין במשנה שם המין שהוא הבינוני, ולא בשאר הדברים, והשיב שבזית שעורה ועדשה הוצרך לסימן זיהוי למין הבינוני, כיון שהמין הבינוני אינו הבינוני בסך כל הפירות, דהיינו שברימון לוקחים את הבינוני שבכל העולם מקובל שהוא הבינוני, אבל בזית, שעורה ועדשה הוצרך לומר מין בינוני כיון שהוא אינו זהה לבינוני שבכל העולם, שכן אם לדוגמא בכל העולם יש עשר סוגי זיתים שגודלם מ1.5 עד 24 סמ"ק (הדוגמא היא של מה שאכן קיים במציאות) ויש הבדלים שונים בין מין זית לזית בסדר עולה כל אחד גדול מחבירו בסמ"ק או שנים, כך שהשישי הוא 8 סמ"ק והתשיעי הוא 13, אבל העשירי 24, הרי שהמין האמצעי מעשרת המינים הוא השישי - 8 סמ"ק, ובתוכו יש לקחת את הבינוני, אבל אם היינו דנים במידה שוה מבלי להתייחס להתפלגות היינו לוקחים את הזית שהוא 13 סמ"ק שהרי הוא הזית הממוצע בין סך כל הזיתים הגדול לקטן.

אך לענ"ד נראה שאין זו דעת הרמב"ם, שכן אם לומדים מדבר זה את דרך המדידה, כפי שכותב החזו"א, היה לו להביא את לשון המשנה כיוון שיש בזה נפק"מ למעשה איך משערים בינוני. גם לא מסתבר שהתורה הצריכה לעשות הבחנות דקות וחקירות כאלו של מספר המינים ומידת התפלגות הפרשי הביניים שבין המידות.

לכן נראה שבאמת בכהאי גוונא ניקח את הזית שגודלו 13 סמ"ק, ואף אם הוא לא בדיוק באמצע, העיקר הוא שבעיני בני אדם זית כזה נקרא הבינוני. ומה שנאמר אגורי וכן בפול עדשה ושעורה שאמרו תואר מסויים על הבינוני, הוא רק כדי לציין לנו סימן היכן נמצא את הבינוני, אבל בתאנה ורימון לא צויין סימן היכר כי אין מין ידוע כבינוני.

לפי זה יש לנו לחפש את הזית הבינוני שהוא בערך הממוצע בין גדול לקטן, מתוך זיתי ארץ ישראל שהרי זה מה שקרוי בלשונונו בינוני, ואם נמצא זית מובחר שנראה בינוני ובעל תכונה מיוחדת בשימור שמנו, זה יסייע למסקנה שאכן הגענו אל הבינוני שבו משערים את שיעורי התורה.

והתשובה היא שהכוונה שהוא אגור את השמן מהגשמים, ושאר הזיתים אינם אוגרים את השמן מנזק הגשם, ולכן אחוז השמן שבפרי פוחת מחמת הגשם, וכן ראיתי בויקפדיה שבדרך כלל מים גורמים לכך שאחוז השמן בפרי יורד.
¹² פרופ' עמר (אמונת עיתך 114 עמ' 44) מביא מקור ערבי ממנו עולה שבמאה העשירית עדיין היה ידוע שיש זית שכיח באזור ירושלים הנקרא בשם אברוטי. אולם יתכן שזה היה כינוי שנקרא על שם הזית הראשון.

פרופ' מרדכי כסלו (תחומין ח"י עמ' 427) כתב על פי גרעיני זיתים שנמצאו במצדה (מזן נבאלי) ועצים עתיקים (מזן סורי), שבזמן חכמי המשנה היו בארץ בעיקר ב' סוגי זיתים, נבאלי וסורי, ובמאמרים מאוחרים יותר כתב שהיו גם קצת עצים של מאלסי, תופאחי, ושאמי, ולדעתו השפכוני והנטופתי המוזכרים במשנה הם תתי זן של סורי ונבאלי. הסורי והנבאלי הם 2.5 - 6 סמ"ק, אבל טווח כל הגדלים של מיני הזיתים האלו הוא 1.5 - 13 סמ"ק (וכתב שהשאמי יכול להגיע לאורך 35 מ"מ ורוחב 25 מ"מ, ואם כן גודל זה מביא לנפח 13 סמ"ק¹³).

אך בגמרא פסחים נג איתא שבשביעית אוכלים זיתים עד העצרת. משמע שהיו מיני זיתים נוספים. פרופ' כסלו גם כתב לי שבין גרעיני הזיתים שמצאו יש לפחות חמישה גרעיני זיתים גדולים שלא זוהו לאיזה מין הם שייכים¹⁴. התורה משבחת במיוחד בענין הזיתים את נחלת אשר שהיא ארץ הלבנון, עד הרי אמנה וארם צובה, ולכן נראה שיש לחפש שם, האם יש זיתים משובחים, וגדולים יותר.

יש ספר בערבית¹⁵ של מומחה שחי בסוריה לפני מאה שנה, ושם יש תיאור בפירוט רב של מעל עשרים סוגי זיתים מזנים מקומיים (אחר כך מנה מינים אחרים מיובאים מצרפת) המצויים באיזור דמשק, לבנון, ארם צובה והרי אמנוס. והמשובח שבכל הזיתים הללו הוא זן הג'לט שמצוי באיזור אלכסנדרטה¹⁶ (גבול נחלת אשר, והיום שייך לטורקיה, ובו נמצאים הרי אמנוס) וכתב שם "אורכו 35 מ"מ והקוטר 25 מ"מ. הג'לט הזה יקר מכולם". הוא מצייין שהפרי נקטף בשיא בשלותו שהיא מאוחרת, ולא כבזתים אחרים שכאשר הם מבשילים מאוחר הם נקטפים מוקדם יותר כדי שהגשם לא יזיק להם, והוא 5 אחוז מהזיתים הנזרעים באיזור זה¹⁷. תיאור זן הג'לט בערבית:

¹³ אעפ"י שבדרך כלל השאמי הוא 10 סמ"ק (8 גרם), כנראה שבשנים שאין הרבה גשם, הזיתים גדולים יותר והוא 13 סמ"ק. עכ"פ לא מדובר על גודל שמושג באמצעים מיוחדים.

¹⁴ במאמר בתחומין (כזית – פרי הזית כמידת נפח) כתב פרופ' כסלו רק שרוב הגרעינים במצדה הם של הזן הנבאלי, אך במאמרים מאוחרים יותר (ב'בכל דרכיך דעה' 16 תמוז תשס"ה 'הכל לפי דעתו של רואה- הערכה מחודשת'. הליכות שדה 149 תשס"ו עמ' 26 'גודלם של הזיתים בימי חז"ל'. לשוננו גליון סט תשס"ט 'לזיהוי שמותיהם של פירות') הוסיף עוד פרטים, ועתה קיבלתי ממנו נתונים יותר מדויקים. במצדה נמצאו כ-2600 גרעינים. רובם מזן הנבאלי, אך נמצאו בתוכם גם מעט סורי ומאלסי, וכן 58 גרעינים גדולים, שזוהו כשאמי או תופאחי. ויש שם עוד 346 גרעינים שלא טופלו. במערת ערוגות נמצאו 2 שהוגדרו 'דומה לתופאחי', ובמערות הרומח 5 גלעינים גדולים לא מזוהים. הגרעינים שבמערות הם מימי בר כוכבא. אך מצדה ומערות המסתור האלו מרוחקות מנחלת אשר. במציאות של מלחמה, ובמקומות המתוארים השתמשו בעיקר בזיתים כבושים, ולא בזתי שמן, לכן לענ"ד גם אין ללמוד ממיעוט הגרעינים הגדולים שם על נדירות של זן הזיתים הגדולים.

¹⁵ הספר נקרא 'כתאב אלאשאג'ר באלשאם' (ספר העצים בסוריה רבתי) ונכתב על ידי שהאבי בשנת 1924. שם כתב בראש עמ' 153 על זן הג'לט ושם בראש עמ' 156 על זן 'ביצי היונים'. קיבלתי את הספר מפרופ' זהר עמר, וידידי ר' חי סעדיה תרגם לי את הדברים שאביא לקמן.

¹⁶ בספר של שהאבי כתוב ב'אלכסנדרנה', אך בויקפדיה כתוב ששמו של חבל הארץ שגובל עם הרי אמנוס והיה בזמנו חלק מסוריה הוא אלכסנדרטה, והיום הוא קרוי איסקנדרון (iskenerun) בנפת האטיי. לענ"ד על זה מוסבים דבר המשנה "מן האמנה ולפנים א"י", דהכוונה מהרי אמנוס כלפי הים.

¹⁷ פרופ' כסלו מיהס לסורי (בעבר הוא נקרא צורי, כי משערים שמוצאו מצור) את היחוד ששמנו אגור מפני שהוא מתקיים יותר זמן על העץ, וכן יש בו שמן מרובה יותר משאר הזיתים. אך שהאבי מזכיר את הסורי ומתייחס אליו כזן פחות שאינו כ"כ משובח, ואכן ראיתי שכותבים בכמה אתרים שהשמן של הסורי חריף מדאי. גם פרופ' לביא כתב שיש חסרון בסורי שקשה להוציא ממנו שמן. בעמ' 155 מצייין שהאבי שיש בלבנון הקטן (הר הלבנון) גם זן הנקרא שתאוי ותרגומו 'חורפלי', והוא בצבע שחור, ונראה שכוונתו שהוא מתקיים כל החורף. ונלענ"ד שהוא כנראה הזן שבגללו היו אוכלים בשביעית עד העצרת, וא"כ אין יחוד דוקא לזן הסורי בענין זה שהוא מתקיים על העץ עד זמן מאוחר, יש זיתים עדיפים ממנו. הזית המרובה ביותר בשמן אצל שהאבי הוא ה'דהן', שגודלו דומה לסורי, אך לא מצויין אצלו אם זן זה מתקיים יותר זמן על העץ. רק אצל הג'לט הוא מצויין גם שהוא נקטף בשיא בשלותו בזמן מאוחר, וגם שהוא יקר מכולם.

153- الزيتون- الأنواع التي تزرع في منطقة الإسكندرية
 الزيتون الحلط: شجرة أقل ارتفاعاً وتقر عامين شجرة الدان وأوراقه ازهرى
 ابي أقل كندا من أوراق هذا النوع اما ثمرته فكبيرة الحجم - ودا انون مستطيلة
 الشكل تشبه ثمرة البطح طولها 3.5 ميليمتراً وقطرها 2.5 ميليمتراً .
 والحلط اغلى الأنواع وأجودها في صناعة المكبوسات ولا يستخرج منه
 الزيت الا نادراً . ويكون قطاف ثماره في تشرين الثاني بعد ان تنضج . وهو
 غير منتشر ولا يزيد نسبة اشجاره على 5 في المئة من المجموع وينرس في الغوطة
 والمرج ووادي العجم .

הירושלמי אומר ש'האגורי' אוגר את שמנו בצורה מיוחדת, וכ אינו נפגע מהגשם כשאר הזיתים, ונראה שזה מה שהוא כתב שזית זה שונה מזיתים אחרים שנקטפים לפני שמגיעים לשיא בשלותם כדי שלא יפגמו מהגשם¹⁸. יש שכתבו ש'אברוטי' בלשון פרס פירושו 'בשל', ואפשר שנקרא כך על שם יחודו שאפשר לקוטפו בשל כי אינו נפגם מהגשם¹⁹.

לפי הגדלים שמסר זית זה הוא הממוצע בין הזיתים, כי הזית הכי קטן המובא שם הוא הסווראני שאורכו 15 מ"מ, והגדול ביותר הוא זן הנמצא באיזור חלב הנקרא 'ביד אלחאמם' - 'ביצי היונים'. אורכו של זית זה הוא 50 מ"מ (פרי בצבע אדום נוטה לשחור). תיאור זן ביצי היונים בערבית:

154- الزيتون- أنواع منطقة حلب
 وكثيراً ما يستعمل لرشق الطعوم في غراسه .
 بيض الحما - أشمخ شجرة ته الى 2 متراً وثمرته الناضجة كبيرة بيض طولها
 5 ميليمتراً وهي حمراء ضاربة الى السواد تصنع (مكبوسات) وهذا النوع من
 الأنواع المرغوب في جمال ثمارها وعزارة حملها وتحملها البيوسة .
 البلدي - يكثر هذا النوع جنوب لبنان في المناطق التي تعلو 2000-3000
 متر عن سطح البحر و ينجب في الأثرية الحظيفة وثماره بيضية تصالح لاستخراج
 الزيت .

אף שהוא לא כתב שם את מידת הנפח, אפשר לדעת מהו הנפח של פרי שאורכו 35 מ"מ ורחבו 25 מ"מ לפי מה שכתבנו לעיל מפרופ' כסלו שפרי של שאמי בגודל כזה הוא 13 סמ"ק. פרופ' זהר עמר באמונת עתיך 114 (עמ' 47) מתאר את זן המאמוט שמצא ברודוס וכתב שהגדול באלו שהוא ראה ומדד היה זית באורך 51 מ"מ ורוחב 27 מ"מ ונפחו 20 סמ"ק, והקטן זית באורך 38 מ"מ ורוחב 23 מ"מ הוא בנפח 14 סמ"ק. כיון שבספר של שאהבי כתב שהממוצע של ה'ביצי יונים' בשנים רגילות הוא 50 מ"מ, יתכן שהגדול שבאותו מין יכול להגיע ל-54 מ"מ והוא כ-24 סמ"ק, והוא ממש כחצי ביצה. ואכן הרב יהוסף שוארץ מצייין בספרו (תבואות הארץ עמ' שעב. יצא לאור בשנת תר"ה) שבמחוז

¹⁸ "הגשם מריע את איכות השמן את טעמו וחמיצותו" (זניגר 1985, 107), מובא בפורטל הדף היומי.

¹⁹ בתפא"י על המשנה בכלים פירש שכוונת רש"י באומריו שהזית נפלט בקלות היא שהוא הגיע לשיא בישולו, אבל לענ"ד מרש"י משמע שהיא תכונה מיוחדת בזית מסויים. בערוך השלם ערך 'אברוצי' כתב שהוא בלשון פרס, ובהערה שם כתב שאפשר שצ"ל אברושן, והוא בלשון פרס 'שמן זב', וזה סיוע לרש"י. אך הרב שטיינזלץ במהדורתו לברכות לט כתב שיתכן שהוא נלקח ממילה פרסית 'אברוציק' שפירושה 'בשל' (שאלתי דובר פרסית ואמר לי שכיום מלה זו אינה רומזת על שמן או בשל).

חאספייא שבלבנון (סמוך למטולה) ראה בעיניו זיתים שהם כחצי ביצה, ומסתבר שהוא אותו זן, ושם הוא לכו"ע ארץ ישראל.

ד"ר בנימין אבידן (ממכון וולקני) כתב לי שזן הביצי יונים הוא הזית שמוצאו מאיטליה ונקרא "אובו דה פצ'יונה" (uovo de picone). ומכונה בארץ 'נובו', ויכול להגיע לאורך 50 מ"מ, ויש גם גדולים יותר. פרופ' עמר (שם) מביא בשמו שגם זן סנטה קטרינה (שגם הוא מוצאו מאיטליה) יכול להגיע לגדלים כאלו בשנים שבהן אין הרבה גשם. נראה שהזיתים האלו הם המוזכרים אצל המהרי"ל (מנהגים, סדר ההגדה אות לג בהוספה שבשינוי נוסחאות בהוצאת מכון ירושלים) שאחר שכתב ששיעור כזית הוא כחצי ביצה, יש הוספה בזה הלשון: "ואמרו לפניו שכתב הרב שמשון שראה זיתים בירושלים קטן מאוד. ואמר מהרי"ל דאינו כן, כי הוא ראה בעיניו זית גדול כמעט כשיעור ביצת תרנגולת בינונית משלנו. ומסתמא הר' שמשון איירי באותן שרגילין לכובשן שהם קטנים מאוד, עכ"ל. מסתבר שמה שראה זה 'נובו' גדול שבאורכו הוא כביצה. המהרי"ל חי במדינה שצפון איטליה היה חלק ממנה²⁰.

מהעדויות של שהאבי, ולפניו של הרב יהוסף שווארץ, רואים שזיתים כאלו היו קיימים בגבולות הארץ בצורה טבעית גם לפני 180 שנה, וגודלם כחצי ביצה. אף שהחוקרים אמרו שהזנים הגדולים מוצאם מאיטליה, החוקרים גם כתבו שבאופן כללי מקור כלל עצי הזית הוא מאזורינו, שכן מצאו עדות לקיום זיתים בארץ עוד לפני המבול, בעוד שהזיתים הראשונים הגיעו לאיטליה רק אלפיים שנה לאחר מכן²¹.

השיעור 13 סמ"ק נכון גם אם הבינוני הוא הממוצע שבזיתי ארץ ישראל, וגם אם הבינוני הוא הממוצע בין הזיתים שבכל העולם, כיון שנראה שהזן הגדול של הנובו הוא גם הזן הגדול ביותר הידוע בעולם. גם אם מדובר בגודל של 20 סמ"ק כיון שלא מצוי זיתים אחרים בין הנובו לבין הג'לט, נראה שהג'לט שהוא הגדול בזיתים האחרים יחשב לבינוני.

ג. שיעור כזית אינו משתנה לפי ראות כל אדם את הזית בדורו

נחזור עתה למשנה מסכת כלים פרק יז, ו. שם איתא:

"כביצה שאמרו לא גדולה ולא קטנה אלא בינונית. רבי יהודה אומר מביא גדולה שבגדולות וקטנה שבקטנות ונותן לתוך המים וחולק את המים. אמר ר' יוסי וכי מי מודיעני איזוהי גדולה ואיזוהי קטנה אלא הכל לפי דעתו של רואה".

וכתב הרמב"ם:

²⁰ על פי ויקפדיה. אמנם מה ששיער שהזיתים הגדולים מיועדים לשמן, אינו נכון, כי אין נפק"מ בגודל בענין זה. כבר כתב פליניוס שחי בזמן חורבן הבית (מובא בסוגיות חקלאיות. ע' לונדון – פורטל הדף היומי, עמ' 84) "אין כל זיקה בין גודל הזית ותנובת השמן".

²¹ באתר מועצת הזיתים הבינלאומית (עולם הזית – עץ הזית) כתוב שחוקרים רואים את "האזור המשתרע מדרום הקווקז לרמה האיראנית ולחופי הים התיכון של סוריה ופלסטיין (אסרבו) כביתו המקורי של עץ הזית... עץ הזית הראשון הובא לאיטליה בתקופת שלטונו של לוציוס טרקיניוס פריסקוס הזקן (במאה השישית לפנה"ס הנוצרים)". פרופ' כסלו כתב לי שבארץ ליד עתלית מצאו גרעיני זיתים מלפני 5000 שנה. וכן כתב ע' לונדון במאמר 'סוגיות חקלאיות' - הזית שבפורטל הדף היומי שיש הרבה ממצאים של זיתים קדומים בארץ, וזמנה התשטו הזיתים לארצות אחרות. לכן נראה לענ"ד שגם הנובו וסנטה קטרינה מקורם מהארץ.

"ידוע כי יש לנו בענינים התורניים דברים שאנו משערין אותן בכביצה, כגון מה שאנו אומרין כביצה מטמא טומאת אכלין. אמר שכל מה שאנו אומרין בו כביצה, הוא כדי הביצה הבינונית בשעורה מביצי התרנגולין.... אמר ר' יוסי ומי הוא שיודיענו בקחתינו הגדולה ביותר שבביצים שאין למצוא גדולה ממנה, וכך בקחתינו את הקטנה שלא תמצא יותר קטנה ממנה, אלא הדבר מסור למראית עינו של אדם שביצה זו בינונית לא גדולה ולא קטנה. והלכה כר' יוסי".

כוונת הרמב"ם ככל הנראה לשער כך גם לענין אתרוג, ובבשר קודש שיצא, וכן בשיעור אכילה מחוץ לסוכה שבהם מצינו שיעור ביצה²². אך יתכן שכוונתו גם לענין שיעור כביצה לנפח שנמדד בביצים, כמו בעומר ובסאה. הרע"ב כותב שמדובר על ביצה לטומאת אוכלין, אך לא מסתבר שמתכוון לחלוק על הרמב"ם.

עכ"פ צריך להבין מה כוונת רבי יוסי, כיצד בסופו של דבר מחליט האדם מהו הבינוני?

לכאורה אפשר להבין שר' יוסי רק להקל בא, ואמר שאין צריך לחפש בפועל ביצה הכי גדולה והכי קטנה אלא יאמוד בדעתו מה הממוצע, ואעפ"י שכל אדם יאמוד אחרת, הכל יהיה אמת, וכן הבין החזו"א בקונטרס השיעורים (או"ח לט, א) שכתב "ר' יוסי סבר כיון דסוף סוף אין בשיעורין דקדוק מאמת אלא קירוב, אין להכביד על האדם ליקח גדולה וקטנה **אלא אומד לפי דעתו**". ונמצא שלדבריו עכ"פ אם ימדדו כרבי יהודה, יהיה זה ודאי שיעור בינוני נכון גם לפי רבי יוסי, שהרי כך אמד רבי יהודה. אך יש לראות כיצד תובן על פי זה הסוגיה בעירובין פג.

במשנה ובגמרא שם מובא ששיעור מזונו של אדם ליום לשתי סעודות הוא כיכר. על פי כיכר זו נאמרו אצל חכמים כמה וכמה שיעורים. לדעת רבי יוחנן בן ברוקה זו כיכר הנקנית בפונדיון והיא 6 ביצים בקליפתן (רבע קב), ולפי רבי שמעון הכיכר היא של 8 ביצים בקליפתן (שליש קב). בעירובי תחומין ר"ש מיקל ומשער שיעור שתי סעודות שיש להניח לעירוב ב $\frac{2}{3}$ מכיכר זו, דהיינו 5 ושליש ביצה. ואמרו שם במשנה שבחציה של הכיכר יש שיעור, ובחצי חציה יש שיעור, ובברייתא כתוב שגם בחצי חצי חציה יש שיעור. הגמרא מבארת ששיעור "חציה" - פרס של כיכר, הוא נפקא מינה לכל היכא ששיעור 'בכדי אכילת פרס' (בגמרא מובא ענין מצורע), דלריב"ב הוא 3 ביצים, בעוד שלר"ש הוא 4 ביצים, ולגבי "חצי חציה" יש שיעור לענין מי שאוכל אוכל טמא שפוסל את גופו בחצי פרס, שהוא לריב"ב ביצה וחצי ולר"ש 2 ביצים. ועוד אומרת הגמרא, שבמשנה לא כתוב "חצי חצי חציה" משום "דלא שוו שיערייהו אהדדי":

"דתניא: כמה שיעור חצי פרס - שתי ביצים חסר קימעא, דברי רבי יהודה. רבי יוסי אומר: שתי ביצים שוחקות. שיעור רבי שתי ביצים ועוד. כמה ועוד? אחד מעשרים בביצה. ואילו גבי טומאת אוכלין תניא; רבי נתן ורבי דוסא אמרו: כביצה שאמרו - כמוה וקליפתה, וחכמים אומרים: כמוה בלא קליפתה. אמר רפרם בר פפא אמר רב חסדא: זו דברי רבי יהודה ורבי יוסי, אבל חכמים אומרים: כביצה ומחצה שוחקות. ומאן חכמים - רבי יוחנן בן ברוקה".

וכתב רש"י בד"ה חסר קימעא "בביצים קטנים שיעורה, ואליבא דר' שמעון דאמר במתניתין שתי ביצים". כלומר שרבי יהודה ור' יוסי אזלי בשיטת ר"ש, אך נחלקו האם שתי ביצים אלו הן שוחקות או חסר קימעא, וחכמים שהביא רב חסדא אזלי בשיטת ריב"ב, ולכן אמרו ביצה וחצי שוחקות. אבל בשיעור של חצי חציה לא דיברה המשנה כיון שלפי חכמים הוא משוער בביצה בלי קליפה²³.

²² אעפ"י שהשיעורים של כל אלו הוא בלי קליפה, ולא מוזכר במשנה להוציא את הקליפה מהשיעור, מסתבר שמשערים תחילה את הביצה בקליפתה שכך נוח להכניסה למים, ואח"כ מורידים 10 אחוז בגלל הקליפה, וכפי שנראה להלן שזה שיעור הקליפה. אך נראה מסתימת המשנה שהשיעור נעשה גם בשביל לדעת את שיעור הביצה עם הקליפה לכשעצמו.

²³ רש"י ור"ת מבינים שגם בשיעור שמינית הכיכר יש מחלוקת בין ריב"ב לר"ש, אבל מהרמב"ם נראה שבשיעור זה אין מחלוקת שהוא כביצה (כך ביאר הגר"א בס' תפן).

וכן כתב תוספות (שם ע"א ד"ה יתרה) על מאי דמבואר בהמשך הגמרא שרבי שיער להוסיף אחד מעשרים על פי מידה ציפורית מדוייקת שקיבל, וכתבו התוספות שרק במידות של ציפורי מצינו בגמרא תוספת כיון שביצים מדבריות היו גסות משלנו, וכשבאו לציפורי התקטנו הביצים. מכאן עולה שהשינוי של שוחקת או חסר קימעא הוא לפי מדידה בביצים שהשתנו.

והנה לפי הבנת החזו"א שרבי יוסי במשנה דכלים מודה שהשיעור של רבי יהודה לביצה בינונית גם הוא נכון, צ"ע מה המחלוקת ביניהם. הרי לדעת החזו"א רבי יוסי מודה שהשיעור של רבי יהודה גם הוא נכון, ולאחר שרבי יהודה שיער לפי דעתו למדוד לפי הכי גדולה והכי קטנה שביצה בינונית היא גדולה משל הדורות הקודמים. מדוע אם כן אמר רבי יוסי לקחת ביצים אחרות?

גם אם נאמר שדבריהם במשנה דכלים נאמרו אך ורק על שיעור של טומאת אוכלין, עכ"פ הם אומרים כאן לשער בביצים שלנו שיעור של שתי ביצים, והמידה המדוייקת היתה ידועה גם בימי רבי שחי אחריהם, והם אינם אומרים מהי מידת הביצה שבה הם משערים לפי השוואה למידת נפח מסחרית מסויימת או משקל, ואם כן קשה לשיטת החזו"א כיצד יידע מי שמשער אם אכל את הכמות שגורמת טומאה, באיזה ביצה ישער את ה'ועוד' של רבי יוסי?

לכן נראה שרבי יוסי במשנה בכלים אומר בדוקא לשער לפי מראית עינו של אדם, וזה שיעור שעל פי ידוע שלאנשי הארץ יצא שיעור אחר קטן משיעורו של רבי יהודה, לכן אליבא דרבי יוסי מי שמשער כרבי יהודה מגיע לשיעור שאינו נכון להלכה (כפי שבענין גרוגרת מי שנוהג כרבי יהודה לשער לפי גרוגרת שבחו"ל אומר שיעור אחר). לפי זה בענין שתי הביצים של טומאת גופו רבי יהודה ורבי יוסי אינם חולקים בעצם המידה (שהיא 96 סמ"ק לפי מה שהסקנו שביצה היא 48 סמ"ק), אלא שרבי יהודה אמר מהו השיעור לפי דרכו במשנה בכלים, שכיון שביצי כל העולם גדולים יחסית לביצי הארץ (לדוגמא 49 סמ"ק) נמצא שמידה זו תואמת לשתי ביצים בינוניות לפי דרכו שהן גדולות מהביצי המדבריות שבהם נאמרו השיעור המקורי, ואילו רבי יוסי אומר שהוא שתי ביצים יתרות לפי שהמשער ביצה בינונית ביצים לפי מראית עינו מגיע לכך שהבינוני הוא יותר מהביצים המדבריות (47 סמ"ק). ולפי זה המסקנה הפוכה ממה שעולה מהחזו"א, דהיינו שגם לפי רבי יהודה, אדם יכול לעשות את ההערכה של רבי יוסי לפי ראות עיניו וידע אם הוא נטמא, והוא אמר שהביצים חסרות רק כדי להודיענו שהשיעור האמתי של הביצים המדבריות לפי שיטתו היא לפי ביצי כל העולם. הדבר דומה גם למה שאמר בענין התאנים. גם שם כולם מסכימים שהגדולה שבארץ היא בינונית שבחו"ל, ואין כוונת רבי יהודה שנצא לחו"ל כדי לשער שהרי לא אמר היכן הוא בח"ל, אלא שנשער לפי הגדולה שבארץ, כיון שהיא אותה בינונית שבחו"ל.

ולהלכה נפסק כדברי רבי יוסי שיש לשער בשוחקות, שכ"פ רמב"ם שאר אבות הטומאה ח, יא, וכן פסק הרשב"א בתורת הבית בית ד שער א דף יב, והובא ברמ"א או"ח תריב ד. גם הב"י מביא ביו"ד (סי' שכד) לגבי שיעור חלה בשם הראב"ד שהמידה היא שוחקת. ואף שבמקומות אחרים לא הזכירו שוחקות נראה שהוא משום שרק רבי שיער שהוא תוספת של 1/20, וחכמים אחרים לא הזכירו מידה, ולכן איננו יודעים בכמה הם שוחקות ורק מניחים שיש להוסיף מעט, וכיון שלמעשה אין בזה נפק"מ, דממילא איננו יודעים את השיעור בצמצום, ואזלין מעט לחומרה, לא הזכירו זאת בכל מקום²⁴.

הרמב"ם לא מביא בהלכה את מה שאמר רבי יוסי "הכל לפי הרואה", ולפי דרכו נראה שזה משום שדבר זה אינו חידוש מיוחד, וברור מאליו מעצם זה שהרמב"ם אומר לנו שיערים שמשערים לפי מה שאנו רואים שהשיעור הוא לפי מראית עיניו.

²⁴ תוספות בעירובין פג ע"ב (ד"ה שבעת רבעים) כתבו שמש"י ור"ת עולה שחכמים שאמרו במשנה עדויות (א, ב) "חמש רבעים קמח חייבין בחלה" אינם חולקים על רבי יוסי שיש להוסיף על המידה כמשערים בביצים של זמנינו, אך ר"י נוקט שהם חולקים עליו, ומסתפק אם הלכה כמותו. אך גם אם ננקוט בצד של התוספות שאין הלכה כרבי יוסי, י"ל שזה נאמר רק לענין זה שאיננו נוקטים שהביצים שלנו השתנו, אבל אין מחלוקת על כך שאם הן השתנו צריך לשנות ולא לשער בביצים שלנו כפי שהן. ועכ"פ פשט הדברים דלא כר"י שהרי במשנה דעדויות מדובר על מידה מדברית, ומשמע וה'ועוד' הוא מטעם אחר.

ומה שבגמרא לגבי טומאת אוכלין לא דברו בשוחקות, אף שלדברינו בזמן התנאים רבי יהודה ורבי יוסי כבר השתנו הביצים, י"ל שהוא משום ששם הדין הוא במחלוקת על עיקר השיעור שנאמר בזה, האם הוא עם קליפה או בלי קליפה, אבל כשיבואו לשער בפועל יצטרכו לשער בביצה שוחקת²⁵.

ועכ"פ משמע כאן שכאשר משתנה הביצה משערים לפי הביצה הקדומה ומוסיפים כדי להגיע אליה, וכך גם כשמשערים זיתים, אם נאבד האגורי משערים לפי מה שנראה לנו הזית הבינוני הקדום.

אמנם החזו"א כתב בזה דרך מחודשת²⁶.

החזו"א (או"ח לט א-ו) ייסד את דבריו על פירושו לדברי רבי יוסי שכל אחד משער לפי דעתו, ואעפ"י שהשיעורים שונים, הכל אמת, ולפי זה הוא אומר שכשקבעו חכמים את האגורי היתה הקביעה מכוונת רק לכל זמן שהאגורי היה מצוי בידם, "אבל אם אין מצוי, רשות ביד חכמים בדורות הבאים לקבוע מה שנראה להם מן הבינוני שבזמניהם, או למסור לכל אחד שיקבע הבינוני לפי דעתו במקומו". לדעת החזו"א (אגרת קצד) שורש השיעור הוא צמח הזית, "והוא קובע השיעור בכל זמן ובכל מקום, ואף שבצמח השינויים מצויים, אין שינויים אלו מפסידים", על כן יש לחכמי הדור שתי אפשרויות, או לקבוע מה שנראה להם, או למסור לכל אחד שיקבע²⁷. וכותב החזו"א שאם לא נאמר כן "נפל שיעורא בבירא", שהרי לא נדע איך לשער כאשר נאבדה מאיתנו המידה.

אך לגבי שיעורים שנאמרו במידה, כמו השיעור שעליו דיבר רבי לענין חלה, וכן השיעורים שנאמרו בכיכר המדוברת בעירובין, אומר החזו"א ש"לעולם לא ניתן ליחיד לשער אלא במדה", ואם ישקלו חכמים מידת קמח של שיעור חלה לא יהיה זה בכלל השיעור הקבוע של התורה, שהרי המשקל משתנה לפי השתנות ההסכמה של המדינות על שיעור המשקל. אלא שחז"ל מסרו לנו שני שיעורים לדעת את המדה, הביצה והאצבע, ויש רשות למדוד בכל אחד מהם, ואם אדם עמד על אחד מהם אינו צריך לחפש את המידה השניה. המודד באצבע אינו צריך לחוש שאולי הביצים קטנו, כי אף אם נשתנו הביצים אין בכך כלום, אחרי שנקבעה המידה על פי בית דין על יסוד השיעור של האצבע, וכן אם נשתנתה האצבע יכולים לקבוע לפי מידת האצבע שלהם. אך כשאין בידנו מידה מקובלת, על בית דין שבדור לקבוע המדה על פי הבינוני שבדור, ורק אם נתברר לו שיש סתירה בין שני החשבונות יש לתפוס את מידת האגודל עיקר, שכן מידות אורך של אמה וטפח הוזכרו בקרא²⁸, וכל שכן כשנראה שמידת האצבע משתנית עם מידת חז"ל והביצים קטנו.

ולפי זה כתב "לא היה מכשול לדורות הראשונים (לפני הנו"ב), דשפיר חשבו את מדת החלה והרביעית על פי הביצים, דזה בכלל דעתו של רואה כל זמן שלא נתברר להם החשבון האחר, ואפשר דיש רשות לקבוע מדת החלה על פי הביצים אף שידוע שנתקטנו (כיון שלא התברר להם שמידת האגודל נשארה במקומה)²⁹, ועוד דלעולם לא הכריעו על פי הביצים דקשה לעמוד על הבינונית וכמש"כ המאירי (פסחים קט"ו)³⁰ וכל שנתגדלה אחד מששה היא קרובה לכפולה, והיו משערים בגדולה מעט³¹. אבל לאחר שהנו"ב בדק ומצא את הסתירה יש לנהוג כנו"ב ולתפוס את מידת האגודל.

²⁵ כך נראה הביאור לפי ההבנה הפשוטה בראשונים שביעור ביצה לטומאת אוכלים כולם מסכימים.

²⁶ קדם לו החסד לאברהם תאומים (או"ח סי' יח) בחלק מהדברים. הגר"ח נאה בשיעורי תורה שער ה דוחה את דברי החסל"א.

²⁷ החזו"א לא מביא מקור לשתי האפשרויות האלו, אך כנראה הוא על פי דברי האשכול שיביא לקמן.

²⁸ נראה שאין כוונת החזו"א שדוקא מידת האגודל נזכרה בתורה, שהרי מידה זו לא הוזכרה בתורה, אלא שבפועל כשהתורה רוצה לומר שיעור של כלי המקדש וכדומה היא אומרת במידות האורך, ולא במידות נפח.

²⁹ נראה כוונתו דוקא כל זמן שלא נודע שהשיעור אינו משתנה לאגודל. והגר"ח נאה (עמ' דש) כתב על החזו"א "תמוה שזה דלא כנו"ב והגר"א שהגדילו מדת החלה". ולפי מה שכתבתי שאלה זו מיושבת.

³⁰ לשון המאירי: "ומכאן אתה למד חשבון של מדת הפסח לשיעור חלה בחשבון אצבעות עד שלא תצטרך לשער בביצים שהיא מדה מסופקת אם להבדיל ביצים שמהן גסות ומהן דקות, אם לספקות אחרות נולדו לקצת גאונים בענין זה, אם נעשה במשקל אם בנתינת ביצים לכלי מלא מים שהוא עיקר אף בוז נולד להם ספק בתכונת הכלי אם כל תכונת כלי שווה בענין זה". ויש להעיר שהספק בתכונת הכלי תמוה, מאי נפקא מינה בזה. הטענה שהביצים משתנות מובאת גם בעיטור המובא בשבלי הלקט סי' קיב.

³¹ הגר"ח נאה (שם) מקשה "הרי מפורש בשו"ע או"ח סי' תנו השיעור בבצים וכן עשה הש"ך למעשה"? אך נראה שהחזו"א מתכוון לומר שהשו"ע והש"ך הודיעונו רק את עיקר השיעור, ולמעשה היו משערים יותר לחומרה, כי ידעו שיתכן שהבצים שלנו שונות.

ועולה מדברי החזו"א שכל מה שאמרו רבי יוסי ודעמיה לשער לפי הביצה הקדומה הוא לגבי שיעורים שנאמרו במידה, כיון שהיה להם גם את המידה המדויקת במסורת, ובמצב כזה אין לנו רשות לשנות לפי הביצים שלפנינו, וכיון שידעו לפי זה שהביצה השתנתה, אמרו חכמים את המידה הנכונה לפי ביצים שלנו בתוספת של השינוי הנצרך, אבל שיעור ביצה של טומאת אוכלים לא ניתן בשתי מידות, ואם כן אינו בכלל המידות הקבועות, אלא בכלל מה שכתב בתחילת דבריו שחכמים של כל דור צריכים לקבוע לפי מה שנראה להם מהבינונית שבימיהם, והוא כמו לגבי שיעור הכזית, שהעיקר הוא גודל הצמח בפועל, והשיעור באגורי הוא רק כל זמן שהאגורי היה ידוע³².

למעשה, דברי החזו"א מיוסדים על שני חידושים, האחד שכוונת רבי יוסי היא שלמרות שיש שיעורים שונים כולם אמת, והשני שכאשר אין לנו את השיעור המקורי משערים לפי הצמח שלפנינו. על היסוד הראשון הקשיתי לעיל, שהרי החזו"א מבאר שרבי יוסי ודעמיה שיערו כמה להוסיף על הביצה שלהם כי בזמנם היה שיעור המידה ידוע, ואם כן אכתי קשה כיצד יידע מי שמשער אם אכל את הכמות שגורמת טומאה מה לעשות כאשר לא אומרים לו מידה קבועה וידועה.

ועל היסוד השני יש להקשות מה שהקשינו לעיל על האפשרות שיש שינוי בין מדינות, שלא יתכן ששיעור ביצה לטומאת אוכלין משתנה לפי גודל הביצה בכל דור, שהרי אין התאמה בין שינוי כזה לשינוי בבית הבליעה של אדם. וכן מוכח משיעור הגרוגרת שאם היא משתנה כל אחד לפי דעתו מהגרוגרת המצויה למה שיערו חכמים בהתאם לביצה, והרי אין הגרוגרת משתנה לפי גודל הביצה.

ומה שהקשה החזו"א שאם לא נאמר שיכול כל אחד לשער לפי מקומו נפל שיעורא בבירא, יש להשיב שגם אם הפירות או הביצים משתנים, האדם לא משתנה, וכפי שרואים ממצאים בימינו של קברים וחנוטים. לכן אפשר לשער על פי מה שנכנס לבית הבליעה כמה הוא ביצה, וכן אפשר לדעת את שיעור הביצה לפי מידת האצבעות, ואם נשאר ספק נשער לחומרה. גם נראה שלגבי הביצה בארץ ישראל וסביבותיה הקרובים לא היה שינוי בכל הדורות כפי שרואים ממה שהגאונים והרמב"ם משערים בדיוק כמו הממוצע שעולה גם מביצים בלדיות במקומנו, ומאחר שידוע שיעור ביצה, על פי ראיות תלמודיות וסברות אפשר להסיק כמה היא הכותבת הגרוגרת והכזית ביחס לביצה, ומזה אנו ידועים את כל השיעורים³³.

החזו"א הסתמך בדבריו על תשובת גאון הנדפסת באוצה"ג מהאשכול (אלבק ח"ב עמ' 56). אך באשכול יש הוספה שאינה מהמקור, תשובה זו מובאת בשערי תשובה ס' מו, ושם מבואר שהתשובה היא של רב האי שנסאל מהו שיעור חלה המדוקדק והשיב:

³² מכל מקום כל זמן שידוע גודל הביצה המקורי אפשר לשער גם לטומאת אוכלין לפי זה, בהתאם להפחתת שיעור הקליפה.

³³ החת"ס באו"ח סי' תקפא הולך בדרך אחרת. לדעתו כל דבר משתנה לפי הזמן, הסיבה לכך היא שבהשתנות הביצה משתנה כל הבריאה בהתאם. ובאשר למה שמשמע מהגמרא שרבי שיער מידה של ציפורי לפי המידה המקורית ולא נקט ששינוי הביצה משנה את המידה הוא טוען שאין הלכה כרבי. אך מלבד שלא מסתבר כדבריו שהכל משתנה בהתאמה (אך בדבריו ביו"ד סי' קפד רואים שחזר בו מהנחה זו שאינה נראית תואמת למציאות), כאמור לעיל הפוסקים נוקטים שיש לשער לפי המידה המקורית, ולכן על המידות שאנו אומרים יש להוסיף 'ועוד'.

פרופ' גרינפלד (תחומין יד עמ' 399) כתב להוכיח שהשיעורים משתנים מדאמרו ביומא פ ע"א שאדם שאכל איסור צריך לרשום את כמות האיסור שאכל כדי לדעת אם חייב קרבן שמא "יבוא ב"ד אחר וירבה בשיעורין". אך כבר דנו בזה רבים, ונראה שבפשטות התם היא שיטת רב הושעיא ששיעורים מדברי חכמים, כמבואר בירושלמי פאה פ"א ה"א, ולכן יכול להיות שיבוא ב"ד ויקבע שיעור אחר, אך הלכה כרבי יוחנן ששיעורים הלכה למשה מסיני. וכן מוכח מרש"י שם שכתב "דהא השתא קים לן (ברכות לט, א) דלא חייבה תורה אלא על כזית איגורי, שהוא כזית בינוני". משמע שבית הדין יחלוק על עצם הקביעה שמשערים בכזית איגורי. ובבית יצחק (יו"ד ב, קלג) כתב שאף אם גם למ"ד ששיעורין הלכה למשה מסיני צריך לכתוב כך, י"ל שההשש הוא שמא יבא ב"ד אחר ויאמר שמה שחבו בזמן האכילה שהוא האיגוריהיה טעות ואין זה השיעור שמחייב חטאת. ולפי הירושלמי הסובר שאם שיעורים הלכה למשה מסיני אין בזה חשש, י"ל שלא חששו לזה משום שבדרך כלל לא משתנים הפירות.

"שיעור חלה מ"ג ביצים וחומש ביצה. ולכך נתנה לנו התורה שיעור בביצים ובפירות שדברי סופרים על הר סיני ניתנו³⁴, כדכתיב ועליהם ככל הדברים, לפי שהבצים והפירות נמצאים בכל מקום כי גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שישראל עתידין להתפזר בין האומות ומשקלן ומדתן שהיו בימי משה ושהוסיפו עליהן בארץ ישראל אין נשמרין להם והמדות משתנות בדורות ובמדינות... ונשתנו כל אלו המדות שהן מזמן קרוב, וכ"ש מדורות הראשונים שאין יודעין מדותיהן כלל, ולכך תלו חכמים ז"ל השיעור בבצים ובפירות שהן קיימין כל עת ואין משתנין. מיהו שיעור הביצים והפירות תלו אותן בדעתו של רואה, והן המדה ישרה ע"ב אוקיאות" (וכ"ה בתשובות הגאונים - מוסאפיה סימן צה, אלא ששם הנוסח בסיום: "ולמדת בכל (הגרר"נ תקן 'בבל') שיעור חלה הן ע"ב אוקיאות").

בספר האשכול שממנו העתיק החזו"א, הסיומת אחרי המילים בדעתו של רואה היא:

"גויש מי ששיער משקל ידוע בה' רבעים קמח ועוד <ע"ב אוקיאות, כך עלה בדעתו וכך ראה שיעור הביצים. והרבה מרבואתא ששערו נמי כשעור הזה. וחכמי אספמיא ששערו נמי מ"ד אוקיאות כך עלה בדעתם וכך ראו בשעור הביצים והחמירו בדבר, וחייבין לעשות כפי שיעורן כי הכל לפי דעתו של רואה. ויש נמי מי ששיער משקל ידוע בה' רבעים קמח ועוד, ואמר שהמשקל תש"ב זוזים".

החזו"א הביא את הדברים עם הסיומת של האשכול, וסבר שכל זה מדברי הגאון, וכיון שהוא אומר שיעורים שונים עולה מדבריו שגם כשאומרים שיערים שונים הכל נכון, לכן מסיק החזו"א: "וממה שכתב דביצים ופירות לפי שהביצים והפירות נמצאים בכל מקום וקיימין בכל עת, למדנו דכל מקום משער בפירות מקומו וכל דור בזמנו". ועל מה שכתב רב האי "ואין משתנין" מבאר החזו"א "רצונם לומר מציאותם קיימת, ואין הטבע מחליף את הביצים על מין אחר כמו חילוף המדות שהן רק בהסכמת בני אדם, אבל שינוי הביצים בקטנותן וגדלותן אינו מפסיד, שזהו עיקר השיעור".

כונתו דבוודאי גם רב האי ידע שיתכן שינוי בגודל הביצים והפירות במשך הדורות, וכמו כן יש שינויים בגודל הפירות בין המקומות אשר על פני תבל אפילו באותו דור עצמו. אלא כוונת רב האי היא שאין נפק"מ בשינוי הביצים, כי הולכים לפי מה שלפנינו, וכפי שכתב החזו"א לפני כן שאפילו בדברים שנאמרו במידה קבועה באצבעות, בזמן שאבדה המידה יכל לשער כל אחד לפי הביצים שלפניו.

אך לפי הנוסח המקורי של התשובה השיעור הנכון הוא בדוקא ע"ב אוקיות, ונראה שדברי רב האי "ואין משתנין" מתפרשים כפשוטן, ורב האי אומר בדיוק להיפך, שיש לשער בביצים ופירות רק מכיון שאין משתנין עכ"פ באיזור הארץ, ואינו סובר שאם הם ישתנו, ישער כל אחד לפי מקומו. ולכן אין לזוז מההשיעור של ע"ב אוקיות, ומה שלא כתב מתחילה את השיעור במשקל הוא כדי להבהיר לשואלים שעכ"פ לא נאמר שיעור במשקל מעיקרא כי המשקל משתנה.

שיעור ע"ב אוקיות לחלה עולה גם מתשובת רב נטרונאי (תשובות גאוני מזרח ומערב סי' קיד) שכתב:

"ולענין הביצים ששאלתם האיך מודדין בהם אם ממלאים כלי מים ונותני' הביצים לתוכו ובמדת המים מודדין קמח או לא. לא כך משערין חכמים, ששעור שפרשתם אין לעמוד עליו, אלא כך נתנו חכמים שעור לבצים שמשערין בהם לפסח ולחלה מעסת מדבר, וכך שערו חכמים ראשונים שהמים **שעור הביצה בינונית** משקל ששה עשר ואינם (צ"ל וארבע)³⁵... גיראות כמשקל כסף של בגדאד. כמשפט הזה שערו לעסה... ולפסח וכן הלכה".

ביצה של 16.66 דרהם מביאה לשיעור חלה ע"ב אוקיות – 720 דרהם כיון שכל אוקיה היתה 10 דרהם כמבואר באשכול בתחילת הציטוט של תשובת רב האי "והאוקיא עשרה זוזי כילי". רב נטרונאי מזהיר שלא ישער כל אחד לפי דעתו, אלא לפי מה ששיערו חכמים ראשונים, וכפי שכתבתי בדעת רב האי. ועוד מבואר בדבריו שאין כוונת הגאונים לשער משקל של קמח 16.66 דרהם לביצה, אלא מדובר על משקל המים, כלומר שלפי משקל הביצה ידעו מה כמות המים שמכיל הכלי שבתוכו ימדדו

³⁴ ובכלל דברי סופרים הוא מה שנקבע ששיעור חלה הוא מ"ג ביצים וחומש, כפי שנראה מהגמרא בעירובין שרבי רצה לדעת כמה היא סאה בביצים כדי לשער בה את מידת החלה.

³⁵ צ"ל במקום ואינם 'וארבע', כפי שמובאים הדברים בשיבולי הלקט סי' קיב.

את הקמח. וכן מבואר בשבולי הלקט (סי' ריב) שהביא תשובת גאונים המצטטת את דברי רב נטרונאי, וכתב שכשבאים לשער על פי זה למעשה לענין חיוב חלה "צא מהן שליש ביבש", והוא משום שהקמח קל בשליש מהמים. ומסתבר שזו גם כוונת רב האי בשיעור ע"ב אוקיות שהוא כתוב גם לפניו בדברי רב סעדיה גאון (בסידורו עמ' קא).

בספר העיתים סי' עו כתב אחרי דברי גאון (שהוא ר"ח³⁶) "ומשקל גרוגרת זזית וכותבת ושאר שיעורין במשקל כספים של ערביים אליבא דגאון זה, וכבר כתבנו תשובה זו בהלכות חלה".

אין לפנינו את דבריו בהלכות חלה, אך עכ"פ נראה שהוא עשה את החישוב על בסיס ראיות תלמודיות על היחס שבין השיעורים האחרים אל הביצה. ומשמע שלא שיערו לפי גרוגרת, כזית וכותבת שלפניו, אלא הכל מחושב לפי גודל הביצה.

נמצא שמרב נטרונאי, רב האי וספר העיתים מוכח שכל החישובים נעשים כדי להגיע למידה הקדומה.

אלא שעכ"פ האשכול הוסיף מדעתו על תשובת רב האי שהמשערים שיעורים שונים צודקים³⁷, ונראה שהוא על יסוד תשובת רב שרירא גאון המובאת באשכול שם (עמ' 52):

"וששאלתם לפרש לכם אם יש משקל לגרוגרת ולזית ולכותבת ושאר שיעורים במשקל כספים של רביים, ופירשתם שמר רב הילאי גאון ז"ל פירש לכם משקל ביצה ששה עשר כסף ושני שלישי כסף, ואם אין לשאר משקל מאי טעמא ביצה יש לה משקל?"

הוא יודעים שאין לאלו שיעורים משקל כסף לא במשנה ולא בתלמוד שלנו כל עקר, ואלו בקשו ספר לתת שיעור משקל מן הדינרים היו עושין מעקרא, אלא שנתנו השיעור מקטנית ופירות שמצוין תמיד **ואין לומר שנשתנו**, וכך שנינו כביצה [שאמרן] לא גדולה ולא קטנה אלא בינונית, ר' יהודה אומר מביא הגדולה שבגדולות והקטנה שבקטנות [ונותן לתוך המים] וחולק את המים, אמר ר' יוסי מי מודיעני איזה גדולה ואיזה קטנה, אלא הכל לפי דעתו של רואה.... ומר רב הילאי הכין הות דעתיה **שהמשנה חייבה כל אדם לפי דעתו**, והרי פירש לכם מה שראה הוא לפי דעתו או מה שראו משלפניו ולמדוהו, אם חפצים אתם לעשות כמוהו ולסמוך עליו או על חכמים שלפניו ששערו כן לפי דעתם עשו, ואם לאו שערו אתם, ולפי דעתו של רואה יעשה אם חסר אם יותר.

וכן לענין כזית וכגרוגרת הרי פורש לכל אחד מהן בזו משנתנו לא גדול ולא קטן אלא בינוני, וגם הוא לפי דעתו של רואה. והאי דקצת רבנן שערו לפי דעתם ביצה, ולא שערו כזית וככותבת וכגרוגרת, משום דביצה תלוין בה מילי נפשי קב וסאה ואיפה ועומר כולהון משתערין בביצה, לפיכך שערוה לפי דעתם, אבל הני שיעורים שבקינן לפי דעתו של רואה".

וכן בתשובות הגאונים - הרכבי סימן רסח כתב הגאון המשיב (שאולי גם הוא רב שרירא):

"וכל אחד ואחד **בעשותו לפי דעתו הרי יצא ידי חובתו**. ואין צריך ללמוד שיעור מאחר. דתנן ר' יהודה אומר מביא גדולה.... אמר ר' יוסי מי מודיעני אי זו היא גדולה שבגדולות ואי זו היא קטנה שבקטנות אלא הכל לפי דעתו של רואה".

מדברי רב שרירא נראה שהבין כחזו"א את מחלוקת רבי יהודה ורבי יוסי, דהיינו כיסוד הראשון של החזו"א, שלפי רבי יוסי כל אחד יוצא ידי חובתו כשמשער לפי שיטתו. אלא שגם מדבריו מוכח דלא כיסוד השני של החזו"א לשער כל מקום בביצה שלו מפני שכאשר הביצה והפרי משתנים הקובע הוא מקומם וזמנם. כי גם הוא אומר כדברי רב האי "**ואין לומר שנשתנו**".

³⁶ שיטת ר"ח שונה מרב נטרונאי, ובנויה ככל הנראה על המסורת שלוג הוא ליטרה, המוזכרת גם בפירוש הגאונים לסדר טהרות, ואיכמ"ל.

³⁷ בפשטות משמע מדבריו שגם האומרים מ"ד אוקיות וגם האומרים ע"ב אוקיות צודקים למרות שזה שינוי מופלג, ולא כהגר"ח נאה (שערי ציון ענף יא) כתב שודאי גם כוונת רב שרירא היא רק בהפרש קטן שא"א לצמצם. דחוק לומר שבספרד היו אוקיות שונות לגמרי.

ועכ"פ לפי זה חוזר הקושי על היסוד הראשון של החזון"א שכתבנו לעיל שאם שרבי יוסי אינו אומר שיעור קבוע נפל שיעורו בבירא, ואי אפשר לדעת מהו השיעור של טומאת הגוף "שני ביצים ועוד".

ונראה שאף שזו דעת רב שרירא, והאשכול אף מוסיף שכ"ה גם בהבדלים גדולים, אין זו דעת שאר הגאונים. ועכ"פ הרמב"ם והשו"ע אינם סוברים כרב שרירא, כי הרמב"ם בהל' שביתת העשור (ב, א) קובע לכותבת מידה מוחלטת "פחות מכביצה מעט", ובהלכות שבת פ"ח כתב שגרורת היא שליש ביצה, ובשו"ע בהלכות יום כיפור (סי' תריח, ז) כתב על גרורת "כב' שלישי ביצה בינונית", וכיון שהביצה ופירות האלו אינם משתנים בהתאמה מבואר שלא תלו את הדבר בהשתנות הצמח. גם השו"ע בסי' תפו כותב רק ש"א ששיעור כזית הוא חצי ביצה, לא הזכיר כלל בב"י או במקומות אחרים אפשרות שהכזית אינו מידה קבועה³⁸.

ונראה שזו דעת רב הילאי והחכמים שלפניו, כי מה שכתב רב שרירא ששיעורו בביצה כי בה תלו דברים רבים, קשה שהרי רוב השיעורים הם בזיתים, אלא נראה שאמרו את השיעור בביצה כי הניחו או קבלו במסורת שהביצה היא כמו הביצה הקדומה, ולא שיערו מהו זית בינוני כי לא היה ברור להם מהו זית בינוני במציאות, ואת השיעור אפשר רק לשער בערך על פי ראיות תלמודיות, ואולי גם לפי היחס אל הביצה.

ד. יחס הכזית אל הביצה

בגמרא עירובין פג ע"א מובא שלדעת רבי דוסא שיעור טומאת אוכלין היא עם קליפה, ולדעת חכמים הוא בלי קליפה, ובפשטות משמע מהגמרא שהמשנה שלא אמרה 'חצי חצי חציה' סוברת כחכמים.

בשיעו"ת (עמ' קלד³⁹) כתב שמחלוקת זו תלויה בסוגית הבבלי מסכת יומא דף פ ע"א:

"טומאת אוכלין כביצה מנלן? אמר רבי אבהו אמר רבי אלעזר: דאמר קרא מכל האכל אשר יאכל - אוכל הבא מחמת אוכל, ואיזה זה - ביצת תרנגולת... - ואימא ביצת בר יוכני! - תפסת מרובה לא תפסת, תפסת מועט - תפסת. ואימא ביעתא דציפורתא, דזוטר טובא!
רבי אבהו דידיה אמר: מכל האכל אשר יאכל - אוכל שאתה אוכלו בבת אחת, ושיערו חכמים: אין בית הבליעה מחזיק יותר מביצת תרנגולת".

רבי אלעזר לא השיב לקושי רבי אבהו, אך נראה שהוא סובר שטומאת אוכלין בכביצה משום שהמילים "האכל אשר יאכל" מתפרשות על כמות של אוכל שהיא כמו אוכל מצוי הבא מאוכל אחר, והתורה אינה מתכוונת לביצה חריגה כביצת בר יוכני, ולכן לשיטתו ביצה לטומאת אוכלים הוא שיעור שנקבע באותה שעה שהאוכל בא מאוכל אחר, ואז הביצה היא עם קליפתה. אבל רבי אבהו אומר שהוא לפי אוכל הנאכל בת אחת, וביצה של תרנגולת בינונית מכניסים לפה ואוכלים את כולה בבליעה אחת, והיא ביצה בלא קליפתה. כדברי רבי אבהו משמע גם בספרא שמיני פרשה ז תחילת פרק ט:

"יכול יטמא לאחרים בכל שהוא תלמוד לומר אשר יאכל, הא אינו מטמא אלא בכביצה".

³⁸ החזון"א מסתמך גם על דברי הראב"ן (סי' רנו, הובא בש"ך יו"ד מג, יב) בענין דין כוליה של בהמה גסה שצמקה לגודל ענבה שכתב דהוא כשר "ובמקומן בארץ ישראל היו הענבים גדולים, וראיתי מעשה במגנצא בגסה שהקטינה כענבה והכשירה", ומבין החזון"א (כפי שכתב לפניו בהגהות אמרי ברוך) שכוונתו היא שבארץ ישראל היתה הענבה גדולה, ובכל זאת במגנצא שיערו בענבה שלהם שהיתה קטנה, ולא חששו שאולי הענבה שלהם קטנה מהענבה המדוברת בגמרא, כי הם סברו שמשערים לפי הענבה שלפנינו. אבל הגר"ח נאה (שיעורי תורה שער ב אות ז) דחה שיתכן שהכשירה כי הייתה להם מסורת מהו גודל הענבה האמיתי, כפי שרואים באו"ז (טרפות סי' תרכב) שהראב"ן ידע מהו שיעור איסור ושיעור עובי דינר. ואכן לענ"ד זה פשט דברי הראב"ן, שרק הודיענו שהענבה האמיתית אינה הענבה שאנו מכירים בחו"ל, ואח"כ מביא הוראה למעשה במגנצא שפסקו שצמקה כענבה כשר, ושיעור הענבה קבעו לפי מה שיערו שהוא הענבה של ארץ ישראל.

³⁹ בכל המאמר כאן העמודים בשיעורי תורה של הגר"ח נאה הם לפי מהדורת תש"ז, במהדורת ברקוביץ החדשה מצויינים גם העמודים שבמהדורת תש"ז, וכיון שבספר האחרונים מצויינים בדרך כלל למהדורה הישנה, העדפתי לכת על פיה.

ממה שהלימוד הוא רק מהמילים "אשר יאכל" משמע שהדרשה היא מעצם התוספת "אשר יאכל" כי לפי רבי אלעזר שהשיעור הוא כמו אוכל הבא מחמת אוכל, היה לו לפרש אוכל הבא מחמת אוכל (וכ"כ רש"י בפסחים לג ע"ב שבתו"כ מפורש כדברי רבי אבהו).

נראה שהכוונה כאן אינה רק לבליעת האוכל כאחת אלא גם לכך שמכניסו לפיו כאחת, כי פסוק לא מוזכרת בליעה, ובגמרא סוכה אומר רב יוסף ששיעור אכילת ארעי הוא תרתי, תלת ואביי אומר כדטעים בר בי רב ועייל לכלה, ופירש רש"י, "תרתי או תלת - שתים או שלש פעמים יתן לתוך פיו, מורשייל"ש (נגיסות, חתיכות שאדם נושך). כדטעים בר בי רב ועייל לכלה - בבוקר, כשהולכין לבית המדרש, ודואג שמא ימשכו השמועות, וטועם מלא פיו ושותה".

ובהמשך בדף כז ע"א שמובאים שוב דברי אביי אמר רש"י: "ואביי - דאמר כדטעים בר בי רב, דהיינו כביצה, דכביצה אוכל הנאכל בבליעה אחת הוא, כדאמרין בפרק בתרא דיומ מכל האוכל אשר יאכל".

וביאור הענין לפי מה שראיתי במוחש בניסיונות שעשיתי, שביצה הוא אוכל שמחליק בחיך, וגם כשמכניסים ביצה של ימינו שהיא כ60 סמ"ק אפשר אחרי לעיסה לבלוע את כולה כאחת. אך עכ"פ אין דרך להכניס ביצה שלמה של ימינו לפה בבת אחת. לכן הנראה ששיעור של ביצה בינונית הוא ביצה בינונית של ימיהם שאדם הממהר לתלמודוכניס לפה בבת אחת, ואינו צריך לשהות הרבה בכמה נגיסות ובליעות. והוא לפי הנסיון בערך 40 סמ"ק.

ופירוש הפסוק לפי דרשה זו הוא שמה שמקבל טומאה הוא אוכל בשיעור "אשר יאכל" כלומר בשיעור של מאכל ששמו "אוכל אחד" שאדם מכניס לפיו ובלועו בבת אחת. וכך כותב המאירי ביומא שהשיעור הוא בלי קליפה שכן "אין דרך לאכול בקליפתה. ושערו כדרך אכילתה"⁴⁰.

הגר"ח נאה (שיעו"ת עמ' קכב) מקשה הרי הכתוב לא מיירי בביצה עצמה אלא באוכל שהוא כשיעור כביצה, ומנ"ל שהיא כביצה בלא קליפתה, ועוד כתב הגר"ח נאה (שיעו"ת עמ' קפג) שמכאן מוכח שמשמערם פת בדחיסת כל האוירים שבה שאם לא כן היה לנו לומר שהשיעור לטומאת אוכלים הוא יותר מביצה, שכן אפשר להכניס לפה פת כשהיא יותר מכביצה, ואח"כ יוכל האדם לבלועה כאחת, כי היא נדחסת ונעשית לכביצה בשעת הבליעה, ועל כרחך שמעיקרא אמרו את שיעור הפת בדחיסה.

אך לפי האמור אין דבריו מכוונים. הלימוד הוא דוקא מאופן אכילת ביצה, ולכן ברור שמדובר בלי קליפתה. וגם נראה שמה שכתב שהפת נדרסת בלעיסה אינו נכון. הלעיסה הופכת את אוכלים לדבר הנבלע, שעל ידי הרוק הם נעשים חלקים ומתאימים לבליעה בחיך, אך הלעיסה אינה מקטינה כלל את נפח האוכל הנאכל.

ונראה לענ"ד שמסוגיה זו גם יש ללמוד שביצת תרנגולת אינה בהכרח ביצה בינונית מסוגי הביצים שבעולם, שהרי שואלים על רבי אלעזר מנין לך לקחת דוקא ביצת תרנגולת ולא משיבים משום שהיא הבינונית שבביצים. משמע שביצת התרנגולת אינה נחשבת הבינונית שבביצים.

ומכאן נראה לי לאפוקי מה שכתב הרב עמנואל חי ריקי (חושב מחשבות סי' כה, ובפירוש הון עשיר למשנה בכלים, מובא בפתח הדביר סי' קצ אות כא) שאליבא דרבי יוסי שמשערים לפי הרואה השיעור הוא בביצה הכי גדולה וקרי לה בינונית רק מפני שלוקחים ביצת תרנגולת, דהא מסוגיה זו משמע שביצת תרנגולת אינה מוגדרת אצל חז"ל כהביצה הבינונית. גם מלשון המשנה עצמה "לא גדולה ולא קטנה אלא הבינונית" משמע שאין הכוונה כאן לגדולה שבביצת התרנגולת הבינונית שבביצים, שהרי

⁴⁰ הרב יונתן כהן (אור תורה סיוון תשסד עמ' תרט) כתב דלפי רש"י ותוספות בסוכה יש לפרש שהגמרא ביומא מדובר אך ורק על הכנסה לפה בבת אחת, אך לענ"ד אי אפשר לפרש כך את הלשון בית הבליעה, שהיה צ"ל שאין אדם ממלא פיו יותר מכביצה, ותו לא. אלא שמכל מקום הפסוק מדבר על אכילה, והגמרא ביומא מדברת על בית הבליעה, לכן נראה שהכוונה גם לזה וגם לזה.

המשנה לא סיימה זו ביצת תרנגולין, כפי שהזכירה במינים שבהם יש מין בינוני את שם המין הבינוני⁴¹.

ואכן ברמב"ם בפירוש המשניות לפי תרגום הרב קאפח מבואר שבינונית הוא ענין נוסף על מה שלוקחים את ביצי התרנגולים, וזה שמדובר בביצי תרנגולין הוא דבר המובן מאליו כי זוהי סתם ביצה בכל מקום, וכלשונו "כביצה הוא כדי הביצה הבינונית בשעורה מביצי התרנגולין"⁴².

ובהל" עירובין א, ט, וכן בביכורים ו, טו כתב הרמב"ם שמדובר בביצים "בינוניות", ושם מדובר בביצים שבהם משערים נפח של מידת סאה. אבל באבות הטומאה פ"ח ובטומאת אוכלים פ"ד ובסוכה פ"ו ובשביתת עשור פ"ב כתב סתם 'ביצים'. ובהלכות שבת פרק ח הלכה ה כתב: "ביצה האמורה בכל מקום היא ביצה בינונית של תרנגולין, וכל מקום שנאמר כדי לבשל ביצה הוא כדי לבשל כגרוגרת מביצה".

יש להתבונן מה כוונת הרמב"ם בהל' שבת, האם כוונתו לומר את המידה, שבכל מקום לוקחים את הבינונית שמביצי התרנגולת, וכפי שכתב בפירוש המשנה? או שכוונתו לומר שביצת תרנגולים היא בינונית שבין הביצים ומדובר רק על חומר הביצה? או אולי הרמב"ם אכן מדבר רק על חומר הביצה, אבל אין כוונתו לומר שביצת תרנגולים היא ביצה בינונית, אלא שגם בדברים בהם משערים בביצה בינונית מדובר על ביצת תרנגולת?

מלאכת שלמה בפירושו על המשנה בכלים נוקט שכוונת הרמב"ם בהלכות שבת כאפשרות הראשונה, ואילו הרב הול בקונטרס שיעור השיעורים (עמ' נח) נוקט כאפשרות השניה. אך לענ"ד כוונת הרמב"ם דוקא כאפשרות השלישית.

המלאכת שלמה כתב שאי אפשר לומר כאפשרות השניה, משום שאם כן לא מובן מדוע הוצרך הרמב"ם להשמיענו בהלכות בשול שהביצה של תרנגולת היא בינונית ממיני הביצים שבעולם, הרי אין לענין זה כל חשיבות להלכות בשול.

אך הרב הול טוען שאי אפשר לומר כאפשרות הראשונה שבה נוקט המלאכת שלמה, דוקא בגלל שבהל' בשול אין צורך לדעת את גודל הביצה אלא רק את חומר הביצה, ועל כרחך שכוונת הרמב"ם במילים "ביצה בינונית" לומר שביצה של תרנגולים היא ביצה בינונית לענין השיעורים. ומה שכתב הרמב"ם שכן הוא "בכל מקום", פירושו גם בענין שיעורי הביצים של סאה, וגם בענין טומאת אוכלין, בכל המקומות מדובר על כך שחומר הביצה הוא ביצה תרנגולת, שהיא הבינונית שבין סוגי הביצים. הרב הול מוסיף לבאר לפי דרכו את שינוי הלשון של הרמב"ם בין הל' עירובין ששם כתב בינוניות להל' טומאה שלא כתב זאת, שפי הרמב"ם יש הבדל בין ביצה הנמדדת ביחס לקב שבזה מדובר בבינונית מביצי התרנגולת, ולכן כותב שם הרמב"ם בינונית, אבל כשמדובר בהל' טומאה הכונה לביצה הקטנה שבביצי התרנגולת, שכן תפסת מרובה לא תפסת, ולכן בזה הרמב"ם אינו מזכיר בינונית, ומיישב בזה את השאלה של 'המשנה אחרונה' במסכת כלים, למה הרמב"ם בהלכה כותב בינוניות רק על הביצים, ולא כותב בינונית על עדשה ושעורה, דלדבריו הוא משום שבביצה יש הבדל בין ביצה שבה משערים סאה לביצה האמורה לגבי טומאת אוכלים ששם השיעור אינו בינוני, לכן לגבי ביצה שמשערים בה סאה כותב הרמב"ם שהיא בינונית, ולא סמך על מה שכתב לגבי רימונים שהם בינונים, בעוד שלגבי עדשה ושעורה סמך על מה שביאר לגבי רימונים.

אך לענ"ד אי אפשר לומר כדברי הרב הול, שמלבד הקושי למה בכלל הוצרך הרמב"ם להשמיענו בהלכות בשול שהביצה של תרנגולת היא בינונית ממיני הביצים שבעולם (כפי שהקשה במלאכת שלמה), יש להקשות עוד שמהגמרא ביומא נראה שביצת תרנגולת כלל לא מוגדרת כבינונית, שאל"כ היה לרבי אבהו לתרץ בזה את שאלתו על רבי אלעזר, דסתם אוכל משמע בינוני. ועוד קשה, שלא מסתבר שהרמב"ם חזר בו ממה שכתב להדיא בפיהמ"ש שלכל דיני שיעור בביצה, משערים בביצה בינונית מביצי תרנגולים. ובעיקר קשה על פירוש זה, כי לא מסתבר כלל שכוונת הרמב"ם בטומאת אוכלין לביצה הכי קטנה כשאינו כותב כך להדיא, וכל הקורא את דבריו יבין שהוא מדבר על בינונית, כי כך הרגילות לשער בסתמא בכל מקום.

על כן נראה לענ"ד כאפשרות השלישית, שאכן כוונת הרמב"ם בהל' בשול רק להשמיענו את זה שבכל מקום חומר הביצה הוא ביצה של תרנגולת, ומה שהזכיר כאן הרמב"ם 'בינונית' הוא רק כדי

⁴¹ כ"כ המלאכת שלמה "דאם כן ה"ל למיתני כביצה שאמרו לא גדולה ולא קטנה אלא בינונית זו ביצת התרנגולת, וכדתנא גבי זית אלא בינוני זה אגורי, וכן גבי עדשה אלא בינונית זו מצרית וכן גבי עובי המרדע הוצרך לפרש איזהו בינוני כל שהקפו טפח".

⁴² ולא כבתרגום אבן תיבון שכתב "שכל שיאמר בו כביצה הנה היא ביצה שממנה השיעור בביצת התרנגולת", זו השמטת מילים שמצויה בתרגום זה, ואין להתחשב בזה.

להורות שכוונתו גם למקומות בהם הוא מדבר על ביצה בינונית. ומה שהרמב"ם כתב רק בביצים וברימונים שמדובר בבינונית ולא כתב כן בהל' טומאה י"ל שדי בכך שכ"כ בשני מקומות כדי שנבין שסתם שיעור הוא בינוני. ועוד נראה, שבטומאה במכוון לא כתב הרמב"ם בינונית כדי שלא נשוה את זה לגמרי למה שכתב בהל' עירובין, שכן בטומאה, בסוכה ובשביתת העשור מדובר על ביצה בלי קליפה, כפי שעולה מהגמרא ביומא עט. וזאת רמז הרמב"ם במה שלא הזכיר בינונית בכל מקום שבו מדובר על ביצה בלא קליפתה, דהכונה היא לסתם ביצה כפי שהיא נאכלת, דהיינו בלי קליפה, ולא לביצה שנאמרה בעיני השיעורים.

אמנם המלאכת שלמה הבין שיש אפשרות פירוש שלישית, שהיא מה שפירשתי, ולכן הוא מוסיף להקשות שם "ואם להשמיענו שהבינונית שהזכיר בעלמא היינו של תרנגולת, הל"ל היא ביצה בינונית שהיא של התרנגולין". ונראה שבזה הוא בא לשלול את הפירוש שלי, אך מאידך גיסא על פירושו של המלאכת שלמה יש להקשות מה שהקשה הרב הול, ולכן נראה להשיב על הדקדוק של המלאכת שלמה, די"ל דאכן כוונת הרמב"ם היא 'שהיא ביצה בינונית, שהיא של תרנגולין', אלא שהרמב"ם קיצר את לשונו ולא רצה להאריך ולכתוב פעמיים את המילה 'שהיא'.

ה. לימוד מיחס ביצה וגרורת

הוכחנו שמשערים כביצה לפי מה שהיה בימי חז"ל ואין השיעור משתנה לפי ביצי כל דור ודור, והדברים אמורים לא רק בביצים שמשערים בהם מידות נפח שנמסרו לנו של פרס של פת, אלא גם בכביצה לענין טומאת אוכלין. מעתה לפי זה נוכל לדעת מהו שיעור כזית. אך תחילה יש לקבוע כמה הוא שיעור ביצה בלי קליפה.

מדברי המהרי"ל בסדר ההגדה עולה שקליפת ביצה הוא בערך רביע מלבר לביצה⁴³, ואחרי דבריו נמשכו כמה אחרונים, אך כבר בדקו ומצאו שביצה בלי קליפה בביצים שלנו היא עשירית פחות מביצה בקליפתה (הרב בניש עמ' רלט⁴⁴), ואין לדחוק להעמיד את דברי המהרי"ל שחז"ל התכוונו שנשער רק אחרי בישול מרובה שבו הביצה מצטמקת, שהרי אין לצימוק מידה מסויימת, ולא יתכן שאם זו הכוונה יסתמו בזה בלי לומר דבר. ועוד שכבר ציינתי שמבדיקה למעשה נראה שהשיעור של ביצה בלי קליפתה שמכניסים לפה ובולעים כאחת הוא בערך 40 סמ"ק. ומאחר שכבר הוכחנו (מאמר בירחון האוצר גליון 48 עמ' רכ) שביצה היא כ 48 סמ"ק⁴⁵, מהשיעור עשירית, יוצא שאכן בלי קליפתה היא 43.2 סמ"ק.

⁴³ מקור דעה זו הוא במהרי"ל בסדר ההגדה. הגר"ח נאה (קצות השולחן ח"ב סי' לה בדי השולחן א) כתב שלכאורה יש להוכיח זאת ממה שמשמע בגמרא סוטה ד ע"א שזמן שתיית רביעית יין זהה לזמן גמיאת ב' ביצים, ומבין שהם אותו זמן כי הם אותה כמות, היות והרביעית היא ביצה וחצי עם קליפה, והוא גומע שתי ביצים בלי קליפה. אך לענ"ד יש להשיב בפשיטות שהביצה דהתם היא צלויה, וזמן הגמיאה זהה לזמן הצליה, ומוכח שמדובר בהשתהות לפי הזמן שמשתנה בגלל חריפות היין או לעיסת הביצה, שהם גורמי עיכוב שונים ולכן אין כאן כל ראייה שהשיעורים שווים.

⁴⁴ בכל המאמר כשאני מזכיר את הרב בניש הכוונה לספרו הידוע מידות ושיעורי תורה.

⁴⁵ בירחון האוצר 48 כתבתי שלפי הרמב"ם ביצה היא 50 סמ"ק, ואילו לפי הרמב"ן שכתב שרביעית היא נ"א ארגיניץ ביצה היא 48 סמ"ק, אך כאן אעמיד דברים על דיוקן, שנראה שמכל אחד מהם צריך להפחית 2 סמ"ק.

שיעור 48 סמ"ק עולה הן מהתקן האיטלקי יונוי, והן מהמציאות בימינו בביצים אורגניות שלפי הגר"ח נאה הם 46-53 סמ"ק, וכן כתב פרופ' גרינפלד בבי"ד 16 עמ' 91, שביצים אורגניות בימינו הן בין 45 ל-50 סמ"ק, וכ"כ כפה"ח תנו, ג שבדק ומצא שביצה היא 15 דרהם, והוא 48.75 גרם לפי דרהם טורקי שהוא 3.205. ונראה כאן שאכן מהרמב"ם והגאונים עולה שיעור של קרוב ל 48 סמ"ק ומחכמי אשכנז עולה שיעור של 46 סמ"ק (כפי שכתב הרב בניש), ומהרמב"ן 45.3 סמ"ק.

יסוד הדבר הוא שנראה שכשהראשונים מדברים על משקל המים שכנגד הביצה, הם הגיעו לחשבון זה על ידי זה ששקלו את הביצה בדרהם, וקבעו שהוא משקל המים שהם בנפח ביצה. על כן כשאנו מתרגמים את דבריהם לסמ"ק, יש להפחית 2.8 סמ"ק מחשבון הגרמים כדי לדעת מהו נפח הביצה (שכן משקל סגולי של ביצה 1.06).

יסוד נוסף הוא מה שכתב הגר"ח נאה (שיעורי תורה עמ' עט) שמהרי"ף והרמב"ן בסוף פירוש לתורה עולה ששיעור משקל שעורה היה אצל הגאונים וחכמי ספרד דבר קבוע על פי המלכות שלא השתנה, ולכן היא נקראה בשמה הערבי 'חבה'. נראה שכן היה גם אצל הרמב"ם, וזו הסיבה שהרמב"ם מעדיף בהל' עירובין לומר את השיעור לפי דינר, שמשקלו יותר ידוע לפי צ"ו משקל 'החבה' (אעפ"י שדינר הזהב המצרי בימיו היה 4.8, כפי שכתב הרב אברהם חיים נאה). ובלא זה לא נוכל להבין כיצד המגיד משנה (הלכות שביתת עשור ב, א, ועירובין א, יב) קובע בודאות שארגיניץ הוא 32 שעורות, ושעל פי זה נדע מה הם כל משקלי הרמב"ם באירגניץ. מנין לו שהשעורות שלו הן השעורות של הרמב"ם? ודאי שהוא משום שמשקל 'חבה' היה משקל ידוע ויציב. בדבר קטן העשוי מחומר זול אין סיבה לשנות. גם הארגיניץ היה קבוע, כפי שרואים ממה שגם הרמב"ן וגם הרב המגיד אומרים שהוא ל"ב שעורות, והוא היה 1.416, כפי שהראיתי בירחון האוצר 48 (עמ' רכב).

הרמב"ם בהל' שבת ח, ה כתב "וגרורת אחד משלושה בביצה". האם הרמב"ם מתכוון לביצה עם קליפה או בלי קליפה? זאת נוכל לדעת כשנברר מנין למד הרמב"ם שגרורת היא שליש ביצה. ונראה שלשיעור זה הגיע הרמב"ם על יסוד השואת שיעור שתי סעודות לעירוב בשני מקומות בגמרא, שכן הגמרא בעירובין פ ע"ב בעין עירוב חצרות לומדת מדברי המשנה לפי פירוש של שמואל "דשתי סעודות היין שמונה עשרה גרורות". ולגבי שתי סעודות של עירוב תחומין בדף פב ע"ב אורמת הגמרא שלפי רבי יוחנן בן ברוקה הוא 6 ביצים⁴⁶, וכ"פ הרמב"ם, והרשב"א שפוסק גם הוא כוותיה⁴⁷ ביאר טעמו שהוא משום שהגמרא קוראת לריב"ב "חכמים", ומסיימת בדבריו. לשיטת ריב"ב הכיכר בעלמא שעליה דברו חכמים הוא של 6 ביצים עם קליפה, וכיון שכאן וכאן מדובר על שתי סעודות, הרמב"ם משהו בין השיעורים האלו ומזהה הסיק שגרורת היא שליש ביצה עם קליפה. ולפי מה שהוכחנו שביצה היא 48 סמ"ק שגרורת היא 16 סמ"ק.

השו"ע (או"ח שסח, ג) פסק בעירוב חצרות: "כמה הוא שיעור העירוב בתחלתו... מזון שתי סעודות, שהם שמונה עשרה גרורות, שהם כששה ביצים, וי"א שהם כשמונה ביצים". הוא נוקט כרמב"ם בשיטה העיקרית (לפי הכללים שסתם ויש הלכה כסתם), ומבאר להדיא ששני השיעורים של שמונה עשרה גרורות וששה ביצים שוים.

גם באו"ח תט, ז, ובהלכות יום כיפור סי' תריב, ד נקט בדעה העיקרית כרבי יוחנן בן ברוקה.

בגמרא שבת צא ע"א מבואר שכזית הוא פחות מגרורת, על כן נוכל לקבוע שלשיטת הרמב"ם מידת הזית היא פחות מ16 סמ"ק.

כמה פחות? נראה שאת המינימום להפחתה נוכל ללמוד מתוך התחשבות בשיעור אגוז.

במשנה (כלים פרק ג משנה ב) איתא: "חבית שיעורה בגרורות דברי ר' שמעון. רבי יהודה אומר באגוזים. ר' מאיר אומר בזיתים". בדרך כלל במשניות מזכירים את רבי יהודה, ראש המדברים, בתחילה, לכן נראה שכאן הדברים סודרו לפי הגדלים, ואגוז הוא השיעור שבאמצע שנמצא בין גרורת לכזית (כ"כ תוספות יום טוב, ובתפא"י בועז הקשה עליו, אך לבסוף מסיק כוותיה).

גם מהגמרא בשבת פא ע"א משמע שהכזית קטן מאגוז שכן אמרו שם על האבנים שמכניס "כזית כאגוז כביצה" (ומקורו בתוספתא שבת יג, יז), משמע שהוא בסדר עולה.

ואכן כך כתב הב"י או"ח ס' קצז: "וכתב הרוקח (סי' שכט) זית קטן מאגוז כדמשמע בשילהי המוציא יין (שבת פא.), אבל נראה כזית גדול בעיני מדאמרין בפרק כיצד מברכין (לח): גבי רבי יוחנן אכל כזית מליח, וכן משמע בכריתות פרק אמרו (יד)."

השיעור של הגאונים לביצה עולה ממה שרב הילאי הביא מסורת להקביל את הביצה ל16.66 דרהם, וכתב ההב"ג שהדרהם שלהם תואם למתקאל ביחס של 0.7, על כן היא 11.66 מתקאל, ובתשובות הגאונים איתא שהמתקאל הוא צ"ו חבה. כיון שהמתקאל היה 4.23 – 4.32 גרם (יש אחרונים שכתבו בודאות שהוא היה 4.25, אך המעיין בספר של הרב גרשון ויס יראה שהיו בו תנודות קטנות) עולה שמשקל החבה היה 0.044 גרם – 0.045, והדרהם של הגאונים היה 2.96 – 3. לכן משקל הביצה אצלם 49.3 – 50.5 גרם. הרמב"ם נוקט שהדרהם הוא ס"ד שעורות 'חבה', כלומר יחס הדרהם למתקאל הוא 0.66, ומהרב המגיד עולה שהאיריניץ הוא חצי מהדרהם של הרמב"ם, שהוא ס"ד חבה. הרמב"ן נוקט שדינר של הגמרא הוא כמו המתקאל והסולידוס, והסולידוס היה 4.25 גרם, לכן יוצא שהחבה בזמנם היתה 0.044, והדרהם של הרמב"ם 2.816. אך מכל מקום יש אצלו טווח של ספק כיון שכתב בהלכה שרביעית היא 17.5 דינר בקירוב, והכונה שלפי האמת היא יותר שהרי כתב כן גם על היין, ובפיהמ"ש רואים שהיין קל אצלו בדרהם אחד מהמים, על כן יש לחשב רביעית 17.5 – 18 דינר, וביצה 17.5 – 18 דרהם, ועולה שמשקל הביצה שלו ממש כמו של הגאונים 49.3-50.5 גרם, ואחרי ההפחתה כדי לשעת את שיעור הסמ"ק סמ"ק. ואילו שיעורו של הרמב"ן נ"א ארגניץ הוכחתי שם שהוא עולה 48 גרם, ואחרי ההפחתה כדי לשעת את שיעור הסמ"ק עולה 45.3 סמ"ק. המגיד משנה (הלכות שביתת עשור פרק ב הלכה א) כתב שביצה היא "ל"ה ארגניץ ועוד", שכן לפי הרמב"ם ביצה שוקלת 17.5 דרהם וכל דרהם הוא 64 שעורות. $64 \times 17.5 = 1120$ לחלק ל32 = 35. והוא 49.5 גרם, ה'ועוד' הוא משום שהרמב"ם כתב "בקירוב" והכוונה כלפי מעלה.

⁴⁶ וכן פסקו השאילתות פרשת בשלח שאילתא מח, ור"ח והרי"ף והרא"ש על הגמרא בעירובין.
⁴⁷ תורת הבית הארוך בית ד שער א דף יב ע"א, ובתורת הבית הקצר כתב שם שכן נראה לו עיקר.

ביאור הדברים שהרוקח הוכיח בתחילה שכזית קטן מאגוז על פי הגמרא בבבלי מסכת שבת דף פא ע"א "כזית כאגוז וכביצה", דפשיטא ליה שנקט לפי סדר הגדלים⁴⁸, ומה שכתב "אבל נראה דכזית גדול בעינין", לא בא לסתור את הלימוד מהגמרא בשבת, אלא לומר שמכל מקום אין הכוונה לזיתים הקטנים שאנו מכירים, כי מהגמרא בברכות נראה שהזית גדול. ואופן הלימוד הוא כנראה כפי שביארתי לעיל, דמלשון הגמרא וכל מהלך הגמרא משמע שהגמרא ידעה שהזית שעליו מברכים הוא גדול מהזיתים המצויים (כפי שמבואר עוד לקמן בהתכתבות עם הרב בר כוכבא).

ועוד כתב הרוקח שכן מוכח מכריתות שלא מדובר על כזית הקטן המצוי, ואין כוונתו כאן להוכיח של הר"י שהוא חצי ביצה שנביא לקמן, שהרי לא הביא כלל את הגמרא ביומא עליה מסתמך הר"י, ולא נקט שיעור של חצי או שלישי ביצה, אלא כוונתו להוכיח שעכ"פ אינו זית מצוי קטן כי אמרו שם שאי אפשר לבלוע ג' כזיתים ביחד, וזיתים קטנים שלנו אפשר לבלוע ג' כאחד.

פרופ' עמר (המעין גליון 234 תמוז תש"פ עמ' 60) כתב שמוסכם לפי כל מסורות הזיהוי והמחקר המדעי שסתם אגוז של חז"ל הוא אגוז מלך⁴⁹. ולפי ממצאים של אגוזים מזמן חז"ל, נפח אגוז מלך בינוני היה בערך 15.5 סמ"ק. כיון שגרורת לפי הרמב"ם היא 16 סמ"ק, והוא צ"ל פחות מגרורת נראה יותר שהוא היה כ-15 סמ"ק. על כן כזית צריך להיות לכל הפחות שיעור ניכר כשנים שלוש סמ"ק פחות מגרורת. וזו כוונת הרקח והר"י, שפשוט להם שזית קטן מאגוז המצוי, שאין סיבה לחשוב שהוא השתנה, ומכל מקום הזית המצוי אינו הזית הבינוני מכח ההוכחות האחרות שהביאו, ולכן הם מסיקים שהוא הגדול שבזיתים המצויים אצלנו והוא כ-13 סמ"ק.

יש ראשון נוסף שאפשר להוכיח מה דעתו בגודל המקסימלי של זית, והוא ר"ת המובא בתוספות יומא פ ע"א (ד"ה ושיערו) שפוסק כרבי שמעון בעירובין ששתי סעודות הן 5.33 ביצים, וכתב שהוא כשמואל ש"ח גרורות הן מזון שתי סעודות. ונמצא שלדבריו גרורת היא 0.375 מביצה, דהיינו 14.2 סמ"ק, וכתב שכזית פחות מגרורת, לכן יוצא שלשיטתו כזית צ"ל פחות מ-13.2 סמ"ק⁵⁰.

יש ראשונים נוספים מהם רוצים להסיק על השיעור, אך לענ"ד לא נוכל להסיק מהם בודאות מהו כזית. רש"י בכריתות יב ע"ב ד"ה פרס נוקט שפרס בעלמא הוי 4 ביצים, וכן משמע בפירוש הגאונים בפתיחה לסדר טהרות, וזו השיטה השניה המובאת ברשב"א הנ"ל ובשו"ע בהל' יום כיפור. אך אין מזה הוכחה על גודל כזית, כיון שהם לא כתבו להשוות את הביצים ל"ח גרורות, וכלל לא ברורה הכרעתם בהל' עירובין⁵¹. אפשר שהם סברי ששיעור י"ח גרורות נאמר לענין שיתופי מבואות ולא לגבי תחומין, כפי שכתב תוספות ישנים ביומא (פ ע"ב ד"ה שאין)⁵², ואפשר שלדעתם שיעור י"ח

⁴⁸ אמנם מצינו במעילה (יז ע"א) "כל האוכלים מצטרפין זה עם זה לפסול הגוייה כבחי פרס כבמזון שתי סעודות לעירוב, וכביצה לטמא טומאת אוכלין, וכגרורת להוצאת שבת, וככותבת ביום הכפורים", והרי כותבת גדולה מגרורת. וצריך לומר ששם נקט לפי סדר של תדיר קודם, שדיני שבת מצויים יותר מדין יום כיפור.

⁴⁹ כך כתב פרופ' זהר עמר לפי I Leipzig-Vienna, II, Juden der Flora Die, Löw. pp. 1924-59-29.

⁵⁰ לפי המחקר של פרופ' עמר בענין האגוז צ"ל שלפי ר"ת שיעור אגוז הוא יותר מגרורת.

⁵¹ הרשב"א בעירובין כתב בשם הראב"ד שצ"ל י"ח גרורות לא הויין שתי סעודות, אך רש"י גורס בלא המילה "לא". למעשה אין בגירסה זו נפק"מ, כי המחלוקת היא רק במידה מצומצמת לגמרי, האם כשיש י"ח בני אדם מתחלקות להם שתי הסעודות לי"ח גרורות, אור ששתי הסעודות הן כלשהוא יותר מזה. הבדל של כשהוא אינו משמעותי.

⁵² וכ"כ הגאון יעקב שם. בתוספות ישנים הנ"ל יש חילופי דעות ממה שכתבו בתוספות לפנינו. בשם ר"י כתבו דבעירובין מירי בגרורות שהן בלא גרעין ועל ידי כך נמעכות ונדרסות בבת אחת יותר מג' זיתים, או שנים שהן עם הגרעין. ודחו: "ואין נראה לרבי דהא דקאמר אין בית הבליעה מחזיק יותר מב' זיתים בבשר קאמר ליה בכריתות שהיא רכה הרבה ונוחה לאכול. ואח"כ כתבו "ורבי תירץ דודאי הך ברייתא די"ח גרורות לא מיתוקמא כרבי שמעון, דאע"ג דקיימא לן כוותיה בכביצה ליטמא טומאת אוכלין... אבל מכל מקום בשיעור מזון שתי סעודות לא קיימא לן כוותיה אלא סבירא לן כמתניתין דחלון דאמר י"ח גרורות כר"מ או כרבי יהודה דכיצד משתתפין, ורב יהודה דאמר התם תרתי ריפתא איכרייתא חדא שיעורא הוא. מ"ר. וק"ל על זה דאם כן הוה ליה לתלמודא לפרש דחדא שיעורא הוא". ולבסוף הביאו את התירוץ שיש לחלק בין שיעור סעודה לעירוב חצרות לשיעור סעודה לעירוב תחומין..

גרוגרות הוא כדברי רב בגמרא בעירובין פב ע"ב, האומר ששתי סעודות של עירוב הן תרתי ריפתא איכרייתא, ולא ידוע כמה שיעור זה הוא בביצים. גם אפשר שלדעתם שיעור י"ח גרוגרות הוא בנפח הפת, ולא כמו הד' ביצים שהן נפח החיטה. לפיכך אין להסיק מדבריהם לענין גרוגרת וכזית⁵³.

ובטור שו"ע סי' תסח, תט מובאת דעה שגם שתי סעודות דעירוב הן ח' ביצים, דעה זו אינה כרבינו תם (הב"י סבר שיש להגיה ה' ביצים ושליש כדי להתאימה לרבינו תם), והיא מוסברת יפה על ידי הגר"א בסי' תפו⁵⁴. לפי מה שביאר הגר"א שם לא ברור שלשיטה זו הם שוים ל"ח גרוגרות, וגם בלשון השו"ע אינו מבואר כך, ולכן גם מדעה זו אין להסיק מהו גודל כזית.

1. ביאור דברי הר"י ופסק השו"ע בסי' תפו

שיטת רבינו יצחק בעל התוספות, הר"י, מבוארת בתוספות בעירובין (פ ע"ב ד"ה אגב) ויומא (פ ע"א ד"ה ושיער) ⁵⁵. לדעתו אין אנו יודעים כמה הוא שיעור שתי סעודות של עירוב בביצים, כי הלכה בזה היא כאמוראים המוזכרים בגמרא עירובין פב ע"ב שתי סעודות הם תרתי ריפתא איכרייתא⁵⁶, והאמוראים האלו לא אמרו את שיעורם בביצים אין אנו יודעים כמה היא גרוגרת ביחס לביצה, וממילא אין אנו יודעים מהו שיעור הכזית.

אך שיעור כזית לפי דברי ר"י נלמד מהיחס של שיעור כזית לביצה, והוא משום שמהגמרא בכריתות יד ע"א עולה שבית הבליעה אינו מחזיק ג' זיתים, אבל מחזיק ב' כזיתים, ויומא פ ע"א אמרו שבית הבליעה מחזיק ביצת תרנגולת, לכן צריך לומר שכזית הוא כחצי ביצה, כלומר יותר מ1/3 ביצה, ופחות מ1/2 ביצה. הראשונים שהביאוהו בהלכות פסח נקטו כחצי ביצה, דכיון שאין אנו יודעים חוששים במ"ע דאורייתא לחומרה⁵⁷. כיון שהמדובר ביומא הוא בביצה בבית הבליעה שהיא בלי קליפתה 43.3 סמ"ק, ושיטת ר"י אינה קביעה שכזית הוא חצי ביצה אלא שכזית הוי בין חצי לשליש, יוצא לפי השיעור שקבענו לביצה, ששיעור כזית הוא 14.4 - 21.6 סמ"ק⁵⁸.

⁵³ לאפוקי מהרב זמיר כהן (כזית בימינו סי ב, ג) שנוקט שרש"י סובר כדעת הר"י. הרב בר כוכבא הביא (בספרו זית רענן עמ' פב) ראייה שלפי רש"י זית הוא פחות משליש ביצה מרש"י בפסחים לב ע"ב (ד"ה דאית בה). בגמרא שם מדובר על תרומה שאית בה שוה פרוטה וליכא בה כזית, ורש"י מעמיד זאת בשנת בצורת. ומבין הרב בר כוכבא שכתב כך משום לפי מה שאמרו שככר נקנית בפונדיון, ולכן יוצא שבשנים רגילות יש בשליש ביצה שיעור של פרוטה, ועל כרחק שכאשר יש בה שוה פרוטה למרות שהיא פחות מכזית מדובר בשני בצורת. אך שם לא מדובר כלל על לחם. ובפשטות רש"י אומר בשני בצורת מכיון שמשמעות הגמרא שם שבאופן רגיל בפרוטה אפשר לקנות יותר מכזית.

⁵⁴ הגר"א מבאר שדעה זו מיוסדת על המשנה בפרה א,א, ומשמעות המשנה בפאה פ"ח לפי הירושלמי, שמזון שתי סעודות הוא לכל ענין 8 ביצים – שלישי של קב. הגר"א סובר שיש מקום להתאים דבר זה גם לגמרא בעירובין, אך מכל מקום לענ"ד פשט הסוגיה בעירובין משמע דלא כשיטה זו.

⁵⁵ הב"י בסי' תפו ציין לתוספות בחולין קג ע"ב אבל שם מבואר כך להדיא רק בפסקי התוספות.

⁵⁶ בפשט הגמרא י"ל שהאמוראים באים רק לבאר מהי דעת רבי יהודה ורבי מאיר, ומתי אדם אוכל יותר בשבת או בחול, אבל לא נקטו הלכה למעשה כשיטתם, אלא שהר"י מבין שהם חולקים על ר"ש וריב"ב הלכה למעשה.

⁵⁷ האגודה (במסכת עירובין פ"ז סי' פו ובפסחים פ"י סי' צז), כתב שכזית לליל הסדר הוא כחצי ביצה, וכ"כ מהרי"ל בפירוש ההגדה (דף טז ע"א ובדיני חלה), ומהר"ח או"ז (סדר ההגדה, דרשות מהר"ח סי' כ), וכן מהרי"ו (סי' קצג). אך הראב"י (ח"ב סי' תקכה עמוד קסד) כתב בענין מצה של פסח "וכביצה הוא שיעור שני זיתים", ואילו בברכות סי' קז כתב "ואין אנו בקיאים בשיעור זית". נראה שכוונתו היא שאין אנו בקיאים אם הוא בדיוק שני זיתים הוא מעט פחות, שהרי מהגמרא בכריתות אין הוכחה שהוא בדיוק שני זיתים, ולכן לענין ברכות הוא חושש לחומרה לאידך גיסא. ונראה שזו גם דעת הראשונים אלו, דאולי כר"י, והתכוונו לומר שיעור זה רק לחומרה. גם המאירי (עירובין פ ע"א) ותוספות רבינו פרץ (שם) ותוספות הרא"ש (עירובין פג ע"א) הביאו את דברי ר"י שמהם עולה שכזית הוא בין שלישי לחצי ביצה. ואין להקשות על המאירי מדבריו בשבת צה, שכתב ש'כזית' הוא מעט יותר משורש קטן, שהתם מדובר על שיעור נקב בכלי שמוציא ממנו גדר כלי כיוצאים ממנו זיתים, והכוונה לזיתים קטנים (קוטר זית מאלסי קטן 6 מ"מ), ואין לקשור סוגיה זו לנפח זית בינוני. המרדכי (בסוף פרק ערבי פסחים, בסדר ליל פסח) נוקט כדברי ר"י בשאלתו, אך לפי מסקנתו אין הוכחה לדברי ר"י, ובתרומת הדשן (ח"א סי' קלט) הביא את דברי המרדכי, ולא קבע בזה עמדה.

⁵⁸ הרב זמיר כהן (כזית בימינו סי' ב עמ' כה) כתב שגם לדעת ר"י שיעור כזית הוא פחות הרבה מחצי ביצה כיון שגם לשיטתו סעודה היא תשע גרוגרות שהם ארבע ביצים, וא"כ גרוגרת היא פחות מחצי ביצה וכל שכן כזית שקטן ממנה. אך לפי מה שבארנו אינו נכון שכן הר"י כלל אינו אומר מהו שיעור שתי סעודות בביצים.

אך בסוף דברי התוספות ביומא הביא את דברי ר"ת שכתב תשובה אחרת כדי לישב את הגמרא ביומא עם הגמרא בכריתות, וז"ל:

"דגרוגרות בלא גרעינין קאמר הכא (ביומא, לגבי אוכל הנאכל בבת אחת המשווה לביצה ע.א.) ונמעכות ונדרסות טפי ונוחים להשימן בבית הבליעה, וזיתים יש בהם גרעינין וקשין הן ועגולין ואינן נדבקין בבית הבליעה, ולכך הוי שיעור ב' זיתים קשין כשיעור ג' גרוגרות, ועוד דרכין ונוחין לאכול, וכותבת הגסה עדיפא מכזית וגרוגרות, ובצירא מכביצה. ולא נהירא לר"י דגרוגרות אין בהן גרעין שהם תאנים שנדרסו, וההיא דכריתות נמי דאין בית הבליעה מחזיק יותר משני זיתים בבשר איירי, דלא שייך ביה גרעין וקשה ועגולין".

לענ"ד אכן ר"ת לא התכוון בדוקא גרוגרות, אלא שהוא משווה את הגמרא ביומא על אוכל בשיעור ביצה שנבלע כאחת, לגמרא בעירובין ממנה עולה לשיטתו שי"ח גרוגרות שוות 5.333 ביצים, ואם כן ביצה היא 2.65 גרוגרות, דהיינו כמעט ג' גרוגרות. כוונת ר"ת שכאשר אמרו ביומא "אוכל הנאכל בבת אחת" הכוונה היא לאוכל כמו הג' גרוגרות האלו שהן רכות, ונוחות להשימן בבית הבליעה, ואילו בכריתות מדובר על אוכל שמושווה לזיתים, שהם יחד עם גרעיניהן גדולים יותר מג' זיתים בלא גרעין, והם אוכלים קשים שקשה יותר לבולען. ואמנם כך נראה, שיכולת הבליעה תלויה בסוג המאכל. אם כזית הוא כ-13 סמ"ק אפשר לבלוע ביחד שני כזיתות של חלב (כי כזית פיגול יכול להיות של חלב), אף שמדובר בחלב שאינו מהותך שאינו מחליק כ"כ בחיך, אבל שני כזיתות כאלו עם דם קרוש אי אפשר (בהכרח מדובר שהדם הוא קרוש, שאם לא כן חיוב אכילתו אינו בכזית אלא ברביעית, ועוד שהרי מדובר על אוכל ולא על שותה⁵⁹). יש עוד תירוצים בראשונים, המיוסדים על ביאור שבגמרא בכריתות לא מדובר כדרך אכילה, אך לכאורה אינם מתאימים לסברה הפשוטה שבסתם אכילה מדובר בחז"ל על אכילה כדרך אכילה, וכפי שכתב בתוספות ישנים על הגמרא בכריתות⁶⁰.

השו"ע בסי' תפו כתב "ושיעור כזית יש אומרים דהוי כחצי ביצה".

בב"י בסי' תפו מבואר שדבריו מיוסדים על דברי ר"י בתוספות חולין קג ע"ב (ד"ה חלק). והרמ"א הסכים לדבריו. והמשנה ברורה סימן תפו, א כתב שלמרות שמהרמב"ם משמע שיעור קטן יותר, במ"ע דאכילת מצה יש להחמיר ולאכול עכ"פ כחצי ביצה. במ"ב כתוב שהוא חצי ביצה עם קליפה, וכן עולה ממה שכתבו אחרוני ספרד שהוא 9 דרהם, והוא על יסוד דברי הרמב"ם בשיעור רביעית כ"ז דרהם, וכיון שרביעית היא ביצה וחצי עם קליפה, יוצא ששיעור ביצה עם קליפתה י"ח דרהם, וכזית הוא ט' דרהם. אך כבר השיג על זה החזו"א בתוקף, שהר"י התוספות מדברים על ביצה דטומאת ואלם שהיא בלא קליפה, וידועים שיעוריו של הגר"ח נאה, ששיעור לפי ביצה בלי קליפה 54 סמ"ק, ולכן כתבו רבים מהאחרונים לשיעור כזית 27 סמ"ק. אך לפי מה שהראינו לעיל גם לפי דעת הר"י הוא עכ"פ אינו יותר מ-22 סמ"ק, ואם כן אין כלל מקור מבוסס לשיעור של 27 סמ"ק.

אך לכאורה נראה שמעיקר דינא אין צריך לחוש לדעה הר"י, מאחר שכל דבריו מבוססים על השוואה בין בליעת מאכלים מסוגים שונים, כאשר במציאות יש הבדל ניכר בזה, ור"י בעצמו מביא את שיטת ר"ת שבמאכלים שונים אין השוואה, ולבסוף מקשה עליו רק בגלל לשונו, שחשב שהוא הזכיר גרעינים בתאנים כאשר בתאנים אין גרעינים, וכן הוא נוקט זיתים קשים כשהוא מדבר על הגמרא בכריתות,

⁵⁹ הגרע"י בהליכות עולם (ח"ו עמו' מח והלאה ובספרו טבעת המלך (ח"ג עמו' שלד) כתב שמהרמב"ן על הגמרא בעבודה זרה 10 ע"א מוכח שהשותה דם צלול שיעורו ברביעית. והר"י בר כוכבא (ירחון האוצר 37 עמ' שכד) ציין שכ"כ להדיא בס' הבתים שער התערובות שער יא הלכה יא, ובלאו היכ צ"ל כך משום שהגמרא מדבת על אוכל ולא על שותה

⁶⁰ בתוספות רי"ד ביומא שם כתב שהגמרא בכריתות מדברת כשבולעם שלמים כיד שלא יהיה גדר של איסורין מבטלים זה את זה. וכעין זה עולה מדברי המרדכי הנ"ל כדי להתאימו למה שהלל היה אכל ג' כתיים ביחה, אך לענ"ד זו אוקימתא דחוקה שכן מסתבר כדברי תוספת ישנים בכריתות שמדובר שם בדרך אכילה, ונראה שכ"ה בכל הסוגיות, אנשים מתקשים לבלוע אפילו כדור של תרופה ללא לעיסה, ואין הכרח להעמידם בשלמים מדין איסורים מבטלים זה את זה, שכן להלכה קיימא לן שאינם מבטלים, גם לענין גוף הנהגת הלל, בפשטות אין הכוונה לבלוע כאחד, אלא רק לאוכלם כשהם כולם בפיו ביחד, ואם כן לא קשיא מידי.

שאינה עוסקת בזיתים ממש, אבל לעצם טענת ר"ת שיש הבדל בין המאכלים ואין מקום להשוואה לא השיב ר"י דבר, וטענה זו פורכת את קביעתו שכזית הוא כחצי ביצה⁶¹.

ועוד יש להעיר שדעת הר"י שמזון שתי סעודות אינו קשור למידת הביצים לא הובאה כלל בשו"ע בסי' שסח. והנה כתב בספר ארץ חיים סתהון בקונטרס הכללים כלל ד' בשם שו"ת מהרי"ט אלגזי וז"ל: הגם דאנן בני ירושלים ת"ו נוהגים לפסוק כהוראות מרן ז"ל, היינו בדבר שנודע לנו בבירור שעמד בעיקר הדין. ודעתו הכריע לפסוק כן. אבל בדבר שלא הוברר לנו אם עמד בעיקר הדין, כגון שהכריע בדין אחד כדעת פוסק אחד. ודין זה תלוי בעיקר דין אחר שפסק אותו פוסק ז"ל ולשיטתיה אזיל. והתם לא קי"ל כאותו פוסק. כל כהאי גוונא אין מן הראוי לפסוק בפשיטות כהכרעת מרן ז"ל מאחר שלא נודע לנו שעמד בעיקר סברא זאת. עכ"ל.

ולפי זה, גם אם נאמר שמרן הכריע בסי' תפו כר"י, יש לומר שלא נפסוק כוותיה כיוון שלא הביא את דברי התוספות ביומא ואפשר שלא עמד על זה שהר"י אזיל לשיטתיה בענין שתי סעודות דעירוב שלא נפסקה להלכה. אך דוחק לומר שמרן לא ראה כלל את דברי ר"י שבתוספות עירובין יומא, ויותר מסתבר שמרן ידע את כל אשר נעשה, ובכל זאת הביא דבריו כ"ש אומרים, משום שהראיה שלו עומדת בפני עצמה, ובאמת אין הכרח גמור שגרורת היא שלישי ביצה, כפי שגם לדעת הי"א שהביא בסי' תסח אין הכרח לקשר בין ביצה לגרורת. ומכל מקום נראה שאין זו דעתו העיקרית של מרן, שהוא ידע שהמנהג לשער כדברי הרוקח. בפחות מאגוז ומה שכתב י"א חצי ביצה בלא להזכיר שהמנהג הוא פחות מכך, הוא משום שכך דרכו לכתוב בשו"ע מה שמפורש בראשונים, כאשר בראשונים אחרים לא מוזכר להדיא להיפך, אף שהוא כנגד המנהג, כפי שכתב את דעת ר"ת לגבי צאת הכוכבים, וכן בהלכות בשר וחלב (יו"ד פט, ג) כתב רק את דינא דגמרא לגבי אכילת גבינה אחרי תבשיל של בשר, אף שכתב בב"י שנהגו להחמיר בכך ואין להקל. נמצא שדעתו העיקרית היא אמנם לשער בזית שקטן מאגוז, אבל גדול מהזיתים המצויים, כפי שכתב בב"י וכפי שנראה להלן כך היה מנהג ספרד בימי הרא"ש והרשב"א. ומאחר שהשו"ע כתב שיעור כחצי ביצה רק כחומרה בעלמא בשם י"א הואיל ונפיק מפומיה דהר"י, נראה שאחרי שמצאנו עתה שבמציאות זית בינוני הוא 13 סמ"ק, וכן יש לזה ראיות נוספות מדברים הידועים כיום במציאות כגודל העובר כשיניכרים אבריו כדלקמן, ומפורש גם רמב"ם ששיעור העבור הוא כזית, יש לנקוט שזה השיעור העיקרי להלכה.

ז. ראיות נוספות לשיעור כזית

לעיל הבאנו שלמעשה נוהגים בימינו פוסקים רבים לחשב כזית 27 סמ"ק.

מאידך גיסא ידוע ששיטת הגר"ח מוולאזין ואבני נזר לשער כזית בדומה לזית בינוני בימינו, ונקטו שהוא שיעור קטן מאוד⁶², ועל פי זה כתבו אחרונים (הרב בניש בסוף ספרו, הרב זמיר כהן בספרו כזית בימינו, ועוד אחרונים⁶³) שהכזית הוא הוא 3-6 סמ"ק. דבריהם מיוסדים על כך שכזית עשוי

⁶¹ בכפות תמרים כתב שר"י לא הבין את כוונת ר"ת.

⁶² מעט יותר מאורך הציפורן שבראש האצבע לפי האבני נזר, או רבע כף לפי הגר"ח מוולאזין.

⁶³ הגרי"פ באגדר (כזית השלם עמ' 23) ובעקבותיו הרב זמיר כהן (כזית בימינו עמ' לה) נוקטים 6 סמ"ק (על פי מה שהגדירה מועצת זיתים האמריקנית כבינוני). פרופ' כסלו (בד"ד 16) נוקט 3-5 סמ"ק, ופרופ' גרינפלד (תחומין יד) 3 סמ"ק. הרב מיכאל חימי (מאמר באתר שלו) נוקט 3-6.

הרב בניש נוקט לחומרה 7.5 סמ"ק כיון שהוכיח מהטור שהכזית הוא יותר מ-3.4 סמ"ק, והוא ראה זית נאבאלי וזית סורי בשיעור 7.5 סמ"ק. הוא מצייין שברוך ציזיק כתב שהוא זן הדהן (תרגום של שמן), אך כתב שאינו יודע מה גודלו. זן זה מוזכר אצל שהאבי וכתב שגודלו כזית הסורי, ובמסחר מערבים את שניהם ביחד, וכל הראיות שאביא נגד שיעור קטן תקפות גם על זית זה, וגם על השיעור של 7.5 סמ"ק שכתב.

הרב דוב ליאור (דבר חברון או"ח עמ' 267) וכן הרב הול (בקונטרס שיעור השיעורים) נקטו שהוא 9 סמ"ק. הרב הול נוקט כך משום שלדעתו משערים בשל כל העולם ולא בשל א"י בלבד, וראה מי שכתב שהזיתים בעולם הם בין 1 ל-17 סמ"ק. אך לענ"ד מי שכתב כך כנראה לא ראה את הזיתים באיזור חלב וברודוס, ועכ"פ לעיל הבאנו מה שכתב הגרי"ק שלא מסתבר שהתורה הצריכה לעבור בכל העולם כדי לדעת מהו הבינוני, אלא יש ללכת לפי הבינוני שבארץ ישראל, והראינו שבמציאות הבינוני בא"י הוא 13 סמ"ק.

להשתנות לפי הדורות, או שאנו מחזיקים שלא השתנה מימי חז"ל, כיון שלא ידוע לנו על שינוי, ובזיתים הידועים המצויים לנו זית בינוני הוא בין 3-6 סמ"ק (תלוי עד כמה מתחשבים בזתים חריגים שהם בגודל 10 – 13 סמ"ק).

אך את האפשרות שהזית משתנה לפי המקומות והזמנים דחינו לעיל על פי הגמרא. ולגבי מה שאמרו שיש לשער לפי הידוע לנו כשלא מתברר ממקום אחר שהשתנה, הבאנו לעיל ראייה שהזית שחשבו מחברי הספרים בימינו שהוא הגדול ביותר אינו מייצג את הגדול. ולפי האמת יש איזור בתחומי הארץ שבהם זית בגודל 20 – 24 סמ"ק גדל ומצוי בצורה טבעית גם בימינו לפחות עד לפני 100 שנה, וגם יש זית משובח בינוני שהוא 13 סמ"ק. ובזה מיושב נמי מה שתמה הרב ינון בר כוכבא בספר 'זית רענן' על הרב זרע אמת והרב פתח הדביר שכתבו בחריפות שיש לשער כפי הבינוני שבכל דור, ומ"מ כתבו שהזית חצי ביצה או לרמב"ם שליש ביצה, והדבר תמוה אטו לא ראו זיתים מימיהם? ולדברינו הדבר מובן, שהם חיו באיטליה ובטורקיה, שבהם מצויים זיתי נובו, שיכולים להיות גדולים כחצי ביצה, ולכן לא התקשו מענין הזית. וכן אפשר לומר שלמרחן הב"י לא היה קשה על ר"י מצד המציאות, כיון שהוא גר תקופה מסוימת בתורקיה וראה שם את הזיתים הגדולים.

והנה לעיל הבאנו שכן עולה מהב"י שמביא בשם הרוקח הוכחה שהזית אינו גדול מאגוז, ומאידך גיסא מוכח משני סוגיות שהוא גדול מהזיתים המצויים הקטנים, דהיינו הזית הגדול שהכיר רבי ירמיה, וכך הגענו לשיעור הזית הגדול ביותר מהמצויים שהוא 13 סמ"ק. ונביא עתה ראיות נוספות שהזית הבינוני שבו אמרו לשער היה גדול יותר מ-3-6 סמ"ק, וקטן הרבה מ-27 סמ"ק.

1. אין זית של 54 סמ"ק:

אם כזית הוא 27 סמ"ק כדי שהוא יקרא זית בינוני צריך לומר שהיה זית שהוא כ-52 סמ"ק שהרי הזיתים הקטנים הם 3 סמ"ק וחצי. ותמוה לומר שהיה זית כל כך גדול במציאות נורמלית. אך הגר"ח נאה (שיעורי תורה ב, ה) טוען שאין להתפלל אם היה זית כזה ואבד, שכן מצינו שאבדה גם כותבת הגסה שבה אמרו חז"ל לשער ביום כיפור. אך לענ"ד נראה שכשם שהזית לא אבד כך כותבת זו לא אבדה. בגמרא יומא עט ע"ב איתא "כותבת הגסה שאמרו פחות מכביצה". ובר"ן ובעקבותיו השו"ע (תריח, ז) נקט שאין לאכול יותר מ $\frac{2}{3}$ ביצה, ונראה סברתם שאין להחמיר יותר מזה כיון שאם היא פחות מ $\frac{2}{3}$ ביצה לא היו חז"ל אומרים "פחות מכביצה", אלא אומרים יותר מחצי ביצה. ביצה זו בפשטות היא ביצה בלא קליפה, שכן בגמרא מובא שם מיד אחר כך בסימיכות דיון על שיעור של ביצה לטומאת אוכלים, שהוא ללא קליפה⁶⁴. ולפי מה שהוכחנו שביצה היא 48 סמ"ק השיעור של ביצה ללא קליפה 43.2 סמ"ק, וא"כ לפי השו"ע שככותבת לחומרה היא $\frac{2}{3}$ ביצה הוא 28.8 סמ"ק. כותבת כזו מצויה בארצנו, והיא תמר מג'הול שמצוי בו גודל 30 סמ"ק⁶⁵.

הרב ליאור כתב 9 סמ"ק משום שחשב שהזית הסורי הוא 9 סמ"ק, וכתב שגם אם נאמר שהזית הממוצע הוא הנבאלי שגדול יותר, כיון שיחס נפח המצה אל המשקל הוא קטן יותר ממשקל מים די במצה במשקל 9 גרם (שליש מצה) שבזה יש הרבה יותר מ-9 סמ"ק. לענ"ד יש להעיר שאין זה נכון במציאות שהסורי הוא 9 סמ"ק, אלא שמכל מקום גם לפי דרכנו שצריך 13 סמ"ק, די 8 גרם לכזית, וכפי שנבאר לקמן.

⁶⁴ כן נוקט הגר"ב (מהדו"ק או"ח סי' לח ד"ה והנה) שביצה שעליה נאמר שפחות ממנה הוא ככותבת היא ביצה בלא קליפה. ואמנם בבנין ציון החדשות סי' ל השיג עליו על יסוד קשויות שעולות ממה שכזית הוא חצי ביצה, ולכן המ"ב הביא דבר זה כמחלוקת, אך כיון שההנחה שכזית הוא חצי ביצה אינה נראית, כפי שביארתי לעיל, נפל כל היסוד לדברי הבנין ציון, ויש לחזור למה שעולה מסמיכות הדינים בגמרא שהביצה שאלהי מתייחסת הגרוגרת היא בלא קליפה.

⁶⁵ פרופ' כסלו (הליכות שדה 179 חשון תשעג עמ' 29) ציין שמג'הול גדול מגיע ל-30 סמ"ק, אלא שלדעתו כותבת של חז"ל היא זן הענברה שגדל בערב הסעודית. דבריו מיוסדים על הנחה שיש להתאים את השיעור גם לדברי רב יהודה ביומא עט ע"א שסבר שכותבת הגסה היא יותר מכביצה, וזה אפשרי רק במין גדול יותר מהתמרים שלנו, וכן הוא מניח שהחלל צריך להיות ניכר מאוד כיון שבירושלמי אמרו למעך את החלל, ובזן הענברה יש חלל ניכר מאוד (4 סמ"ק). אך לענ"ד אין כל צורך למצוא תמר שלא ידוע כלל שהיה בארץ ישראל כדי להתאימו לדברי רב יהודה, שהוא לא אמר כך מפני שראה כותבת כזו, אלא הוא חשב כך לפי הגיון של הבנת הברייתות, והגמרא מוכיחה שאין דברי רב יהודה נכונים (וראה שיח יצחק ליומא עט ע"א ד"ה אמר שביאר מדוע אי אפשר לישב את דברי רב יהודה), וכך נפסק להלכה שככותבת הגסה הוא פחות מכביצה. ובאשר לחלל, גם כשפותחים תמר מג'הול רואים שיש בו חלל ניכר. עובי החלל שבתמר הוא כעובי הגרעין. הגרעין מונח

ועכ"פ אין הבדל גדול בין הכותבת שלנו לשל חז"ל, אבל בזית יש קושי להניח שהיה בעולם זית ענק של 52 סמ"ק, כי עולם כמנהגו נוהג. גם בזמן ברכתה של הארץ לא מצינו בחז"ל תיאור על גודל כ"כ מיוחד של זיתים. וגם מה שהבאנו לעיל בשם מהרי"ל שראה זית שהוא כמעט כביצה, נראה שמכוון לענין האורך ולא לענין הנפח.

2. ראייה מהגמרא בכריתות:

במשנה בכריתות דף יג ע"ב איתא:

"מתני'. יש אוכל אכילה אחת וחייבין עליה ארבעה חטאות ואשם אחד: טמא שאכל חלב והיה נותר מן המוקדשין ביוה"כ".

ובגמרא: ונתני: ה' חטאות, ונוקמה כגון דאכל כזית פיגול! ... בכזית אחד קמיירי, בשני זיתים לא קא מיירי. ולא? והקתני: יום הכיפורים, וביום הכיפורים כותבת דמחייב, וכותבת אית ביה שני זיתים! א"ר זירא: כגון שאכל כוליא בחלבה. רב פפא אמר: כגון דמלייה בתמרי.

רב אדא בר אחא מתני: ה' חטאות, ומתריץ לה כגון דאכל כזית פיגול, ולא משני כהני שינויי דקא משנינן. ונתני: שש חטאות, ונוקמה כגון דאכל כזית דם! בחדא אכילה קא מיירי, בשתי אכילות לא קא מיירי, ושיערו חכמים דאין בית הבליעה מחזיק יותר משני זיתים".

בתירוץ הראשון הגמרא מעמידה שמדובר באוכל כזית אחד, ולכן לא שנינו חיוב על פיגול, ואף שכדי להתחייב ביום הכיפורים הוא צריך לאכול ככותבת, וכותבת אית בה שני זיתים, הכוונה היא שהוא אכל עוד דבר שעליו לא התחייב את כל החטאות, אבל בכזית שבו יש את כל האיסורים ביחד, כולל יום כיפור, הוא עבר על ארבע חטאות ואשם אחד. כפי שהראינו לעיל כותבת הגסה היא כ30 סמ"ק, והדבר מתאים לדברי הגמרא שבכותבת דיום כיפור אית בה שני זיתים. הגמרא לא אומרת שהיא בדיוק שני זיתים, אלא שכדי להתחייב על כותבת ודאי שהוא חייב לאכול שני זיתים.

אבל אם כזית הוא 6 סמ"ק היה לגמרא לומר 'וכותבת אית בה ד' זיתים'. ואף שאפשר לדחוק שהכוונה הגמרא רק לדחות את האומר שמדובר כשאכל רק זית אחד, כי בכותבת יש ודאי יש ב' זיתים (וכ"כ הפר"ח בסי' תפו), בפשטות היה ראוי להגדיל את הקושיה לפי האמת ולומר שבכותבת אית בה אפילו ג' או ד' זיתים אם זו המציאות.

ואם כזית הוא 27 סמ"ק נמי קשה, איך אומרת הגמרא שבכותבת אית ב' זיתים, הלא לשיטה זו ב' זיתים הוא כבר שיעור 54 סמ"ק וזה שיעור של כביצה, ולא של פחות מכביצה. ואף שיש שכתבו לתרץ שב' זיתים שוים לביצה בלי קליפתה, וביצה עם קליפתה יותר גדולה, ובזה מדובר בגמרא ביומא, אכתי קשה, שלפי פשטות הסוגיה ביומא הביצה שעליה דברו היא כביצה לטומאת אוכלים, שהיא בלי קליפה.

וכפי שכבר הראינו גם התירוץ השני סותר לשיטות האחרות. בתירוץ השני הגמרא אומרת שאין יכולת לבלוע ג' זיתים של חלב, פיגול, ודם קרוש. הפיגול יכול להיות גם כן חלב. אם כזית הוא 3-6 סמ"ק לא מובן למה אי אפשר לבלוע 18 סמ"ק של ג' איסורים, שגם כאשר האיסור השלישי הוא דם קרוש אחרי שלועסים הוא נשבר והדבר אפשרי. וכן אם כזית הוא 27 סמ"ק נראה שרחוק הוא שאדם יבלע בבת אחת 54 סמ"ק של חלב כי לא מדובר על נזל שנבלע מיד כאחת, וחלב מוצק אינו מחליק בקלות לגרון.

3. ראייה מהגמרא בברכות ומהזהר לפי הגר"א:

בגמרא בברכות דף כ ע"ב איתא:

בצמוד לפי התמר בראשו הצר, ולכן מסביב לחלק הצר יש חלל, והגרעין מסתיים 1.5 ס"מ לפני סוף התמר, לפעמים אפילו יותר מכך בעוד שהחלל ממשיך עד סוף התמר, כך שיש בו יותר מסמ"ק של חלל. גם חלל של סמ"ק אחד הוא משמעותי, כפי שרואים שחז"ל הבדילו בין גרוגרת לאגוז ונראה שההבדל ביניהם הוא רק כסמ"ק אחד.

"דרש רב עזירא, זמנין אמר לה משמיה דרבי אמי, זמנין אמר לה משמיה דרבי אסי: אמרו מלאכי השרת לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, כתוב בתורתך אשר לא ישא פנים ולא יקח שחד, והלא אתה נושא פנים לישראל, דכתיב: ישא ה' פניו אליך. אמר להם: וכי לא אשא פנים לישראל? שכתבתי להם בתורה: ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך, והם מדקדקים עצמם עד כזית ועד כביצה".

רש"י קישר את ענין הדקדוק עד כזית ועד כביצה למחלוקת המובאת בדף מה ע"א בין רבי יהודה רבי מאיר אם מזמנים בכזית או כביצה. אך הגר"א (בפירוש למשלי כב, ט) הקשה שלפי זה אינו מובן שהרי אם מדקדקים עד כזית, כל שכן שמדקדקים לברך בביצה, ולמה הקדים כזית לביצה, ועוד שהלא כאן זה מאמר של מלאכי השרת, ומי איכא ספיקא קמי שמיא? גם צריך לבאר איך על ידי דקדוק בעלמא בענין ברכות, גורם לנשיאת פנים לישראל נגד הכלל שה' לא יקח שחד, ועבירה מכבה מצוה (כפי שאמרו בסוטה כא)? בכלי יקר (במדבר פרק ו) פירש שהכוונה היא "איך לא אשיב להם ברכה דרך ויתור תמורת הברכה אשר אני לוקח מהם גם כן דרך ויתור. ומה שאמר אשר לא ישא פנים, היינו לכל האומות שאינן עושין כלום דרך ויתור, אבל כאן נאמר ישא ה' פניו אליך דוקא כי אתה עושה דרך ויתור ומחמיר על עצמך". ואכתי אינו מובן, איזה דרך ויתור מיוחדת יש בזה שמברכים, מא שנא משאר ברכות שאנו מברכים? ואיך כאן יש בחינה של מצוה שמכבה עבירה?

הגר"א בפירוש לספר משלי (כב, ט) על הפסוק "טֹב־עֵין הוּא יִבְרַךְ כִּי־נָתַן מִלְחָמָו לְדָל" מבאר את הדברים באופן נפלא, לפי הגר"א כוונת הדברים היא שמי שיש לו שיעור פת לסעודה יש לו כעשר זיתים (לפי שבג' ביצים, דהיינו שיעור סעודה לפי הרמב"ם שנוקט כריב"ב, יש עשר זיתים), והמחזר על המצוות שמוכן לוותר ולהפסיד את סעודתו כדי שיתקיימו יותר ברכות, אינו אוכל הכל בעצמו אלא מחלק את לחמו לעשרה אנשים, וכך לכל אחד יש כזית כדי שיהיה זימון בשם, וגם אם חסר לו כזית אחד, אינו אוכל הכל לבדו, אלא מחלק את לחמו לשלשה אנשים, וכך כל אחד אוכל כביצה, ויזכה עכ"פ בזימון של שלשה. ומעתה מובן שה' נושא את פניו אלינו מתוך שאנו מחבבים את המצוות ומהדרים עליהם בדרך ויתור. מלחמנו לדלים, ומצינו שבזה הקב"ה נושא פנים על יסוד הפסוק במשלי כא, יד 'מתן בסתר יכפה אף ושחד בחיק חמה עזה'. ואמרו במשנת רבי אליעזר (פרשה ב עמוד 34) "הראשון מוכיח". כלומר כשם שמתן בסתר כופה במקצת אף, כך כביכול השחד בזה שמחלק מלחמו לחיק דל, כופה חמה עזה של הקב"ה. ועל פי זה מובן שתחילה נקט כזית, שהוא המצב כשיש באפשרותו לחלק לעשרה, ואח"כ נקט כביצה, שהוא המצב שאין לו די כדי לחלק לעשרה, ובכל זאת אף שלא יזכה על ידי חילוק להזכיר את שם השם בזימון הוא מוותר על לחמו, וזה רבותא גדולה יותר.

הגר"א מיסד את פירושו על הזהר ברעיא מהימנא (פנחס רמד ע"ב), וז"ל: "ובחבורא קדמאה (בזוהר עצמו) לא גלי רזא באלין פרוורין (שאסור לאבד פרוורין שהם כזית) אלא בארח פשט יהיב בהון שיעורא, אבל אוקמוה מארי מתניתין דשיעורא דפירורין כזית לפחות, כל שכן אי אינון כביצה, דמארי מתניתין דקדקו עלייהו עד כזית עד כביצה לברכא עלייהו. וארח רזא: א"ח הוא ט' פרוורין. שלש לכל סטר. תלת מן ד' - תרין עשר. רביעית, איהו שלימו לאשלמא ביה עשר, ולאשלמא ד' דאינון ידוד. מאי עשר אינון יו"ד ה"א וא"ו ה"א. קוצא דאת ד' מן אחד שיעורא כזית. י' מן ידוד שיעורא דיליה כביצה. איהי ד' שלימו דמרכבתא דאדם, ושלימו דארבע אנפין דאדם, ובג"ד ישא ידוד פניו אליך.

ואוקמוה מארי מתניתין, והכתיב (דברים י) אשר לא ישא פנים, אלא אמר הקדוש ברוך הוא ולא אמרתי להם (שם יא) ואכלת ושבעת והם דקדקו עליהם עד כזית או עד כביצה ואיך לא אשא להם פנים, ורבנן דמתניתין ואמוראין כל תלמודא דלהון על רזין דאורייתא סדרו ליה...

ושיעורא דאוקמוה כזית וכביצה, הא אתמר כזית באן שמא משערין, דהא אוקמוה רבנן דאין עושין מצות חבילות, אוף הכי לא יהיבין תרין שיעורין באת י' למהוי כזית וכביצה,

אלא תרי אלפא ביתות אינון אית י' עלאה ואית י' זעירא, י' מן ידוד עלאה, י' מן אדני זעירא, ואלין תרין חד בכזית וחד בכביצה ברזא דא יאהדונהי. אתא סבא ונשיק ליה".
ועל פי זה יובן מה שכתב הגר"א:

"ואיתא בזוהר שבשלשה ביצים יש עשרה זיתים⁶⁶...ועתה לא קשה קרא אהדדי, דהפירוש הוא כך, כשהם נושאים פנים לתורה ומדקדקים בה, גם אני נושא להם פנים, וכשאינם נושאים פנים בתורה כתיב אשר לא ישא פנים⁶⁷... ואמרו בכזית וכביצה, לפי שהוא פני נשר כמו שכתב ברע"מ פרשת פנחס (רמד, א) אריה לגבי שור... אדם לגבי נשר⁶⁸, ואמר שם (רמד, ב) דכזית וכביצה הן פני אדם, והוא ניתן לאדם לתקנא ולאתקשרא, ועל ידי כך נושא ה' פניו אליהם. ועל זה דקדקו מארי מתניתין עד כזית וכו', ובגין דא ישא ה' פניו. וזהו סוד 'ישאהו על אברתו', 'ואשא אתכם על כנפי נשרים', וכמו שכתוב 'ירום ונישא', ירום מסטרא אחרא, והוא נושא פנים לאדם 'פני אדם'. וזהו 'אשר לא ישא פנים ולא יקח שוחד', כי 'שוחד בחק כופה חמה עזה', כמו שאמרו ב"ב מדות (מדה כב), והוא צדקה בימין חיבור החיות הראשונות, והוא במעשה לצדיקים⁶⁹, וכאן בדבור ב' האחרות⁷⁰, והן קוצו של י' וד' היכל ה' המה, רביעית ועשירית, והן כזית וכביצה⁷¹."

לפי הגר"א כל הדברים האלו רמזם שלמה המלך בפסוק במשלי הנ"ל, והכ"פ, כיון שלחמו נתן לדל, שמחלק את לחמו לעשר או לשלש, טוב עין הוא יבורך.

ביאורו הנפלא של הגר"א זכה לפקפוקים, כיון שטענו שלא מוזכר בזוהר שהזית הוא 3/10 מכביצה. אך לענ"ד הדברים מדברים בעד עצמם, אף בלא שנבין בסודות הזוהר,

⁶⁶ כאן הוא מביאר את פשט הגמרא על פי הזוהר כפי שביארתי לעיל, ואח"כ מסביר את סוד הדברים.
⁶⁷ כאן הוא מביא את מה שאמרו בשבת (יג ע"ב) במעשה בתלמיד שאמר עליו אליהו ברוך המקום שהרגו מפני שלא נשא פנים לתורה. ונראה הוא כדי להדגיש שההידור בנתינה לדל צריך להיות יחד עם דקדוק בתורה, וראה מה שכתבתי לקמן על כוונות האר"י בחילוק הביצה לאשתו.

⁶⁸ לשון רע"מ שם: "סתרא דקרבנא פרים וכבשים ועתודים ועזים אינון ד', פני שור פני נשר וגו', שתי תורים או שני בני יונה, וצריך לפרשא אריה נחית לגבי שור דאיהו שמאלא לאתקשרא חסד בגבורה, אדם נחית לגבי נשר דרגא דיעקב".

⁶⁹ והוא מה שהבאתי לעיל ממשנת רבי אליעזר, מידה כב. הרמב"ם בפירושו לאבות סוף פ"ד כתב על מה שאמרו במשנה שאין לפניו מקח שוחד, שה' לא יקח שוחד מצוה, כלומר שבעלמא עשית מצוה אינה גורמת כשעשה מצוה לא יענש, אלא יקבל שכר על המצוה וישאר לו עונש על העבירה. עכ"ד הרמב"ם. אבל לפי משנה ר"א, במצות צדקה אמרינן (משלי פרק כא, יד) מִתְּנֵן בְּסֶטֶר יִכְפֹּה יָאֵף וְשֹׁחַד בְּחֶק חֲמָה עֵזָה, כלומר 'השוחד' של המצוה בבחינה מסויימת כופה חימה עזה (וראה בביאור הגר"א לפסוק זה, ונראה ששם ר"ל שעכ"פ אין זו כפיה גמורה, ולכן לעולם אינו לוקח שוחד).

⁷⁰ נראה שרצונו לומר שיש צדקה שכופה אף בבחינת אריה ושור, וכאן מדובר על הבחינה שכופה אף בבחינת נשר ואדם. והוא בחבור של דקדוק הלכתי יחד עם מתן לחמו לדל, ובניגוד לבחינה הראשונה שמקיים במעשה בלבד, בבחינה זו של חילוק כזית וכביצה מקיים את הדבר בדבור של ברכה בזימון, שהוא דקדוק ונשיאת פנים בתורה.

⁷¹ קצרה דעתנו להבין בסודות הזוהר, אך נראה שאפשר לקשר את הדבר קצת לשכלנו, ואם שגיתי השם הטוב יכפר בעדי: בזוהר אמרו "קוצא דאת ד' מן אחד שיעורא כזית", נראה שלפי הגר"א פירושו קוצו של י' דהוי"ה ודאדנ"י, שהוא רומז על כזית וכביצה, היו"ד דאדנ"י ודהוי"ה הוא רמז בקוצא דאת ד' של אחד שהיא הרביעית והעשירית, והוא שיעורא דכזית שמתאחד עם ביצה, כי הוא כלול משלושה. מהזוהר משמע שיש הקבלה בין הכזית הרמוזה בקוצו של יוד משם הויה, ויו"ד ראשונה של יאהדונהי, לכזית הרמוז בקוצו של ד' של הו"א האחרונה משם הויה, ויו"ד אחרונה של יאהדונהי, שהוא עשרה אותיות כנגד שם הויה דמילוי אלפין. והרביעית היא ד' דאחד שהיא המלכות המשלמת להויה במילוי אלפין ורומזת לעשר ספירות שלמות הנשלמות עם המלכות שהיא כנגד ד' דאחד, וכשהם נפרדים הם א"ח דאחד – ט' פרוורין – ג' קוין כלולים מג', וזה ענין הפירורין שאסור לאבד ששיעורן בכזית. וד' דאחד היא המלכות והיא הרביעית והיא 'העשירית' הכלולה גם כן מאותם ג' קוין, נמצא שכאשר אותו יו"ד הוא כביצה הם ביחד י"ב שהו"ס מספר י"ב לחמים של לחם הפנים וי"ב הלחמים של שבת, ועם הכולל הוא י"ג, בבחינת 'אחד'. ובלשון אחר, הרביעית והעשירית הרומזת לכזית שמתאחד ושקול עם כביצה, הוא העשירית שהיא אחת כלולה משלוש, לכן אומר הגר"א שהכזית שקול לשלוש עשיריות של הביצה.

בכתבי האר"י (שער הכוונות ענין השלחן של שבת דף עב) איתא שכאשר האדם בוצע בליל שבת שיעור של כזית ואוכלו "תכוון שהכזית הזו הוא כנגד י' של הויה", ואח"כ תבצע בציעה שנית כביצה ותתן לאשתך ותכוון שהוא כנגד י' אחרונה של אדנ"י ותכוון שיתחברו ויעשו שם יאהדונהי". אולי גם בנתינה לאשה יש רמז לנתינה באהבה לדל, שבזכותה הוא נהיה "אחד" ואז נושא ה' פנים לישראל, ו לכן בבציעות של כזית וביצה, צריך לכוון שבביצה שנותן לאשתו כלולים ג' זיתים לרמז על זה. הענין של נשיאת הפנים הוא על ידי מצוות שעושים בדרך דקדוק בתורה וגם ויתור בין אדם לחבירו, והוא ענין "פני אדם", וכפי שאמרו בקידושין מא ע"א שואהבת לרעך כמוך מתקיים במצוות שבין אדם לאשתו.

שכן זה נראה הפשט האמיתי של הגמרא. גם אם לא כתוב במפורש בזהר שכזית הוא 3/10 מכביצה, יש להסיק זאת מהפשט של הגמרא, שאם מחלק את סעודתו לעשרה באופן שיהיה לכל אחד מהעשרה כזית, וכשיש לו מעט פחות מחלק לשלושה באופן שלכל אחד יהיה כביצה, משמע שכזית הוא בערך 3/10 מביצה.

אלא שאכתי יש כאן קושי, שאמנם אם זית הוא 3/10 של ביצה, עשרה זיתים הם ג' ביצים, אך אם חסר זית אחד ומחלק לשלושה אנשים לא יהיה לכל אחד כ ביצה, שהרי הזית הוא פחות משליש ביצה. ובלשון אחרת, אם כשמחלק לג' יש לכל אחד כביצה הרי שהיה לו ג' ביצים, והלא באופן זה אמרנו שיחלקן לעשר?

ועוד צריך לעיין שלקמן נבאר ששיעור סעודה ג' ביצים הוא על נפח החיטים ממנו נעשתה הפת, ואילו כאן בעל הסעודה מחלק פת שהיא עצמה בנפח כזית. ועוד, שסתם שיעור ביצה של חז"ל הוא ביצה ללא קליפה, בעוד שג' הביצים הם עם קליפה?

אך נראה שהדברים יובנו על יסוד ההנחה שלעולם כדי לחלק דבר לשלושה או עשרה צריך תמיד להיות מעט עודף. עיקר הדרשה היא שהדקדוק בעבורו ה' נושא לנו פנים הוא שכשיש בידו סעודה של מעט יותר מ 10 כזיתים הוא מחלקה לעשרה אנשים, ומזמן בשם השם, וכשאינו לו 10 זיתים לחלק להם, אך יש לו עכ"פ מעט יותר מ 9 כזיתים, הוא מחלק את סעודתו לשלושה אנשים כדי לברך בזימון. כשיש לו מעט יותר מט' זיתים ופחות מי' זיתים, יש לו תשעה 1/3 ביצה, וכיון שאי אפשר לצמצם כשהוא מחלק אותם לשלושה, יהיה ביד כל אחד מהמקבלים שלושה 3/10 ביצה, ואלו הם הג' זיתים שכותב הגר"א. ומכאן ששיעור שלושה 3/10 ביצה (שהם הג' זיתים), הוא שיעור של ביצה בלא קליפה. לפי ביאורנו עולה שהדרשה נכונה גם לפי מי שסבר ששיעור סעודה אינו ג' ביצים, כי גם הוא יכול לבאר שכאשר יש לו י' זיתים מחלק את לחמו לעשר אנשים כל אחד כזית, ועיקר הלימוד שכזית הוא 3/10 ביצה אינו מזה ששיעור סעודה ג' ביצים הוא י' זיתים, אלא מזה שכשמחלק תשעה 1/3 ביצה לשלושה, יש ביד כל אחד ג' 3/10 של ביצה.

לפי חישובנו שביצה ללא קליפה היא 43.2 סמ"ק, עולה מהבנת הגר"א מהגמרא ומזוהר ששיעור כזית הוא שלוש עשירות שלה דהיינו 12.96 סמ"ק. לפי השיעור הגדול של 27, או השיעור הקטן של 6 סמ"ק, אי אפשר לומר את הפירוש הזה בגמרא, וכפי שביארנו לעיל הפירוש נראה הפשט של הגמרא.

4. ראייה מדין קמיצה במנחות שהיא מכילה לכתחילה בבת אחת שני כזיתות:

במנחות יא ע"א דנו מהו הקומץ של המנחות. רב נוקט שקומץ הוא ג' אצבעות - אצבע אמה וקמיצה, ובאצבע הזרת רק מוחק את העודפים, ואמרת הגמרא שבמנחות אפיוות זו עבודה קשה, אך הרמב"ם בפיהמ"ש וכן בהל' מעשה הקרבנות יג, יג כתב בסתמא "פושט פס ידו וקומץ", ולא הזכיר כלל מחיקה בזרת, וגם לא כתב שהיא עבודה קשה, ולכן כתבו המפרשים שלדעתנו נקטינן שהקמיצה היא בארבע אצבעות, וביאור אפשר להסיק כך מהגמרא.

הקמיצה נעשית בדרך כלל כל המנחות האפיוות, וכן במנחת סולת עם השמן, וגם בלבונה. ובנוסף לזה יש קמיצה גם במנחות שאין בהן שמן ולבונה, והיינו במנחת חוטא שבה מדובר על סולת חיטים, ובמנחת סוטה שבה מדובר על קמח שעורים. למעשה יש הבדלים בכמות שנכנסת לקמיצה בכל אחד מהדברים האלו.

לפי נסיון שעשיתי במיני מאפה רכים של חמץ אפשר לקמוץ אף יותר מ 40 סמ"ק כיון שהמאפים רכים הם נלחצים ונעשים בנפח קטן יותר. אך המנחות הנקמחות הן מצות. כיון שבמצות אין הרבה חללים הן אינן עשויות להתקטן מהלחץ, לכן נראה שהנפח שנקמץ ממנחה אפיוה הוא כפי שקומצים מסולת עם שמן. מדובר בלוג שמן לעישרון, כשהשמן כ 20

אחוז מהקמח, והכהן קומץ במקום שהתרבה שמנו, כך שהסולת נעשית כמו עיסה. בבדיקה ראיתי שאפשר לקמוץ מסולת עם שמן מרובה 30 סמ"ק גם בשלוש אצבעות.

אך במנחות שאין בהן שמן, אי אפשר לקמוץ 30 סמ"ק כיון שהקמח אינו מגובש, ולכן האדם הקומץ חייב להדק הרבה את האצבעות על מנת שהגרורים לא יפלו, ויש הבדל בזה לפי תכונת הדיבוק שבין הגרורים⁷².

לבונה גם היא חומר אחר. פרופ' זהר עמר (מעלין בקדש חוברת כב עמ' 102) עשה ניסיון בגררי לבונה, ומצא שאדם ממוצע מחזיק 18 סמ"ק גרורים בשלוש אצבעות. הזרת אינה מוסיפה כמות גדולה, לכן מסתבר שגם בארבע אצבעות אדם בינוני אינו יכול להחזיק יותר מ-23 סמ"ק.

והנה במשנה במנחות כו ע"א איתא "הקטיר קומצה פעמיים כשרה".

ואמרו בגמרא: "הקטיר קומצה פעמים - כשרה. אמר רבי יהושע בן לוי: פעמים - ולא פעמי פעמים, ור' יוחנן אמר: פעמים - ואפילו פעמי פעמים. מאי בינייהו? א"ר זירא: יש קומץ פחות משני זיתים ויש הקטרה פחותה מכזית איכא בינייהו, ריב"ל סבר: אין קומץ פחות משני זיתים, ואין הקטרה פחותה מכזית; ורבי יוחנן סבר: יש קומץ פחות משני זיתים, ויש הקטרה פחותה מכזית".

מלשון הגמרא "אין קומץ פחות משני זיתים", ולא 'אין קמיצה פחות משני זיתים', משמע שכשם שיכול להקטיר את הקומץ בני חלקם, כל גם לקמוץ בשני פעמים. אך בירושלמי ביומא פרק ב ה"א מובא בשם ריב"ל "אין קמיצה פחות משני זיתים", וממשיך הירושלמי: "ר' יצחק בי רבי אלעזר שאל מעתה כהן שאין ידו מחזקת כשני זיתים פסול מן העבודה?"

מסתבר שכל שאלת הירושלמי אינה על פסלות מעכבת אלא על פסילה לכתחילה, כי בכל מקרה בשעת הצורך אפשר לקמוץ פעמיים, כפי שאפשר להקטיר בפעמיים, וכמו שחייבים לעשות במנחות שאין בהן שמן ואי אפשר לקמוץ בלי שיהדק הרבה (וכ"כ החת"ס או"ח סי' צח), אך לשון הבבלי והרמב"ם הוא "אין קומץ פחות משני זיתים", ולא אמר אין קמיצה פחות משני זיתים, דפוסקים שבאמת אינו פוסל את הכהן, והעיקר שבסופו של דבר הקומץ המוקטר הוא ב' כזיתות.

ולפי זה מובנת שאלת ר' יצחק שאם אין קמיצה פחות משני זיתים נפסול כל כהן בגודל בינוני, כי משמע ליה מלשון קמיצה שריב"ל סבור שלכתחילה בסתם מנחה בעין קמיצה בפעם אחת, וכהן שאינו יכל לעשות זאת לא יגש לקמוץ. אך לפי ריב"ל בירושלמי אין הכי נמי צריך לחפש כהן שידו קצת גדולה לעבודה זו, כי לכתחילה צריך שיקמוץ בפעם אחת, ולכן לשון ריב"ל היא אין קמיצה נעשית פחות משני זיתים.

אם כזית הוא 27 סמ"ק אפשר להסביר שהשאלה היא, איך יתכן שכהן בינוני יפסל לקמיצה של מאפים ושל סולת, כי ודאי אדם בינוני אינו יכול לקמוץ 54 סמ"ק. אבל אם כך קשה באמת על ריב"ל מדוע אמר שאין קמיצה פחות משני זיתים, הרי באמת לא יתכן שצריך לחפש לקמיצה כהן שיכול לקמוץ כמות כזו, שכן אפילו אם ימצא כהן כזה במנחות אפיות, הרי כל כהן שקומץ את המנחה צריך לקמוץ גם לבונה, ובודאי לא ימצא אדם שיכול לקמוץ 54 סמ"ק של גררי לבונה.

גם לפי הדרך שכזית הוא 6 סמ"ק לא מובן מהלך הגמרא כי לא מובנת השאלה, מה הבעיה בכך שאנו אומרים לא לקחת כהן ננס שאינו יכול להחזיק 12 סמ"ק של לבונה, הרי כל האנשים יכולים להחזיק כמות כזו הן של סולת או מאפה והן של לבונה, ואפילו קמח בלא שמן כל אחד יכול לקמוץ כך.

אך אם כזית הוא 13 סמ"ק, ושני זיתים הם 26 סמ"ק הכל מובן, אמנם אין קושי למצוא כהנים שיכולים לקמוץ 26 סמ"ק של סולת, אך הקושיה היא על הקומץ של הלבונה, שגם הוא נצרך להעשות

⁷² הרב אהרון כהן (קונטרס שיעור כזית עמ' 16) כתב שעשה ניסיון, וכשקמץ קמח בשלוש אצבעות הוא היה 25 סמ"ק בכף ידו שהיא גדולה מהממוצע, אבל בסולת שלנו או בפירורי לחם יכל לקמוץ רק בארבע אצבעות כי החתיכות נופלות יותר, ולכן הקמיצה היתה 14 סמ"ק. נראה לענ"ד שהדבר אינו נובע מהגודל של הפירורים אלא מתכונת הדיבוק שקיימת בקמח יותר מאשר בסולת.

בכל מנחה. ר' יצחק שואל וכי כל כהן שאינו יכול להחזיק 26 סמ"ק גרגרי לבונה יפסל לעבודת המנחה, הרי רוב האנשים אינם יכולים להחזיק כמות לבונה כזו? והתשובה של ריב"ל היא שאכן היה צריך לקחת אנשים שהקומץ שלהם יחזיק 26 סמ"ק גרגרי לבונה, ואכן יש אנשים כאלו.

5. ראייה מפתיתי מנחה אפויה שהם כזית כדי שיהיה נוח לקמוץ:

במנחות עה ע"ב מובא במשנה שהמנחות האפויות נפתות על ידי שכופל לשנים, ושנים לארבע, ורבי שמעון מסיים בה "וכלן פותתן כזיתים". וכן פסק הרמב"ם (מעשה הקרבנות יג, י⁷³).

ובתוספתא מנחות (פרק ח הלכה ט) ביאר רבי שמעון את טעמו: "וכן היה ר' שמעון אומר מותר רקיקי מנחת ישראל פתיתהן כזיתים, כדי שיהא שולט בהן לקומצן".

יש עשר חלות בעישרון. לפי חישוב עישרון של 2073 סמ"ק (העולה מכך שביצה היא 48 סמ"ק) יוצא שכל חלה היתה עשויה מ 207 סמ"ק קמח. חלה העשויה מ 207 סמ"ק המחולקת לארבע מביאה לפתיתים שנעשו מ 50 סמ"ק של קמח, ולכ"ע זה הרבה יותר מכזית. אך גם אין לפרש שנעשה עוד חילוק אחד בלבד, כך שיחלקן לשמונה כי אם כוונת ר"ש היתה שהכהן עושה עוד כפל אחד בלבד, היה לו לומר 'וכופלן לשמונה כדי שיהיו כזיתים'. לכן נראה שמשמעות הפתיתה לכזיתים היא שיש צורך בהליך נוסף של חילוק, דהיינו ל 16. ואכן כ"כ שם רבינו גרשם והמפרש להדיא, "וכלן שצריכין פתיתה מקפולן שנים לארבעה וד' לח' וח' לט"ז עד שיהו פתיתין כזיתים". נראה שהם לא באו רק להודיענו שאין להסתפק בפתיתה לארבע, שאם כן היה להם לנקוט רק עוד חילוק אחד לשמונה, אלא כוונתם לומר את מספר החלוקות שלפי ההגיון אכן מביאות לגודל כזית. חילוק פת שנפחה 207 סמ"ק ל 16 מביא ל 12.96 סמ"ק. אמנם כאן לא מדובר על הקמח אלא על חלוקת המאפה, אך נראה שתוספת המים והשמן מצד אחד, והתאידות הנוזלים באפיה גם מהחיטה עצמה מאידך גיסא, מביאה לכך שהנפח של המאפה יהיה בערך נפח הקמח. וכפי שכתב הרב בניש (עמ' רו) ששיעור נפח של פיתה ערבית, ושל מצות בימינו הוא 0.5-0.6 ביחס למשקל מים, וכן הוא נפח קמח לבן ביחס למשקל מים (קמח למצות הוא מנופה, וכנראה הוא כמו קמח לבן). מסתבר אם כן שבמקדש תכננו מראש שהשיעור יהיה כמעט שווה, כדי להקל על החישוב של פתיתה כזית על ידי חילוק ל 16 חלקים.

דבר זה קשה על השיעור הגדול, שכן לדבריהם מוכרחים לומר שהחלוקה היתה רק ל 8 כדי שיהיה פתיתים של כזית 25 סמ"ק, בעוד שמלשון הגמרא משמע שהחלוקה אינה רק ל 8, וכפי שכתב רבינו גרשם. וענין זה קשה גם על השיעור הקטן של 6 סמ"ק, שאמנם אפשר לכאורה לומר שהפתיתה היא ל 32 חלקים (אף שלא משמע כך ברבינו גרשם, עכ"פ כך אפשר לומר בגמרא), אך יש להקשות על זה מטעם הדבר המבואר בתוספתא. אם כזית הוא רק 6 סמ"ק, כדי שהיד תשלוט לקמוץ אין צורך בפתיתה של כזית, כי גם אם כל פתית הוא 12 סמ"ק נוח לקמוץ אותו, ויהיה לו בידו את השיעור שחייבים לקמוץ, שהוא רק שני כזיתים, ללא כל קושי וצורך במחיקה.

אך אם כזית הוא 13 סמ"ק מובן שנכון לפתות לגודל של כזית, ולא להסתבך עם פתית של 26 סמ"ק, שאף שהוא גודל הקמיצה הנצרך, הרי אין כאן שיעור מדוקדק, כיון שלא נקבע גודל מדויק למאפה המנחה, ולכן לפעמים יצא פתית של 30 סמ"ק שלא יכנס לו לכף היד. ויותר נוח לפותתן לכזיתים של 13 סמ"ק, כדי שאם קומץ של ידו היא בדיוק כשני זיתים, הוא יבחר לו את שני הכזיתים שמתאימים לכף ידו, ואמנם לפעמים יוצא לו יותר מהצורך, ולכן לשיטת רב היא מלאכה קשה, אך לפי הרמב"ם שקומץ בארבע אצבעות כמעט אף פעם לא יוצא יותר ממה שהוא יכול להכיל, ואינה עבודה קשה.

6. ראייה מגודל עובר בזמן שצורתו ניכרת:

⁷³ בחידושים המיחסים לרשב"א ביאר שגם אם תנא קמא חולק על ר"ש, הוא מודה שבמקום שממנו קומץ עושה פתיתה לכזית)

בספרי זוטא (חוקת פרק יט) איתא "אמרו כזית מן המת טמא שכן הוא תחלת יצירתו". ובתוספתא שבועות (א, ז) איתא: "אמר ר' שמעון מה ראו לומר בבהמה ובחיה בכזית טמא, ובשרץ בכעדשה, אלא מה בהמה וחיה תחילת ברייתן כזית, אף שרץ תחילת ברייתו כעדשה".

וצריך להבין על איזה שלב מדובר בתחילת ברייתו של אדם, הרי בתחילה הוא אינו אלא תא מיקרוסקופי משכבת זרע, והולך ומתפתח הרבה, ונראה שיש במה מדובר מהירושלמי מסכת נזיר פרק ז הלכה ב:

"תני ר' שמעון בן יוחי אומר מפני מה אמרו השרץ מטמא בכעדשה מפני שהשרץ תחילת ברייתו בכעדשה. ר' יודן בעי המת יטמא פחות מכזית, דא"ר יוחנן להביא את הנפל שאין בו כזית? ונבילה מטמא כאפון דאמר ר' חנינה אני ראיתי עגל כאפון בשפיר? מאי כדון, מדרשות אמינא דרוש וקבל שכר".

הירושלמי לא הביא את תחילת התוספתא אבל נראה שקושיתו מוסבת גם על תחילת דברי רשב"י שאדם ובהמה תחילת יצירתם בכזית, ושואל שלא נראה כן מדברי רבי יוחנן וממה שראה ר' חנינה.

אבל עיקר דברי רשב"י נאמרו על אדם, כפי שנראה מהספרי זוטא, ודברי ר' יוחנן שיש נפל פחות מכזית לא סותרים לגמרי את דבריו שבדרך כלל יצירת נפל היא בכזית, דעכ"פ ודאי משכחת לה מקרה שיצירתו ניכרת גם בפחות מכזית (כפי שנראה גם להלן שזו המציאות). ועכ"פ מהירושלמי עולה שמדובר על שלב שבו צורת האדם והעגל ניכרים, שרואים שזה אדם וזה עגל, ומבן באיזה שלב בבריתו מדובר. וכך כותב הרמב"ם בהל' טומאת מת פ"ב הל"ב כתב "תחלת ברייתו של אדם כזית".

ובגמרא נידה כה ע"א איתא:

"תנו רבנן, איזהו שפיר מרוקם? אבא שאול אומר: תחלת ברייתו מראשו, ושתי עיניו כשתי טיפין של זבוב.. ופיו מתוח כחוט השערה, וגויתו כעדשה, ואם היתה נקבה - נדונה כשעורה לארכה. וחיתוך ידיים ורגלים אין לו".

ובתוספתא התם בפרק ד:

"היה אבא שאול אומר תחלת ברייתו **ברושם**, שתי עיניו כשתי טיפין של זבוב...".

התוספות (ד"ה תחילת) תמהו על מה שנאמר שתחילת בריתו 'מראשו', כי במקום אחר אמרו שתחילת ברייתו מטבורו, והביא בשם ר"ח דגרס "תחילת בריתו כרשון". וכתבו התוספות שכך נראה מהתוספתא (דגריס בה "כרשום"), שכוונתה הוא כעין חגב, וכתבו שנראה שמדובר על שיעור האברים ולא על השאלה מהיכן הוא מתחיל להווצר.

ובענין גויתו כעדשה, מפרשים רש"י התוספות שם שהוא לענין המקום בו ניכר בין זכר לנקבה, ופירוש זה מוכח להדיא מהמשך הדברים שאם היתה נקבה יש צורה אחרת.

הרמב"ם בהלכות איסורי ביאה פ"י ה"ג כתב:

"אי זה הוא שפיר מרוקם תחלת ברייתו של אדם גופו כעדשה, שתי עיניו כשתי טיפין זבוב מרוחקות זו מזו, שני חוטמיו כשתי טיפין זבוב מקורבות זה לזה, פיו פתוח כחוט השערה, וחיתוך ידיים ורגלים אין לו, נתבארה צורתו יתר מזה ועדיין אינו ניכר בין זכר לנקבה אין בודקין אותו במים אלא בשמן שהשמן מצחצחו, ומביא קיסם שראשו חלק ומנענע באותו מקום מלמעלה למטה, אם מסכסך בידוע שהוא זכר, ואם ראה אותו מקום כשעורה סדוקה הרי זו נקבה".

לפי הרמב"ם יש כאן שני שלבים, שבתחילה הוא נראה כעדשה ועדיין לא ניכר בין זכר לנקבה, ואחרי כן הוא מגיע לשלב שאפשר לראות יותר ואף להבחין בין זכר לנקבה. דבריו מתאימים למציאות שרואים היום בתמונות, שבתחילה עד ארבע שבועות הוא נראה ממש כעדשה, וגם כשמתחילים לראות בו עינים ופה ביום הארבעים (והדבר מתאים מאוד לדברי חכמים שעד יום הארבעים הוא כמיא בעלמא) עדיין הוא בצורה

עגולה כעדשה, ומ40 עד 80 מתחילים לראות את האברים שנוצרים, עד שבערך ביום 70 רואים בצורה ברורה את צורתו כאדם בכל אבריו, ובערך ביום ה80, מתחילים לראות גם היכר בין זכר לנקבה.⁷⁴

לענ"ד מסתבר שמה שכותב הרמב"ם כעדשה הוא על פי מה שראה בעיניו נפלים, ואין לזה כל קשר לגירסת הגמרא, כי אין דבר כזה בגמרא.⁷⁵ בגמרא בנידה לא מדובר כלל על גודל פיזי של העובר.⁷⁶ גודלו נאמר לנו על ידי חכמים רק בשלב שבו הוא ניכר ממש כצורת אדם ועל זה אמרו שהוא כזית.

יש שכתבו שהזמן שבו אדם נעשה בצורת אדם בחיתוך אבריו לפי החוקרים הוא בדיוק 71 יום מהעיבור, לאחר מכן לא משתנית עיקר צורתו אלא בעיקר גדלים אבריו. ולדברי החוקרים ביום ה71 נפחו בדיוק 13 סמ"ק.⁷⁷

אך לענ"ד מסתבר שאין זה שיעור מדויק, שכן בכל המקומות מתארים גודל עובר לפני מספר שבועות ולא לפי מספר ימים. אך גם אם אין בזה דיוק מוחלט נראה שסטיה קלה מובנת, לאור מה שאומר הירושלמי שעל זה נאמר דרוש וקבל שכן. כוונת רבי שמעון היתה שהוא בערך כזית. ועיקר מה שיש ללמוד מזה הוא שכזית אינו 6 סמ"ק או 27 סמ"ק, שכן בזמן שבו ניכרת צורת העובר הוא בודאי רחוק מאוד מנפחים כאלו.

לענ"ד לזמן הזה יש חשיבות מכרעת לגבי דין פדיון הבן. לפי המבואר ברמ"א (יו"ד שה, כ) עושים פדיון הבן לנולד אחר הנפל, אם האשה הפילה ולד לפני שניכרו צורת אבריו, ונוהגים שאם הפילה לפני יום הארבעים עושים פדיון הבן בברכה, ולאחר מכן בלא ברכה, ולא התבאר מה התחום שעדיין יש ספק. ועל פי האמור יש להסתפק האם זמן הספק הוא עד שניכרים כל אבריו שהוא בערך 70 יום, עד שיש היכר בין זכר לנקבה שהוא סוף השבוע ה12, ואולי יש גם קצת ספק לאחר מכן כיון שעדיין אין היכר ברור בין זכר לנקבה, אך עכ"פ נראה שאם היא הפילה לאחר 90 יום (שהוא גם זמן הכרת העובר) לא יעשו פדיון הבן לנולד אחריו.

ולנידון דידן, לראיה זו יש חשיבות גדולה כיון שהיא מוכיחה מה דעת הרמב"ם, כי נראה שהרמב"ם לא כתב שגודל העובר כשנוצר כזית רק משום שכך הוא במדרש שהרי אמרו בירושלמי שאינו דרשה מדויקת, אלא שהרמב"ם ראה בעבודתו נפלים, ולכן כתב שעובר בתחילה נראה כעדשה. והרמב"ם משער שהכזית שבו מודדים הוא כ3 סמ"ק, על כן הביא את הדרשה שכאשר ניכרים אבריו הוא בגודל של כזית.

7. ראייה מרביעית דם שקרשה לכזית:

בשבת עז ע"א איתא לענין שיעור הוצאת שבת.

"תנא: יבש בכזית, דברי רבי נתן. אמר רב יוסף: רבי נתן ורבי יוסי ברבי יהודה אמרו דבר אחד. רבי נתן - הא דאמרן, ורבי יוסי ברבי יהודה - דתניא, דם נבלה בית הלל מטמאין. אמר רבי יוסי ברבי יהודה: אף כשטמא בית הלל - לא טמאו אלא בדם שיש בו

⁷⁴ לפי הידוע כיום על פי תמונות מתחילים להבחין בין זכר לנקבה רק מהשבוע ה12 להריון, ויש הבחנה ברורה כמעט בודאות מהשבוע ה15.

⁷⁵ הערוך לנר כתב שהרמב"ם גרס "כרשון" ומפרש את זה על צורתו הכללית כחגב, ולא רצה להביא את כל הדברים שאין בהם נפק"מ להלכה, אך לענ"ד כיון שבמציאות אכן צורתו כעדשה מסתבר שהרמב"ם כתב זאת על פי ידיעה מעשית.

⁷⁶ אף שהתוספות כתבו "שיעור האברים", נראה שכוונתם לכל מה שנאמר בברייתא על צורת האברים. בתפארת ישראל (בועז, אהלות פ"ב את י"ג) כתב שבכל הסוגיא בנידה נראה שבתחילת יצירתו הוא הרבה פחות מכשיעור כזית, והקשה על זה מהספרי זוטא האומר שהוא כזית. ותירץ דבנידה איירי מיד אחרי מ' יום, שאז כבר אינו מיא בעלמא, ואז שיעור גודלו הוא כרשון, והספרי זוטא מדבר אחרי שנגמר כל צורתו עם חיתוך אבריו. אך לענ"ד מגוף הסוגיא דנידה נראה שכלל לא נאמר בה גודל העובר, ובאמת לחגב אין גודל ידוע, וגם כל ההמשך על ההבחנה בין זכר לנקבה לפי המציאות ברור שלא מדובר בו על יום הארבעים, וכפי שביאר הרמב"ם להדיא.

⁷⁷ כ"כ הרב יוסף מלמד (אור תורה ניסן תשסו ס' עא). כמה מהראיות שהבאנו כאן למדתי מדבריו, שכן גם הוא הגיע למסקנה שכזית הוא 13 סמ"ק. אלא שהוא מייסד את ההוכחות על הנחה שביצה היא 54 סמ"ק, וללא קליפה היא 40.5 סמ"ק, ואילו לפי מה שהוכחה במציאות ביצה בינונית היא 48 סמ"ק ובלוי קליפה 43.2.

רביעית, **הואיל ויכול לקרוש ולעמוד על כזית**. אמר אביי: דילמא לא היא; עד כאן לא קאמר רבי נתן הכא דבעי רביעית - אלא בין, דקליש, אבל בדם דסמיך - כזית לא בעי רביעית?".

לפי הנראה קריש דם הוא 12 אחוז מהנוזל⁷⁸. לכן לפי דרכנו (ירחון האוצר גליון 48) שרביעית היא 108, יוצא שכזית הוא 13 סמ"ק, ומבואר כאן שבגלל זה נקבע ששיעור טומאה של דם נבלה הוא רביעית. אמנם לכאורה אכתי קשה שאביי מפקפק בדברי רבי יוסף, ואכן במציאות ייין קרוש הוא רק 5 אחוז מהנוזל⁷⁹.

אך הרא"ה (בדק הבית על תורת הבית בית ד שער א דף ה ע"ב) כתב: "והוי יודע דכי משערין ברוטב רואין ביצה ומחצה שלו שהוא רביעית לוג לכזית והילכך צריך תשעים ביצים רוטב לבטל כזית חלב שנפל בו, והכי מוכח בריש פרק המוציא". הר"ן (על הרי"ף מסכת חולין דף לד ע"ב) כתב שהרא"ה כתב כך משום ד"לא שבקינ מאי דפשיטא ליה לרב יוסף משום ספיקא דאביי", ולכן הוא מסיק משעור דם של רבי נתן לכל השיעורים.

ונראה שרב יוסף יכול להשיב על שאלת אביי, שבעלמא איננו הולכים בתר מעיקרא אלא לפי מה שנמצא לפנינו, אלא שבדבר שבא ממשקה אנו מחשיבים אותו כמשקה אם עכ"פ יש לו שיעור חשוב של כזית, כי אז שמו הראשון עליו, היות ומצינו שיעור כזה בדם, ולכן לא מחלקינן בזה בין דם ליין למרות שבמציאות אכן יין נעשה יבש לגמרי כשהוא 5 אחוז מהנוזל. היחס נקבע לפי דם שקרש כי לא רצו לחלק בזה בין המשקים, לכן קבעו שרק כזית של יין קרוש נחשב כרביעית למרות שבפועל יתכן שהוא קרש משעור שתי רביעיות⁸⁰.

8. הסברה שהזית הוא גדול הזתים המצויים, ומנהג ספרד ותימן:

לעיל הבאנו את דברי הרוקח המובאים בב"י שהוכיח מהגמרא שהזית קטן מאגוז אבל גדול מהזיתים המצויים, ומשמע שכוונתו לשער בגדול שבזיתים המצויים. הרוקח הוא מרבני אשכנז הראשונים.

ואמנם נראה שדעתו התקבלה בספרד. כי אצל אף אחד מחכמי ספרד הראשונים לא נמצא את השיעור של כזית חצי ביצה של הר"י, ונראה שהמנהג הרווח אצלם היה כדברי הרוקח.

ענין זה מובא כבדרך אגב בתוך מחלוקת הרא"ה והרשב"א. כפי שהבאתי לעיל הרא"ה (בבדק הבית) כתב שאם רוטב של היתר הוא רביעית, ואנו רוצים לקבוע שאיסור מוצק שהתערב ברוטב בטל, יש לחשב את הרוטב כאילו הוא רק כזית, ולכן כדי לבטל כזית אחד של נבלה צריך 60 רביעיות (90 ביצים) של רוטב שחוטה. הרשב"א (דף ו) משיג על הרא"ה, וכתב דבענין שיעור איסורים אין לשער אלא כפי שהוא לפנינו ולא מתחשבים בכך שהרוטב היה כזית לפני שנימוח: "תדע דמאי דאמר חומרא דאתי לידי קולא, כיצד בחתיכת בשר שחוטה, ששיעורה כעשר זיתים שנפל עליה כזית רוטב

⁷⁸ הרב אליהו בלר (קובץ בית אהרון וישראל קכט תשסז עמ' קט) כתב בשם מומחה שהוא כ-10 אחוז. פרופ' כסלו (תחומין ח"י עמ' 434) הסביר שאעפ"י שאחוז המוצקים בדם הוא 19 אחוז, כשהדם מתייבש הנוזל שמופרש כולא בתוכו חלק מכדוריות הדם, ולכן הקריש עצמו הוא 10 אחוז. אלא שהרב יוסף מלמד כתב (אור תורה תשסד סי' פד עמ' תקמג) שעל פי בדיקה שהוא עשה נשאר 16-18.5 אחוז. הרב אהרן כהן (קונטרס שיעור כזית עמ' 18) כתב שיש הבדל בין קרישה בתוך כלי באידיו הנוזל לקרישה על פצע, ובקרישת הדם כשהוא על פצע מקבלים אף פחות מ-10 אחוז. אך לענ"ד נראה שחז"ל מדדו באופן שעשה הרב יוסף מלמד ולא דברו על הדם כשהוא על פצע, אלא שאין דבריו סותרים למומחים כי הוא מדד את הנפח על ידי ריסוק הדם לאבקה, ורק נענע את הכלי להמעיט את החללים, אך באופן כזה בהכרח יש חלל נוסף בין הגרגרים כשם שקמח הוא בנפח גדול יותר מאשר חיטה. אחוז ההקטנה של קמח מנפח החיטה הוא ביחס של 4/3, לכן נראה שיש להקטין את אחוז הדם היבש ממה שמצא הרב יוסף מלמד ביחס של 4/3, ונמצא שבסופו של דבר הקריש הוא כ-12 אחוז.

⁷⁹ כפי שכתב פרופ' כסלו שם. אך ציין שזה נאמר ביין ממוצע של ימינו, ויתכן שייין ממוצע בימיהם היה שונה, וגם ציין שיתכן שלא מדובר על קירשה מוחלטת. ואכן נראה לענ"ד מהגמרא שלא מדובר בהתייבשות מוחלטת שכן הגמרא מדברת באופן שאפשר להחזיר את היין לקדמותו.

⁸⁰ ראה בית אפרים (או"ח סי' יד) שהאריך לדון בטעם הדבר, ולדרכינו מיושב.

של נבלה, לא אסרה (כלומר הרא"ה לא יאסור אותה) שהרי יש בחתיכה (אילו היתה מחושבת כנוזל) עשר רביעיות שהן חמש עשרה בצים (שהרי זית שנימוח הוא רביעית, ואם כן ביחס לרוטב הנוזלי נחשבה כעשר רביעיות) שהן הרבה מששים זתים (כלומר שהם בריבוי מספיק לבטל את הכזית רוטב נבלה בשישים, שכן ב15 ביצים יש פי שישים מהזית), ורביעית רוטב אינו נחשב בלחותו אלא לכזית בלבד (לפי הרא"ה רוטב שהוא רביעית נחשב כאילו הוא זית, כך הכזית יחשב ביחס לרוטב כאילו הוא רביעית לח), ונמצא בטל ביתר מששים".

מבואר שלפי הרשב"א כזית אינו יותר מרבע ביצה. ונראה שהמנהג היה לחושבו ממש כרבע ביצה, כי הרשב"א סותם את הענין כדבר ידוע, ולא מדובר על מעשה שהיה, אלא הוא זה שמחליט להביא את הדוגמא לפי חתיכה של עשר זיתים. לכן נראה שנקט דוגמא זו מתוך חישוב שזה השיעור הנצרך שמביא לביטול בשישים, ומה שאמר "הרבה" פירושו שהם בריבוי מספיק לבטל בפי שישים. אף אם נפרש שכוונת הרשב"א שיש בחתיכה כזו יותר מפי שישים, עכ"פ לא יתכן שכזית לשיטתו הוא 1/8 ביצה כי אם כך היה צריך לנקוט דוגמא של חתיכה שיש בה 5 זיתים, דבזה די כדי לבטל את הרוטב לפי הרא"ה. ומסתבר שזו גם דעת הרא"ה, שאם הרשב"א היה סובר שיש חידוש בקביעה שלו שהזית הוא רבע ביצה בניגוד למה שמקובל וסובר הרא"ה, לא היה אומרו בהשגה על הרא"ה בלי כל ראייה⁸¹.

שיעור זה עולה גם מדברי החינוך, שהיה מרבני ספרד באותה תקופה. בספר החינוך (מצוה שיג) כתוב:

"ושיעור כותבת הוא יותר מגרוגרת ופחות מכביצה, ופחות מג' זיתים גם כן, שג' זיתים הן כביצה⁸². כלל הענין כבר דקדק מי שהוא בקי ושקל בפלס, שאין במשקל י"ב ארגניץ ועוד שיעור ככותבת, ודינו כחצי שיעור".

מנין לבעל החינוך הקביעה שג' זיתים הן כביצה? נראה שהוא על פי הסכמת רבני ספרד שכזית הוא כרבע ביצה, וכאן מדובר בביצה בלא קליפה, לכן כתב שהוא שלישי ביצה. ומה שסיים שבי"ב אירגניץ ועוד אין חשש, נראה שהוא ט"ס וצ"ל כ"ב, כלומר פחות מכ"ג אירגניץ שהם 3/4 ביצה ללא קליפה⁸³.

גם רבי ישראל ב"ר יוסף שישב בבית דינו של הרא"ש (והרא"ש היה שואל אותו לפי שהיה בקי בעניני חכמה לפי המבואר בכס"מ כלאים ו, ב) בספר מצות זמניות (הל' פסח שער ד) כתב "זית אגורי והוא

⁸¹ לעצם השגת הרשב"א יתכן שהרא"ה עצמו מודה לדינו של הרשב"א שלא נחשיב לקולא את הכזית בשר כאילו הוא רביעית, ורק לגבי רביעית רוטב קאמר להחשיבו ככזית מוצק היות והממשות שבנוזל קלושה, ומכל מקום נראה שאינו דומה לדין יין ודם שקרשו.

הבית אפרים (יו"ד סי' לו) הניח שכזית הוא חצי ביצה, ולכן כתב שהחשבון אינו מכוון ויש כאן ט"ס, וכך צ"ל כתוב ברשב"א: "תדע דמאי דאמר חומרא דאתי לידי קולא, כיצד בחתיכת בשר שחוטה, ששיעורה כעשרים (במקום עשר) זיתים...". לפי פירוש זה החישוב של הבדל הלח מהיבש לא נעשה כפי שכתבתי לפרש ברא"ה שהוא מתוך הנחה שהרביעית עומדת על כזית כשהיא קורשת בלי כל קשר לשאלה כמה הוא שיעור כזית, אלא שהחישוב נעשה מתוך ההנחה שהכזית הוא שלישי של רביעית. אך פירוש זה תמוה שמלבד שהנוסח לפנינו הוא עשר ולא עשרים, כל הענין של עשר רביעיות שהוא חמש עשרה ביצים מיותר ואינו במקומו, שהרי זה לא השיעור המדובר כאן, ופשוט שהפירוש הנכון הוא כפי שכתבתי למעלה, והעיר בזה הרב מאזוז (אור תורה תשלז עמ' תלא, ואור תורה רכז עמ' שה).

ומה שאמר שם הבית אפרים לדינא שאם נופל חלב שכבר נימוח ונעשה כרביעית לקדורה, יש לנו לחשבו כזית ואולי רק מדרבנן משום גזירה נחשיבו כרביעית, לענ"ד אינו כן, דהוא כותב כן לפי הבנתו בסוגית בשר עגל שתפח, אך לפי מה שמבואר לקמן שכל השיעורים משוערים לפי מה שהם לפנינו אין נפק"מ בזה.

⁸² כן היא הגרסה הנכונה לפי דפוס ראשון (ונציה רפג) כמובא בחינוך שהוצאת מוסד הרב קוק (שם היא מצוה טז לסדר אמור) ולא כדפוסים מאוחרים, ששיבשו וכתבו שככותבת הוא פחות משני זיתים.

⁸³ הרב המגיד, שחי באותה תקופה בספרד, כתב שביצה עם קליפה היא 35 אירגניץ ועוד. ויוצא שבלי קליפה היא 31.5 אירגניץ, 3/4 ממנו הוא 23 אירגניץ.

מן זית ארץ ישראל והוא כגדול שבזיתים שבארצנו זאת". ממה שכתב את הדברים ללא צד של ספק נראה שכך היה המנהג בספרד.

אפשר לומר שמנהג זה נובע ממה שמסתבר להם שכזית לא יכול להיות כזית המצוי שהוא קטן, שכן אמרו חז"ל (מכילתא דרשב"י יב, ח, וכו' בספרא) "אין אכילה פחותה מכזית", ולא נראה שהזית הקטן שלנו הוא שיעור שנקרא אצל בני אדם שיעור אכילה⁸⁴. גם לא מסתבר להם שאין אצלנו גם את הזית הגדול וגם את הזית הבינוני, לכן אמרו שיש לשער לפי הזית הגדול, שכנראה הוא הבינוני, ולפי זה רק הזית הגדול של חז"ל לא מצוי בינו.

וכן היא דעת חכמי תימן שכזית הוא כרבע ביצה בקירוב כמובא בסידור תיכלאל קדמונים (כת"י עמ' לא)⁸⁵, ונראה שמחמת הסברות שביארנו, גם הם סברו שהוא הזית הגדול המצוי⁸⁶.

והנה הרמב"ם סתם ולא ביאר כמה הוא כזית. יש אחרונים שכתבו שכיון שהרמב"ם סתם משמע שהדבר משתנה כל דור לפי מה שהוא רואה. אך הרמב"ם נוקט שגרוגרת הוא שליש ביצה, וכותבת היא פחות מביצה, וכיון שהביצה אינה משתנה בהתאם לגרוגרת והכותבת, מוכח שלדעתו יש לפירות שיעורים קבועים, שאינם משתנים. אלא שאכתי היה אפשר לומר שעכ"פ הוא סובר שהזיתים לא השתנו, והזית הבינוני שהוא הכיר היה כסמ"ק.

אך לעיל ראינו שהוא נוקט שגודל עובר בשעה שניכרים אבריו הוא כזית, והמציאות היא שבזמן זה עובר הוא כסמ"ק, ונראה שהרמב"ם כותב כך לפי ראייה, וסבר שזה גודלו של הזית הבינוני. הרמב"ם חי במצרים, שבה היו זיתים גדולים כמו התופאחי שהוא קרוב ל 13 סמ"ק, וגר בצעירותו כמה חודשים בעכו, ויתכן שהיו קיימים שם אותם זיתים של כחצי ביצה, שראה רבי יהוסף שווראץ בגבול הארץ הצפונית. לכן יש רגלים לומר שגם הרמב"ם מתכוון לשער כזית בגודל רבע ביצה. אמנם מי שקורא את דבריו ולא מכיר את הזיתים הגדולים יכול לבא לידי טעות, אך דרך הרמב"ם שאינו כותב דברים שאינם מפורשים בגמרא, וגם אפשר שלא רצה לכתוב דבר שלא התברר לו בודאות.

ח. דחית ראיות שהביאו לכך שהזית קטן

הרב ינון בר כוכבא (ירחון האוצר 37), הביא עשר ראיות לשיעור הקטן, והרחיב בזה בעוד ראיות בספר זית רענן ששלח לי, אך לענ"ד יש להשיב על דבריו.

⁸⁴ מטעם זה כתב הר"א מלמד (פניני הלכה ברכות פרק י' סעיף ה) שלמרות שזית המצוי אצלנו הוא לכל היותר 7.5 סמ"ק, יש לנקוט לדינא שכזית הוא גדול יותר היות ואצלנו שיעור כזית אינו נחשב כאכילה. הרב מלמד נוקט (שם בהרחבות) שבמאכלים שאדם רגיל לא יודע לשער את נפחם בצורה מדוייקת כגון שקדים, שרוב בני אדם אומרים שיש בקופסת גפרורים לכל היותר 10 שקדים בעוד שהאמת היא שיש 20 שקדים, יש לשערם לפי מה שנראה בדמיון בני האדם, על יסוד דברי הגאונים שכל אחד משער לפי דעתו. אך לעיל ביררנו שהעיקר הוא השיעור שקבעו חז"ל.

⁸⁵ לשון התכלאל: "ואלכזית הוא דקר רבע ביצה באלתקריב". והובא בספר עריכת השולחן (מה"ק ח"ג עמ' רצב) ובשולחן ערוך המקוצר (סי' צא סט"ז הערה מא), ובאגדת תימן (עמ' 4).

⁸⁶ בביאור הרב קאפח לרמב"ם עירובין פ"א כתב שהוא 15 גרם בלח, שהם 11 גרם של קמח. אך הרב יוחאי מקבילי (פתח דבר למהדורה המבוארת בספר המדע, עמ' לא הערה 18) כתב שהרב קאפח אמר לשער כזית – כזית, כלומר לפי המציאות שראויים. נלענ"ד שדעת הרב קאפח היא כפי שביארנו בדעת רבי ישראל ב"ר יוסף שכונתו לזית הגדול המצוי.

הרב בניש הביא את רבינו שמואל שליטשטט בעל המרדכי הקצר על הא דכתב במרדכי בפסחים על דף קט"ו, כהשגה על ההנחה שכזית הוא חצי ביצה "ראיתי זיתים בארץ ישראל ובירושלים – אפילו ששה אינם גדולים כביצה", וכן הביא שם הרב בניש מרע"י שלזינגר שכתב (תל תלפיות שבט תרסא) שאין לומר שזית הוא חצי ביצה כי אנו "רואים את הזית לפנינו", אך לענ"ד אין ללמוד מדבריהם שהכזית הוא 7 סמ"ק שאין כוונתם לשער בזית קטן כ"כ, אלא שכיון שאנו רואים זיתים קטנים וגם זיתים גדולים, וכולם רחוקים מכחצי ביצה, יש לנו לומר שאינו חצי ביצה אלא כמו הזיתים הגדולים – 13 סמ"ק.

1. במשנה שבת קמג ע"א והגמ' שם, מבואר לפי רוב הראשונים, וכך נפסק בשו"ע, שפרורי פת פחות מכזית שנשארו אחרי הסעודה אינם נחשבים כראויים למאכל אדם אלא חשובים כמאכל בהמה שיש עליהם תורת מוקצה. ואם כזית הוא כשליש ביצה, וכי חתיכות לחם כחצי פרוסה נחשבים כבר "מאכל בהמה" ואין בהם בל תשחית במי שיאבדם ביד?
- אך לפי דרכנו אדרבה י"ל שענין זה מורה דוקא על שיעור של 13 סמ"ק. אפילו בלחם אורירי (לקמן נבאר שהוא הנקרא פת סופגנין) שלנו שבו פרוסה היא 30 גרם, חתיכות פחות מכזית אינן אלא עשירית פרוסה (3 גרם = 12 סמ"ק), ושפיר אפשר להבין שבעשירית פרוסה אין בל תשחית, אך אם הוא כבר מעט יותר מזה נחשב כאוכל לאדם. וכן אם שיערו לפי לחם דחוס יותר שמשקלו הסגולי 0.35, מובן שגם שביעית פרוסה (4.3 גרם – 12 סמ"ק) עדיין אינה נחשבת מאכל העומד לאדם. אך אם כזית הוא 6 סמ"ק, הרי שמדובר בחצי משיעור זה, ולא מובן מדוע 1/19 של פרוסת לחם אורירי שהוא כבר כזית יחשב כאוכל העומד לאדם. אמנם אפשר לומר שהשיעור נאמר לפי לחם צפוף יותר שמשקלו הסגולי 0.35, מדובר ב 1/15 של פרוסת לחם (2 גרם = 6 סמ"ק), אך גם זה נראה שיעור מועט מדאי מכדי להחשב אוכל העומד לאדם, ועכ"פ קושיה ליכא. ואדרבה, כיון שאמרו באופן כללי שפחות כזית לא חשיב אכילה גם במאכלים שבהם הנפח הוא כמשקל, נראה ש 6 סמ"ק של פרי נחשב בעיני אנשים שיעור של אוכל, אלא כטעימה בעלמא.
2. הריטב"א מסכת שבת דף עו ע"ב מוכיח ששיעור כדי גמיעה הוא פחות מרביעית, ומביא שהתוספות הקשו דהכא קתני 'חלב כדי גמיעה' ואילו לקמן תניא 'החולב והמגבן כגרוגרת חייב', 'ותירצו דהתם בחולב לעשות גבינה, דכיון דדעתו לאוכל שיעורו כאוכל, ועולה מדבריהם דגרוגרת בציר שיעוריה מכדי גמיעה, וא"ת והא רביעית יין או דם אינו חוזר אלא כזית בקרוש כדאיתא בגמרא, וא"כ כדי גמיעה שהוא פחות מרביעית, **היאך יהא כשהוא נקרש כגרוגרת שיש בו כמה זיתים**, יש לומר דהתם הוא בדם או מים דקליש...".
- הרב בר כוכבא הבין מזה שהריטב"א סבר שבגרוגרת יש כמה זיתים.
- והוסיף בספרו לסייע לזה גם ממה שכתב בהלכות ברכות, שהביא את הנהגת רבי יוחנן שברוך על זית ברכה אחרונה, ומסתימת הדברים הוא מסיק שזה שייך גם בזיתים של ימינו.
- אך לגבי ההוכחה מדבריו בשבת גרוגרת היא לשון זכר, ואם כוונתו לכמה זיתים בגרוגרת היה צריך לומר "בה"?
- ואם כבר צריך להגיה בדבריו ולגרוס "בו", אולי נאמר שצריך לגרוס "שיש בכמותה זיתים", כלומר שבשיעורה של כותבת יש זיתים, כיון שהיא יותר מזית אחד. ועכ"פ במהדורה אחרת (המובאת בריטב"א שבהוצאת מוסד הרב קוק, וכו"ה בפרויקט השו"ת) נוסח השאלה הוא:
- "והא אמרין בגמרא, דרביעית יין או דם כשיבשו דהוו כזית, וא"כ כיון דכגרוגרת לא הוה פחות מכדי גמיעה שהוא פחות מרביעית, כשנעשו גבינה **אין בו שיעור אפילו כזית**, ואמאי חייב". לפי נוסח זה אין כאן כל דיוק, דהריטב"א אומר בפשטות רק שכיון כדי גמיעה הוא פחות מרביעית כשהוא מתייבש באותו יחס של דם, הוא צ"ל פחות מכזית, ותו לא מידי.
- ומה שהביא בברכות את הגמרא בלא להוסיף שבימינו הזית הגדול לא מצוי, אינו מוכיח מידי, כי לא כל דבר חייבים להוסיף כשמדובר בדבר שאינו מפורש בגמרא.
3. בביצה טז ע"א איתא "שמנונית שעל גבי הסכין גוררו וסומך עליו משום ערובי תבשילין. והני מילי - דאית בהו כזית. ואם כזית שליש ביצה, איך תהיה כ"כ הרבה שמנונית מבשר מבושל על סכין.
- אך לשון הגמרא "דאית בהו כזית", 'בהו' לשון רבים, משמע בכמה סכינים מהם גררו את השמנונית, ואררבה מוכח מלשון זו שבשמנונית שעל גבי הסכין אין הכוונה לסכין בודד, אלא לכמה סכינים, ואם כן אדרבה מכאן ראייה לכזית גדול.
- וכה"ג יש לישיב מה שהביא בספר זית רענן ראייה מהגמרא מכות יט ע"ב דאיתא התם שאפשר ללקות על תאנה של טבל שתי מלקויות כשאוכל ממנה אחרי שקבע עשירית ממנה בשם מעשר שני, כיון שעדיין לא הפרישו את תרומת המעשר והיא בטבלה, ושואל הרב בר כוכבא אם זית שליש ביצה, כיצד תהיה תאנה שיש בה 10 כזיתות? ולענ"ד י"ל דהדבר מתפרש כמו הגמרא בביצה, שהכוונה היא במין תאנה באופן שיש בו לפי הצורך כדי שיהיה

בעשירית כזית, ולמעשה הוא בשנים או שלשה תאנים, ולא חש לדקדק בזה כפי שלגבי סכין נקט בתחילה לשון יחיד. ונראה שזו כוונת הראב"ד המובא בשיטה מקובצת לבבא מציעא נג ע"א, שכתב "והיאך אפשר למעשר של תאנה אחת שיהא בו שוה פרוטה וקאמר שלוקה עליו. ויש לומר שאותה תאנה נמי ממקום חיוב באה שיש לשם טבלים הרבה". והיינו שבאמת מדובר כשיש כאן כמה תאנים.

4. כאמור לעיל הראב"ד שהובא בשיטה מקובצת (ב"מ נג ע"א ד"ה דאורייתא) הקשה היאך מתחייב מלקות מי שאכל עשירית תאנה שהיא מעשר שני, הרי "אין בזה שווה פרוטה". ושואל הרב כוכבא שאם כזית כשליש ביצה לכאורה היה לו להקשות טפי היאך בעשירית תאנה יש כזית?

ויש להשיב שנקט את הקושיה לפי המבואר שם בגמרא שצריך שיהא בו שוה פרוטה, כי זה הנושא המדובר, ומה לו להקשות מגודל כזית, שאינו מפורש כמה הוא. ולפי תירוצו של הראב"ד המובא לעיל אין הכי נמי מדובר שיש כמה תאנים, ולא קשיא מידי.

5. בתוספתא מסכת נגעים פרק ז הלכה ו איתא:

"טלית טמאה שיש בה שלש על שלש ואין כזית והכניס רובה לבית טהור טמאתו... וטמאה שהכניס ממנה אפילו כזית לבית טהור טמאתו".

בריייתא זו הובאה ביבמות קג ע"ב, ושם הנוסח בסיפא "היו בה כמה זיתים, והכניס ממנה אפילו כזית וכו'", וכתב שם רש"י "היו בה כמה זיתים - ואין בה אלא ג' על ג' אלא שחוטה עבה, כיון שנכנס הימנה כזית לבית טמאתו ואף על פי שאין כאן בגד, דהא לא על רובה". ויש לשאול מנין לרש"י מה שכתב בסיפא שאין בה אלא ג' על ג', הרי אפשר להבין שבסיפא מדובר במטלית גדולה שיש בה כמה זיתים מפני שהיא גדולה יותר מג' על ג'. ונראה שרש"י כותב כן בגלל מה שכתב בסוף דבריו שמדובר שכשהכניס כזית עדיין לא נכנס רוב ג' על ג', שאם כבר נכנס הרוב הרי הוא טמא מחמת הדין של הרישא, ולכן צ"ל שבג' על ג' כבר יש יותר משני זיתים. וזו כוונת רש"י שבסיפא מדובר שבג' על ג', שעליהם אנו דנים יש כמה זיתים.

שואל הרב בר כוכבא, בגד שהוא 6 ס"מ על 6 ס"מ ויש בו כשני כזיתות של שליש ביצה (30 סמ"ק), חייב להיות בעובי שמעל 8 מ"מ, ושנינו במסכת כלים פרק כח משנה ח "העבים והרכים אין בהם משום שלש על שלש", הרי שבחוט עבה מאוד אין את כל הדינים האלו? ובספרו זית רענן הביא ראייה לכך שעובי של 8 מ"מ חשיב עבה טובא ואינו בדין ג' על ג' מהר"ש שפירש: "העבים - בגד שהוא עב כעין בגדי כהונה שחוטן כפול ו' דגבי מעיל שנטמא מייתי פ' דם חטאת (זבחים צה ע"א). ומסברה נראה לו ש' חוטים הם 8 מ"מ.

אך מה שכתב הר"ש ש'עבים' הוא גם באופן שחוטן כפול ו' אינו מוכרח, שכן המעיל הוא מחוט כפול שנים עשר כמבואר ביומא עא ע"ב, ורק לגבי מעיל מצינו להדיא בגמרא דזבחים חשיב כעבין. ולפי דרכנו לא צריך לומר שמדובר בעובי של 8 מ"מ, כי אם נניח שגודל המטלית 65 על 65 מ"מ (כפי שעולה מאצבע לפי השיעור שלנו), ונפח כזית הוא רק רבע ביצה - 13 סמ"ק, נמצא שבעובי של 6.2 מ"מ יש 26 סמ"ק, ובגד שעוביו 6.2 מ"מ אפשר שאינו עבה כמו בגד שחוטו כפול ששה.

אך בלאו הכי אין כל הכרח שלא מדובר כאן בבגד עבה אפילו כמעיל, כי בגמרא זבחים שם אמרו שגם במעיל יש די ג' על ג' כי "אגב אביהן חשיבי", כלומר שגם במעיל של בגדי כהונה יש דין של ג' על ג', כיון שהוא חלק מהבגד הגדול, ובבגד גדול לא נאמר מיעוט להוציא את דין ג' על ג'. ואם כן אין כל קושי לבאר בבריייתא שהיו כמה זיתים בבגד עבה כמעיל, שמכניס חלק ממנו לבית המנוגע⁸⁷.

⁸⁷ המאירי שם כותב שבסיפא מדובר "כשאין בה שלש על שלש", ואינו מובן, שבגד פחות מג' על ג' אינו מטמא, ואף את"ל שבאופנים מסוימים הוא מטמא מה הכריחו להעמיד כך, ונראה שיש ט"ס בדבריו וחסר המילה "אלא" וכוונתו להביא את רש"י, שבהכרח מדובר שיש לפחות ב' זיתים בתוך ג' על ג'.

6. במכות טז ע"ב מובא ששתי נמלים יכולות להיות כזית. הרב בר כוכבא טוען שלא מצינו נמלים גדולות כאלו, אך לענ"ד אם מדובר בנמלים רגילות גם לא מצינו נמלה בנפח של 3 סמ"ק, אלא שקיימות נמלים גדולות מאוד גם בארץ ישראל במין הקרוי 'כידן צהוב'. גוף הזכר הוא 30-35 מ"מ. גודל המלכה בהגיעה לשיא גודלה הוא 50 - 55 מ"מ⁸⁸. גם נמלת הדבש (Myrmecocystus) הוא מין שמתנפחת בטנו לגודל של פול⁸⁹. ובלא הכי נלע"ד שכלל לא מדובר שם דוקא על נמלה, אלא כפי שכתוב שם "נמלה לוקה חמש", נמלה הוא שם כללי לכל שרץ הארץ, ובודאי משכחת ליה שרץ שהוא בנפח 6 סמ"ק.
7. בפסחים מד ע"א מובא שיש תבלין שהוא כזית בכדי אכילת פרס, ושואל הרב בר כוכבא אם כזית הוא שליש ביצה, מי מתבל באופן שהתבלין הוא תשיעית מהמאכל. אך מלבד שלפי דרכנו הוא 1/12 מהמאכל, רש"י כותב שם שהגמרא שם מדברת על תבלין כמו זנגביל, והוא לא כ"כ חריף, ואפשר לאוכלו אפילו בפני עצמו, לכן מובן שאפשר לתבל מאכל באופן שיהיה בו כזית בכדי אכילת פרס.
8. בזבחים קז סוף ע"ב איתא לגבי איסור מעלה קרבן חוץ למקומו שחייב אם העלה כזית, ובעי רבא המעלה בחוץ ראש בן יונה של עולת העוף, ופירש רש"י שהשאלה היא מפני שאין בו כזית, ומלח משלימו לכזית האם חייב או לא. ומדייק הרב בר כוכבא ממה שהסתפק רבא על "בן יונה" ולא על ראש "תור" שרצה לומר שיעור הקרוב למציאות של כזית, והתור הוא גדול מבן יונה, ומשמע שהזית היה קטן כמו בימינו כי אחרת מלח אינו משלימו לכזית. אך לענ"ד נראה שהגודל של בן יונה ותור הראויים לקרבן זהה, כי בן יונה הוא מין גדול יותר, ולכן זו לא הסיבה שנקט בן יונה. אלא נראה שהספק נאמר בבן יונה הוא משום שבקרבן יולדת המצוי, כתוב בתורה "בן יונה" תחילה, וגם במשנה (קנינים ב, ה) נוקטים אשה שהביאה תור לחטאת ובן יונה לעולה, וכאן מדובר בעולה, ומלח יכול להיות בכמות מרובה עד שישלים לכזית.
9. בגיטין פו ע"ב מובא דין שרץ הקרוי 'קרצית' והוא 'דיבבתא דביני כיפי', ורש"י כותב שהוא "זבוב גדול כמין חגב". ואמרו שם שאם הוא שותה ממי חטאת אינו פוסל אותם כשגודלו יותר מכזית. שואל הרב בר כוכבא ש'זבוב' אינו יכול להיות בנפח כזית, אלא נראה לו שהוא 'דבור' שנפחו הוא 6 סמ"ק. לענ"ד אכן אפשר שהוא 'דבור', אך לא מדובר שם על כזית שהוא שיעור נפח של השרץ, אלא על כך שאורכו הוא כזית. 'דבור' גדול מגיע לאורך 35 מ"מ⁹⁰, והוא אורך של זית האגורי.
10. בירושלמי מעשר שני ב, ג לגבי דין בלילה אמר רבי יוחנן שהוא נאמר גם ביבש, אך רק "עד כזיתים הנבללים", כלומר רבי יוחנן מודה שאם החתיכות יותר גדולות מהזיתים הנבללים אין בו דין בלילה. ומקשה הגמרא "מתניתא פליגא על רבי יוחנן אם בלל וחפן לפי חשבון" (כלומר מצינו במשנה דין בלילה במטבעות, והגמרא מבינה שבדרך כלל הם יותר מכזית), ומשיבה הגמרא "פתר לה עד כזיתים". כלומר מדובר במטבעות הקטנות מזיתים. אם מדובר בזית שהוא 15 סמ"ק קשה לומר שהיה בתחילה פשוט לגמרא שמטבעות הם יותר מכזית, כי מטבע הכי גדולה של כסף שנמצאה אי פעם היא פחות מ30 גרם, וכיון שמשקל סגולי של כסף הוא 10.5 צריך להיות נפחה פחות מ2.8 סמ"ק.
- אך באמת גם אם נפח כזית הוא 6 סמ"ק ישאר הקושי שהרי אין מטבעות בנפח 6 סמ"ק, ולכן נראה לדייק ממה שרבי יוחנן אמר "הנבללים" שאין כוונת רבי יוחנן כלל לזית ההלכתי אלא לזית המצוי, שכשהם קטנים דרך לבוללם זה עם זה, וגם אין הכוונה כאן למידת נפח אלא למדת אורך, שהבלילה היא לפי מה שתופסת העין, ולעין קשה לתפוס נפח אלא היא תופסת את ההיקף. לכן שפיר הבינה הגמרא שסתם מטבעות הם יותר מהיקף של זית קטן

⁸⁸ אנציקלופדיה "החי והצומח בא"י" כרך י עמ' 371-389.

⁸⁹ אנציקלופדיה בריטניקה. מובא בקונטרס שיעור השיעורים של הרב הול.

⁹⁰ ויקפדיה ערך 'צרעה מזרחית'.

שעליו דיבר רבי יוחנן, ומשיבה שרבי יוחנן העמיד את המשנה במטבעות קטנים, שהיקפם קטן מזיתים קטנים⁹¹.

11. במסכת שבת דף צא ע"א איתא: "אמר רב יהודה אמר שמואל: מחייב היה רבי מאיר אף במוציא חטה אחת לזריעה. פשיטא, כל שהוא תנן! - מהו דתימא: כל שהוא - לאפוקי מגרוגרת, ולעולם עד דאיכא כזית - קא משמע לן".
 בספר זית רענן כתב הרב בר כוכבא (על יסוד דברי הרב אריה גלניסקי) שלא מצינו שיעור "כלשהוא" על שיעור מסויים אלא כשמדובר בהפרש ניכר משיעור אחר, לכן מוכח מכאן שהזית קטן הרבה מהגרוגרת.
 ולענ"ד יש להשיב שהכא מדובר בסלקא דעתך ולא במסקנה, ויש ס"ד לחייב רק בכזית אעפ"י שכתוב "כלשהוא" בגלל הדוחק לפרש כל שהוא ממש, שלא מצינו בשאר שיעורי שבת בהוצאה שיעור כ"כ קטן, ולכן ס"ד שהכוונה היא לשיעור הכי קטן המוכר שהוא כזית.

ט. מהי פת ספוגנית

כדי לדעת כיצד לשער בפועל כזית, יש לדון עוד על אופן שיעור של פת או מצה שיש בה חללי אויר.

איתא במשנה מסכת עוקצין פרק ב משנה ח:

"עלי בצלים ובני בצלים אם יש בהן ריר משתערין בכמות שהן אם יש בהן חלל ממערך את חללן.

פת ספוגנית משתערת בכמות שהיא אם יש בה חלל ממערך את חללה.

בשר העגל שנתפח ובשר זקנה שנתמעט משתערין בכמות שהן".

כדי להבין מהו פת ספוגנית אביא דברים ששמעתי מר' עודד פישר (מומחה לאפיה).

כדי שהבצק יהיה מוכן לאכילה הוא צריך לעבור שינוי בעמילן שנעשה בחום של 90 מעלות, אחרי השינוי הזה מתקבעת צורת הבצק ובעצמותו אין תפיחה של אויר. בכל חימום בתנור, גם באפית מצה, יש תפיחה קטנה כפי שרואים בבועות האויר שעל פני המצה. הסיבה לכך היא שבניגוד לבישול במים, באפיה אין מסביב לבצק נוזל, לכן המים שבעיסה נהפכים לאדים, אדי מים נכנסים לתוך החללים המיקרוסקופיים שבעיסה ומרחיבים אותם. למרות שהחום הוא בדרך כלל גבוה כ-200 מעלות ויותר, עד שהבצק כולו מגיע לחום של 90 מעלות עובר זמן ובינתיים נוצרות בוועות אויר.

לחם נעשה רך באופן שאפשר להקטינו בלחץ והוא חוזר לגודלו כשעוזבו, בגלל שיש בו יותר בוועות אויר. אם לשים עיסה בהרבה מים המאפה יותר רך מפני שיש בו יותר אדי מים שיוצרים יותר חללים. אבל אם החללים לא מספיקים להווצר, כמו במצה תימנית, הוא יהיה יותר גמיש אבל לא יותר אורי, דהיינו שאם ילחץ עליו הוא ישנה את צורתו, אבל וא לא ישנה את נפחו על ידי הלחץ.

פיתה אינה רכה כמו לחם למרות שיש בה בערך אותה כמות מים כמו לחם (60 אחוז), אלא שבפיתה מתפיחים רק התפחה ראשונה ובזמן העיצוב של הפיתה רוב הגז הכלוא יוצא ממנה, ואז מכניסים מיד

⁹¹ כה"ג יש להשיב על ראייה נוספת שהביא הרב בר כוכבא בספר זית רענן מהגמרא בחולין ג ע"א שאם כותי שחט כמה ציפורים התלויים במחרוזת, נותנים ראש צפור אחת לכותי עצמו לאוכלו, ואם יאכלו סימן שהשחיטה היתה כראוי. וכתבו שם בבריתא שנותן לכותי "כזית", ופירש הרב בר כוכבא שהוא משום הכותים אינם מקפידים על חצי שיעור, ולכן רק אם יתן לו כזית יהיה בזה בחינה לדעת אם שחט כראוי. וכיון שלא מצוי ציפורים הנתלים במחרוזת שבראש אחד מהם יש כזית בשר ראוי לאכילה בנפח 15 סמ"ק, יש להוכיח מכאן שכזית הוא 6 סמ"ק. אך בגמרא שם לא מוזכר כלל ענין חצי שיעור, ונראה שנקט "כזית" כדוגמא לשיעור הקטן ביותר שהכותי מחשיבו כאיסור אכילה, ולא התכוונו דוקא לשיעור כזית ההלכתי.

לתנור או עם התפחה מאוד קצרה. באפייה, אדי המים - שאמורים להתווסף לבועות הקיימות - מצטברים בבועה אחת גדולה במרכז, הבועה הזו קורסת בזמן הקירור של הפיתה. לכן בתנור הפיתה נפוחה, וכשמוציאים אותה היא נעשית שטוחה. ואם נתפוח אותה כמו לחם נקבל לחמניה שמנה. בתוצאה הסופית הפיתה מכילה בועות יותר קטנות וצפופות מלחם, למרות הדמיון ביחס הנוזלים, והיא אינה קטנה בלחץ כמו הלחם.

בעיסה שהחמיצה מתרחש תהליך נוסף עוד לפני כן, וגם בזמן האפיה, המים נכנסים לחיטה, גורמים לתהליך חימוץ שגורם לו לשחרר דו תחמוצת הפחמן שנכלא בגלוטן, ולכן התפיחה של חמץ עוד יותר גדולה.

אם מבשלים בצק בתוך מים לא תהיה תפיחה, בגלל הנוזלים שסביב לבצק, אבל הבצק לא יהיה מוכן לאכילה. הבצק יספוג את המים אליו ויקח לו זמן רב להתבשל מבפנים עד שבינתיים יהרס טעמו. אך יש אפשרות להכין בצק בלא תפיחה ממשית על ידי שעושה עיסה דקה דומה למצה, דהיינו עם מעט מים, זה הוא מה שקרוי היום 'פסטה'. כאשר אנו מכניסים את ה'פסטה' למים כשהם רותחים אנו עושים למעשה חליטה. החום המידי שחל על כל העיסה גורם שכמעט ולא תהיה תפיחה, וכפי שאמרו חז"ל שחלוט אינו מחמיץ. הפסטה אינה אורירית, הבצק סופג את המים ונעשה גמיש, אבל אין התנפחות כי הוא לא היה בחום גבוה. אם מכניסים את הבצק לפני הרתיחה, טעם הבצק יפגם.

אפשרות נוספת שהמאפה לא יהיה אורירי היא כשלא יהיה בו מים, אלא הוא נילוש אך ורק בשמן, זהו מה שנקרא היום 'בצק פריך'.

ועל פי זה נבין את המשנה ואת דברי הגמרא והראשונים.

המשנה מדברת על פת הסופגנין שמתשערת בכמות שהיא. הפירוש הפשוט הוא שמדובר בפת רכה שי בה חללים, וההמנה אומרת שבסתם חללים לא מתחשבם והיא משתערת כמו שהיא בלא לחיצה, ורק אם החלל ניכר יש להוציאו מהחשבון. אין אפשרות לפרש שהכוונה היא פת שנעשית באופן שאן בה אוריים ניכרים, כי אם הפת אפוייה ונילושה בהרבה נוזלים, בהכרח יש בה גם הרבה חללים, ואם היא בושלה בתוך מים, היא אינה דבר אכיל. האפשרות היחידה לומר שהיא פת שאין בה חללים נראים היא אם נאמר שהכוון הלפת גמורה שאחרי שנאפתה עירוב בה מים, אך דבר כזה לא יקרא פת סופגנין אלא פת שתפחה.

אכן באחרונים⁹² מצינו שיש שפירשו שפת ספוגנית היא פת שהתנפחה מחמת שנאפתה עם הרבה נוזלים שממלאים את החללים עד שאינם ניכרים. אך נראה שאלו שפירוש כך לא ידעו שהמציאות היא כפי שכתבתי לעי, ובאמת כל הראשונים לא פירוש כדבריהם.

בפירוש המשנה לרמב"ם כתב על ענין פת סופגניות:

"לחם שחלקיו מחולחלין כמו ספוג והוא פת סופגניות משערין אותו כמות שהוא, אלא אם כן היה שם בתוכו חלל שממעכין אותו ביד".

הרמב"ם מפרש שפת ספוגנית היא לחם רך – מחולחל, שאפשר למעך אותו בגלל החללים שבו, יש הוא אמינא לומר שיכולים למדוד אותו כשהוא מעוך, ולכן קמ"ל שלא ימעכוהו.

רק בסיפא של המשנה כתוב "אם יש בו חלל", משמע שבלחם הסופגני המוזכר ברישא נחשב שאין בו חלל שצריך למעכו, אע"פ שבמציאות ספוג הוא צמר הים (רמב"ם מסכת כלים, ה, א), ובודאי יש בו חללים, וכאמור אין לחם רך שלא יהיה בו קצת חללים, אך חללים קטנים לא צריך למעך, כי זה דרכו

⁹² כ"כ בשו"ת אפרקסתא דעניא (או"ח סי' טו), וכ"כ חידושי הרז"ה והביאו הגר"ח נאה (שיעורי תורה ג, ח), אך הוא דחה דבריו דלא משמע כך מלשון הראשונים שיש בפת חללים. הגר"ח נאה עצמו (עמ' קפב) פירש שמדובר בפת רכה שאין לה חללים נראים כלל אלא הם מיקרוסקופיים, אך גם זה כמובן אינו מציאותי, כי במציאות בכל פת רכה יש חללים ממשיים.

וצורתו של כל לחם. כל הדין ברישא הוא במה שהוא רך, ובסיפא קמ"ל שהיכא שיש בו חלל גדול שניכר יש למעכו⁹³.

בפירוש הגאונים על סדר טהרות כתוב:

"פת האיספגנית, פי' פת שנעשה מן בצק שהחמיצה כל צורכה (ואז הוא תופח, ויש בו חללים. ע.א.), ודומה לספוג ששמה בטיית בשאם ספוג. ובלערק⁹⁴ גים בלשון פרסי. וכמו שהספוג הזה יש בו נקבים נקבים חללים, כך זה שאמרנו כאותה ששנינו לענין חלה (חלה פ"א מ"ד) הסופגנים והדובשנים, ופי' בשאילות⁹⁵ ספגנים זה הוא בפרונג דמן נשסתג".

מהדמיון לספוג מוכח שגם לפירושו מדובר בפת רכה, שיש בה חללים ולכן היא אוררית ורכה יותר. רב האי מביא סמך מהסופגנין במסכת חלה שפטורים מחלה, ונראה שלפי רב האי פירושו כפי שכתבו שם המפרשים, הר"ש, והרא"ש והרע"ב (בפירוש הראשון במסכת חלה) שסופגנין הוא "לחם שבילתו רכה ועשוי כספוג". אמנם הרמב"ם כתב שם: "מיני לחם שמתחלת לישתן מערבין בהן שמן או דבש או תבלין ומתבשלין מיני בשול שונים, ונקראין לפי תערובתן וגם לפי אופן בשולם. תרגום ריקקי מצות אספוגין פטירין.... וכל אלו שמנה מקודם ואמר סופגנין ודובשנין וכו' כולם מעשה חמה ולפיכך הם פטורים מן החלה". דברו בזה הם לפי הגמרא בפסחים לז ע"ב שמבינה שהיא פת אפויה, אלא שהיא פטורה מחלה משום שלא נאפו בתנור או במחבת בדרך האפיה. והתוספות (שם ד"ה דכולי עלמא) הביאו מהירושלמי שכמו כן הם פטורים מחלה כאשר הם מרוככים על ידי נוזל חיצוני, והוא כמבואר במשנה שלאחריה שתחילתו עיסה וסופו סופגנין פטור, ובכלל האי דינא הנידון הוא מצד רכות הלחם.

ובפירוש הרא"ש למשנה:

"פת סופגנית. מלשון הסופגנים והדובשנים דפרק כל שעה והוא פת חלול מבפנים כמין ספוג":

נראה שפת חלול מבפנים הוא פירוש לכך שהוא רך כספוג, וכפירוש הרמב"ם והגאונים, וכתב "חללים מבפנים" לאפוקי חללים ריקים גדולים וניכרים, החללים הקטנים שגורמים את הרכות הם מבפנים.

ור' עובדיה מברטנורא כתב:

"משתערין כמו שהן - כשבאים לשער אם יש בהן אוכל כביצה שיעור טומאה, משערין אותן עם הריר ואין למערך את חללן. ואם יש בהן חלל, ממערך את חללן ואח"כ משער לכביצה:

ספוגנית - עשויה רכה כמין ספוג. ואינה דרוסה ובעוטה:

משתערת כמות שהיא - בלא מיעור".

נראה שמפרש ספוגנית כרמב"ם, ומה שכתב בעלי בצלים שיש בהם ריר "אין למערך את חללן", הוא משום שהחלל מלא ריר שמצטרף, ואם ימערך הריר יצא, ולא יחשב בחשבון, ויוצא חשבון לא נכון.

ולגבי הסיפא של המשנה בבשר שנתפח כתב הרמב"ם בפירוש המשנה:

"דרך בשר העגל היונק כאשר מתבשל מתנפח ומתרבה, ובשר הגדולה בשנים מן הבהמות כאשר מתבשל מצטמק ומתכווץ. אמר שאנו נשער כביצה מהן כשהן מבושלין כפי שהן ולא נאמר היה זה

⁹³ הרב ראובן מיארה (קונטרס שיעורי אכילה עמ' 13) טען שכונת הרמב"ם היא ללחם שמחולל ממים ואין בו אויר ניכר, שהרי בפירוש המשניות לטהרות בענין המשנה שעוסקת בתפיחה מגשמים, כותב הרמב"ם שמחולחלים הם היפך מוצקים, ומשמע ליה שגם כאן מדובר באותו סודג של מחלוללים. אך כאמור פירוש זה אינו אפשרי במציאות בהכנת פת אלא רק בפת שתפחה, וכונת הרמב"ם במשנה דטהרות תבואר לקמן.

⁹⁴ בהערת בהוצאת מקיצי נרדמים פירשו שכ"ה שמו של ספוג בעירק.

⁹⁵ בהערות בהוצאת מקיצי נרדמים כתבו שהוא בתשובת רב עמרם גאון בשו"ת הגאונים מה"ג 339.

לפני הבשול כביצה, ואף על פי שהוא עתה פחות מכביצה או להיפך, אלא משערין אותו כפי שהוא אם היה חי, הרי חי. מבושל, הרי מבושל".

משמע דבבשר שתפח כמו בפת הסופגנין מטמא מדאורייתא לפי שיעורו של עכשיו, וגם בזה נראה הטעם שכן הוא דרך אכילת בשר, ואף שכאן התוספת היא מהמים ולא מאויר, לא שנא.

יש גם משנה נוספת ממנה עולה שבהשתנות החיטה לקמח יש תפיחה ומחשיבים את האויר שבין גרגרי הקמח כחלק מהשיעור, ושם הדיון הוא לגבי דין ביטול האיסור.

כך שנינו במסכת תרומות פרק ה משנה ט:

"סאה תרומה שנפלה לפחות ממאה וטחנן והותירו כשם שהותירו החולין כך הותירה התרומה ואסור. אם ידוע שהחטים של חולין יפות משל תרומה מותר".

בפשטות החילוק בין חטים יפות לרעות הוא שברעות יש מנוונות, ולכן כשטוחנים חטים רעות לא התרבה הקמח, ועולה מהמשנה שבסתם חטים יפות הטחינה מרבה את השיעור. ולפי זה חזינן שגם לגבי דין ביטול איסורים מתחשבים בקמח כדבר שהוא מרובה על החיטה, למרות שכל הריבוי הוא רק משום שיש בין החלקים הנטחנים אויר.

והרמב"ם בהל" תרומות יג, ז כתב:

"אם נפלה סאה חטים רעות של תרומה לפחות ממאה סאה חטים יפות של חולין וטחן הכל, והרי הקמח של תרומה אחד ממאה מקמח החולין, ה"ז עולה במאה ואחד שהרי הותירו החולין ופחתה התרומה".

בפשטות כוונתו שמצד הכמות היינו אומרים שהקמח של התורה אחד ממאה שאוסר את קמח החולין, אך כיון שהחטים של התרומה רעות, הותירו החולין ופחתה התרומה. אלא שבאותה הלכה, כשהביא את הדין של הרישא של אותה משנה, פירש הרמב"ם שההתרבות של חולין על התרומה נובעת מזה שבחולין מחשיבים גם את המורסן, ובתרומה לאחר הטחינה, המורסן לא נחשב כתרומה שאוסרת. אך בסוף ההלכה אי אפשר לפרש שהתרבות החולין היא מצד המורסן, שאין קשר בין זה לכך שהחטים של התרומה רעות. לכן נראה שגם לפי הרמב"ם חלק זה של המשנה אינו עוסק בריבוי מחמת פסולת, אלא בריבוי מחמת עצם הטחינה, שברעות אינה כ"כ מתרבה כיון שיש חטים מנוונות, ואם כן ריבוי מחמת טחינה הוא דבר מוסכם על כולם⁹⁶.

ועכ"פ ברור שהרמב"ם נוקט להלכה שאין מוציאים מחשבון נפח את האויר שבין גרגרי הקמח, שהרי הוא מחשב קמח כדבר שתופס יותר נפח מאשר חיטה, כמבואר בדבריו בהל" ביכורים ו, טו.

וכן בהלכה כתבו הפוסקים לשער קמח ללא כל לחץ⁹⁷.

אמנם מצינו אופן שבו תפיחה מטמאת רק מדרבנן.

במשנה טהרות ג, ד איתא:

⁹⁶ עיין בדרך אמונה שהתקשה בפירוש פסקה זו לשיטת הרמב"ם, ולדברינו מיושב.
⁹⁷ כ"כ תוספות במנחות נב ע"ב ד"ה חסרה, והב"י, ובדרכי משה בשם מהרי"ל והרמ"א בסי' תנו שלא ידחוק הקמח במידה. בספר בירורי המידות (סימן נה, והובא בשיעור"ת עמ' קנט) הקשה שבמצאיות אם לא דוחקים הקמח הוא עולה למחצית משקל המים, בעד שהרמב"ם כתב שהוא פחות רק בשליש. ולענ"ד י"ל בפשטות שהרמב"ם מדבר בקמח מלא.

"כביצה אוכלין שהניחן בחמה ונתמעטו, וכן כזית מן המת וכזית מן הנבלה, וכעדשה מן השרץ, כזית פגול, וכזית נותר, כזית חלב - הרי אלו טהורים, ואין חייבין עליהן משום פגול נותר וטמא. הניחן בגשמים ונתפחו וטמאין, וחייבין עליהם משום פגול נותר וטמא".

וכתב הרמב"ם בפירוש המשנה מסכת טהרות פרק ג משנה ד:

"ידוע שהשמש מכלה לחות הגופות ומיבשתם ולפיכך צומקים, והמים מרטיבם ומנפחם ומוסיף בגדלם⁹⁸. והשמיעך כאן כלל, והוא שכל השעורין אין הולכין בהן אלא אחר שעור הגודל, ואין חוששין אם מחולחלין או מוצקים לא לענין הטומאה ולא לענין האסור וההתר. ופירוש נתפחו "אנפכית" כלומר נפחותם וגדלם".

לכאורה מה שכתב "והשמיעך כלל", כוונתו שכלל זה שמענו כאן במשנה, אך א"כ אין דבריו מובנים, שהרי כאן לא איירי בדברים שיש בהם שינוי בין "מחולחלים או מוצקים", אלא בדבר שנתפח מהגשם, שכלל לא שייך לקרוא לו מחולחל. ולכן נראה לענ"ד שהתרגום הנכון צריך להיות "ואשמיעך" (כפי שתרגם אבן תיבון "ואודיעך")⁹⁹, דאין כוונת הרמב"ם שגוף הדין האמור כאן הוא דבר מחולחל, אלא שבא להשמיענו כלל, שבעיקרון בכל השיעורים בין בטומאה ובין באיסור אין מתחשבים באפשרות לכווץ דבר מחולחל, ועל כן אל תתפלא שאנו אומרים למדוד דבר שהשתנה לפי מה שהוא עתה, ואיינו אומרים ללחוץ עליו, ולהוציא ממנו את מה שהתווסף בו. ומכל מקום בנידון דידן שהשתנה מהגשמים לאר שכבר היה בגדר המאכל, אין אומרים למדוד לפי מה שהוא עתה, אלא היכא שחזר למה שהיה כפי שהבינה הגמרא שתובא להלן מפשטות המשנה.

גם הר"ש הביא כאן את דברי הגמרא במנחות כפי שכתב:

"ובפרק כל המנחות באות מצה (דף נד ב) דייק מהכא דאין דיחוי באיסורין, דקתני חזרו ותפחו חייבין".

והיינו שהוא מפרש את המשנה שהסיפא קאי על הרישא, שלמרות שהמאכל צמק, כשחזר למה שהיה באמצעות הגשם הוא נדון כפי שהוא.

והרא"ש הוסיף:

"ואי לא הוי ביה שיעורא והשתא אית ביה טמא מדרבנן".

י. ביאור הגמרא במנחות נד ע"א לפי הרמב"ם, הר"ש והרא"ש

בבבלי מסכת מנחות דף נד ע"א איתא:

"תנן התם: בשר העגל שנתפח, ובשר זקנה שנתמעך - משתערין לכמות שהן. רב ור' חייא ורבי יוחנן אמרי: משתערין כמות שהן; שמואל ור"ש ב"ר וריש לקיש אמרי: משתערין לכמות שהן.

מיתיבי: בשר העגל שלא היה בו כשיעור, ותפח ועמד על כשיעור - טהור לשעבר וטמא מיכן ולהבא! מדרבנן.

⁹⁸ תפארת ישראל על המשנה בטהרות (ג, ג בבוטז אות ה) כתב שהתנפחות נובעת מהאוויר הקר שנכנס מחמת הגשמים, ובעוקצין פרק ב כתב כך גם לגבי בשר עגל שתופח מהמים, והוסיף שגם מהרמב"ם בפירושו לטהרות משמע שהתפיחה היא מהאוויר ולא מעצמות המים. ולענ"ד מהרמב"ם לא משמע כך, ובודאי שאינו נכון לגבי עגל התופח מהמים. וכן הוא ברש"י (פסחים לג ע"ב ד"ה טמא מת) "אף על גב דאין משקה הנבלע באוכל מקבל טומאה עמו - משלים הוא את שיעורו... ובמנחות (נד, ב) נמי מיתיבי לה... חזר והניחן בגשמים ותפחו - טמאין, וחייבין עליהן משום פגול ונותר וחלב, ואף על גב דגשמים הנבלעין בתוכו לאו חלב נינהו, דאי סחיט להו ושתי מינייהו כזית פטור - אפילו הכי, כל כמה דבגווה נינהו - משלמי לשיעוריה".

⁹⁹ כלומר בגוף ראשון. לשון הרמב"ם במקור הערבי היא **ופאעלמך** (תוספת הפ אינה מלמדת על השתנות לגוף שלישי, ראה דוגמא בפאה א, ח נערפך, פנערפך - שניהם מתורגמים אצל כל המתרגמים אודיעך). ידידי ר' חי סעדיה אמר לי שמילה זו יכולה להתפרש בגוף ראשון או שלישי לפי הענין.

אי הכי, אימא סיפא: וכן בפיגול, וכן בנותר; אי אמרת בשלמא דאורייתא, היינו דאיכא פיגול ונותר, אלא אי אמרת דרבנן, פיגול ונותר בדרבנן מי איכא? אימא: וכן בטומאת פיגול, וכן בטומאת נותר, סד"א: הואיל וטומאת פיגול וטומאת נותר דרבנן היא, כולי האי בדרבנן לא עבוד רבנן, קא משמע לן.

ת"ש: בשר זקנה שהיה בו כשיעור וצמק פחות מכשיעור - טמא לשעבר וטהור מיכן ולהבא!

אמר רבה: כל היכא דמעיקרא הוה ביה והשתא לית ביה - הא לית ביה, וכל היכא דמעיקרא לא הוה ביה והשתא הוה ביה - מדרבנן. כי פליגי - כגון שהיה בו כשיעור וצמק וחזר ותפח, דמר סבר: יש דיחוי באיסורא, ומר סבר: אין דיחוי באיסורא. ומי איכא למ"ד דיש דיחוי באיסורין? והתנן: כביצה אוכלין שהניחה בחמה ונתמעטו, וכן כזית מן המת, כזית מן הנבלה, וכעדשה מן השרץ, וכזית פיגול וכזית נותר וכזית חלב - טהורין, ואין חייבין עליהן משום פיגול ונותר וחלב, הניחן בגשמים ותפחו - טמאין, וחייבין עליהם משום פיגול ונותר וחלב; תיובתא למ"ד יש דיחוי באיסורין! תיובתא.

אבאר את מהלך הגמרא כפי שלענ"ד הבינו הר"ש והרא"ש והרמב"ם.

המעין יראה שכל הדיון בגמרא הוא רק על הסיפא של המשנה בעוקצין. הדין של פת סופגנין לא הובא כאן כלל. גם הר"ש והרא"ש, שהביאו בפירושם למשנה בעוקצין את דברי הגמרא כאן, לא הזכירו זאת אלא בסיפא של המשנה. ונראה להדיא שבבצל ובפת הדיון אינו מצד שהוא דבר שנעשה בו שינוי, אלא שבבצל אומרת המשנה שמחשיבים גם את הריר כמות שהוא, ובפת משערים כמו שהוא ולא לוחצים על פת רכה לשנות את נפחה, ולכן הרישא של המשנה אינו נוגע לענין המחלוקת אם משערים לכמו שהיה או כמו שהוא.

לפי הבנת הגמרא בתחילה, ריש לקיש ודעמיה אמרו שבבשר עגל כוונת המשנה שנדון לפי מה שהיה תחילה, ואינו משהו אותו לפת משום שבנגוד לפת, שמה שהיה לפני השינוי כלל לא היה פת (וכן בקמח וחטיטה של המשנה בתרומות, אלו שני דברים שונים בשמם), כאן זה זזה הוא בשר, ולכן יתכן שאין משערים אותו אלא לפי מה שהיה הבשר בתחילה.

הגמרא מקשה על ריש לקיש מבריייתא שקובעת שבתפח טמא מכאן להבא, ומיישבת שלדעתו הוא מדרבנן, ואפילו בפיגול ונותר שיעקר טומאתן מדרבנן גזרו בזה טומאה. הגמרא נשארת עדיין בהבנה שלריש לקיש כוונת המשנה "לכמות שהיה" כי במשנה לא שייך לומר שבשר העגל נידון כמות שהוא מדרבנן, שהרי בבשר זקנה אי אפשר לומר נדון כמות שהוא מדרבנן, שכן לפי הבנתנו לעת עתה הוא מטמא מדאורייתא כפי שהיה.

כל ההסבר של הגמרא "מדרבנן" הוא לפי ריש לקיש, אבל לרבי יוחנן לפי הפשט הטומאה היא מדאורייתא. ולא קשה כלל למה הבריייתא הוזקקה לומר 'וכן בפיגול ונותר', הכוונה היא שכ"ה לגבי איסורים, שבבשר פיגול ונותר שבושלו משערים את הבשר לפי מצבו הסופי.

שוב מקשה הגמרא שבבריייתא כתוב שבשר זקנה שצמק טהור, וחזינן דלא הולכים אחרי מצבו הראשוני כבשר. לכן אומר רבה הסבר אחר למחלוקת. לכאורה היה נראה שגם לפי ההסבר של רבה עדיין אנו מבינים שדברי ריש לקיש נאמרו בקשר למשנה בעוקצין, ורבה בא לומר כיצד הדין באיסור, שהרי הוא מעמיד את המחלוקת אם יש דיחוי באיסורים, וכוונתו שבכהאי גוונא נבאר את המשנה לענין טומאה. אך אם כך יש כאן קושי גדול, כי לא מובן איך נבאר את המשנה. אי אפשר להסביר שמדובר בבשר עגל שנידון לכמות שהיה, שהוא טהור מדאורייתא, שהרי דינו כלול עם בשר זקנה, ורבה אומר שבבשר זקנה שהצטמק אין דנים אותו לכמות שהיה, והוא טהור לגמרי, דהא לית ביה.

לכן נדחק רש"י לבאר שלפי רבה בשר עגל שתפח ובשר זקנה שהצטמק הוא מקרה אחד, וז"ל:

"כי פליגי כו' - ובשר העגל שנתפח אסיפיה קאי שחזר לכמות שהיה בשר זקנה שנתמעט אמיציעה קאי והכי קאמר, אף על גב שנתמעט (באמצע), כשיעור שיש בו עכשיו משערין הואיל וכבר הוה בהן

נמי האי שיעורא ומיחייב מדאורייתא ולא אמרינן בשעה שצמקו נדחו מאיסורייהו והוה ליה כמי שלא היה בו מתחילה והשתא איתא ופטור מדאורייתא, **ורבי שמעון וריש לקיש** סברי יש דיחוי באיסורין וכיון דאידיחי אידיחי ולא יקבל עוד טומאה מדאורייתא אלא מדרבנן".

אבל בפשטות המשנה אלו שני מקרים שונים, שהר בשר זקנה אינו בשר עגל, ולא דובר במשנה על היכא שהבשר הצטמק ושוב חזר לכמות שהיה, .

לכן נראה שלדעת רבה מחלוקת רבי יוחנן וריש לקיש לא נאמרה כלל על המשנה, אלא בעלמא בין לענין טומאה ובין לענין איסור, באופן שבו יש דבר שכבר ראוי לאכילה ונעשה בו שינוי שאינו דרך הכנתו, בדומה לנידון המשנה בטהרות¹⁰⁰.

הכלל הראשון של רבה הוא שאם האוכל הצטמק דנים לפי מה שעכשיו שאין בו שיעור, והוא בניגוד למה שהבנו בתחילה בדעת ריש לקיש. הכלל השני הוא שאם תפח, דנים לפי השינוי מחמת חומרה מדרבנן, והנפקא מינה באיסור דרבנן זה הוא לגבי טומאה, שבה לא שייך ענין של חצי שיעור, ולכן מובן שהדברים נאמרים גם לשיטת רבי יוחנן שחצי שיעור אסור מהתורה¹⁰¹. והכלל השלישי הוא שאם חזר לכמות שהיה נחלקו האם נידון כמו שהיה במצב הביניים, כי יש דיחוי באיסורים, או נדון כמו שהוא, כיון שאין דיחוי באיסורים. הגמרא מסיקה שפשט המשנה בטהרות, משמע דלא כריש לקיש, כי בפשטות הסיפא של המשנה מוסב על הרישא.

נראה שהבנה זו היא הבנת הר"ש שכתב על המשנה בעוקצין ב, ח:

"בכמות שהן - פלוגתא היא בפרק כל המנחות באות מצה (דף נד א) אי משערינן כמות שהן עכשיו או לכמות שהיו מעיקרא: תניא בתוספתא [שם] האגוז והשקד והתמרה המתקשקשין משתערינן לכמות שהן. פי' מתקשקשין מתוך שנתייבש האוכל ונתמעט ומתחילתו כשהיה מלא לא היה מתקשקש ופלוגתא דמנחות שייכא הכא כמו במתני".

והנה אם הר"ש היה מבין כפירוש רש"י יש לשאול, הרי הנידון של האגוז הוא בנצטמק, ורבה הסיק שבנצטמק אין כלל מחלוקת, ואם כן מדוע הוא כותב שיש בו מחלוקת. גם קשה מדוע לא כותב הר"ש את מסקנת הגמרא שהדין של בשר העגל ובשר הזקנה הוא בהיכא שהבשר חוזר לכמות שהיה, כפי שראינו לפי רש"י. לכן נראה שהר"ש הבין כפי שביארנו שרבה לא מקשר כלל את משנתנו למחלוקת אם כמו שהוא או כמו שהיה, וכוונת הר"ש בהביאו את המחלוקת בעוקצין היא שלפי ההו"א של הגמרא יש בזה מחלוקת, אבל לפי מסקנת הגמרא לפי רבי יוחנן כל הדברים כפשוטם, בשר עגל ובשר זקנים נידונים כמצבם הנוכחי מדאורייתא, ואין בזה כל גזרה דרבנן. והר"ש כבר גילה לנו את מסקנת הגמרא בפירושו למסכת טהרות, שם הביא את מסקנת הגמרא הנוגעת לאותה משנה. וכן נראית דעת הרא"ש, שהביא את דברי הר"ש הן בעוקצין והן בטהרות.

וכן נראית דעת הרמב"ם שלא הזכיר ענין של גזירה דרבנן בפירושו למשנה דעוקצין, ומבואר שאינו מעמיד אותה בחוזר למצב הראשוני, ולצדדים קטני, כדברי רש"י.

ובהלכה כתב הרמב"ם **בהל' טומאת אוכלים פ"ד:**

הלכה ה-ו

¹⁰⁰ כ"כ בדעת הרמב"ם בשו"ת דברי מלכיאל (חלק ג סימן נד), וציין שכה"ג מצינו בכמה מקומות בש"ס דס"ד דקאי על דבר אחד ומסיק דאיירי בענין אחר. ע' תוספות ב"מ קיב ע"א ד"ה אומן, וב"ק יט ע"א ד"ה רב אשי. וכה"ג כתב **הגינת ורדים גן המלך סי' קכב:** "שעל כרחק לא אמרו שבנתפח לא הוי רק דרבנן אלא בנתפח מאליו ע"י גשמים, אבל דבר שדרכו לשרותו במים והוא תפח ומתרבה וכך היא דרך הנאתו, שפיר חשיבא ליה האי תפיחה לשיעור לכל מילי". וכ"כ בספר וזאת הברכה קונטרס שיעורי אכילה עמ' 207 סוף ס"ק ה.

¹⁰¹ וכן כתב התפארת ישראל (טהרות ג, ד) שמה שאמרו בגמרא מדרבנן הוא על טומאה, ולא על איסור (ואין צורך למה שנדחק בזה הרב בניש בעמ' ר הערה 32).

"כביצה אוכלין טמאים שהניחן בחמה ונתמעטו אינן מטמאים, וכן כזית מן המת או מן הנבילה וכעדשה מן השרץ שהניחן בחמה ונתמעטו טהורין.

כזית חלב ודם ונותר ופיגול שהניחן בחמה ונתמעטו אין חייבין עליהן כרת, הניחן בגשמים ונתפחו **חזרו לכמות שהיו**, בין לטומאה חמורה בין לטומאה קלה בין לאיסור".

הלכה ח - ט

"פת סופגנין משתערת כמות שהיא ואם יש בה חלל ממערך את חללה.

בשר העגל שנתפח ובשר זקנה שנתמעטה משתערין כמות שהן".

הרמב"ם הביא את דיני המשנה דטהרות והמשנה בעוקצין, וביאר שבכזית שהצטמק ושוב נתפח מהגשמים וטמא מדובר דוקא היכא "שחזרו לכמות שהיו", משמע שבסתם תפיחה אינו חוזר לאותו דין. ואילו בבשר עגל לא כתב שהוא רק בחוזר למצב שהיה או שהוא רק מדרבנן, ומשמע שעגל שתפח מקבל טומאה מדאורייתא. ולפי דרכנו מובן שהוא משום שכך דרכו של המאכל.

ובהלכות שאר אבות הטומאה פרק ד הלכה יג:

"כזית מן הנבילה או כעדשה מן השרץ שצמקו וחסרו טהורין, פחות מכעדשה מן השרץ ופחות כזית מן הנבילה שתפחו ועמדו על כשיעור מטמאין **מדברי סופרים**, היו בתחילה כשיעור וצמקו וחזרו ותפחו עד שהגיע לשיעורן הרי אלו מטמאין כשהיו דין תורה, וכן אתה אומר בכזית מן המת".

ובהלכות מאכלות אסורות פרק יד הלכה ד כתב כן לגבי איסורים:

"כזית חלב או נבלה או פגול או נותר וכיוצא בהן שהניחו בחמה ונתמעט, האוכלו פטור¹⁰², חזר והניחו בגשמים ונתפח חייבין עליו כרת או מלקות, היה פחות מכזית מבתחלה, ונתפח ועמד על כזית, אסור ואין לוקין עליו".

הרמב"ם לא הביא בהלכותיו את דברי הגמרא במנחות נד ע"א שהוא אמינא שלגבי בשר עגל יש שייכות של טומאה מדרבנן גם בפיגול ונותר שטומאתו מדרבנן, אף שהגמרא אומרת שיש בזה חידוש. והדברים מורים כפי שביארנו, ש הרמב"ם נוקט שלמסקנת הגמרא טומאתו ואיסורו של בשר העגל לכו"ע מדאורייתא, והברייטא דפיגול ונותר מתפרשת לענין איסורו, וזה כבר כלול בדין המשנה שהביא בהל' מאכלות אסורות¹⁰³.

יא. דעת ראשונים נוספים

כאמור, רש"י בפירושו לגמרא במנחות פירש שדברי רבה מוסבים גם על ביאור המשנה, אך בכל דבריו הזכיר רק שכך נקטו רבי שמעון ברבי וריש לקיש. רש"י לא ביאר מהי דעת רבי יוחנן. לכן יתכן שגם לשיטתו אליבא דרבי יוחנן ביאור המשנה הוא כדביארנו, וכבר העיר הרש"ש שבאמת ביאור את

¹⁰² כאן לא כתב שיש איסור דרבנן, והיינו כפי ביאורנו לדברי הגמרא במנחות, שהאיסור דרבנן נאמר לענין טומאה בלבד.
¹⁰³ בשו"ת בית יצחק (או"ח ל אות ח) ועוד אחרונים (הביאם הרב בניש עמ' רב) כתבו שהרמב"ם אמנם מחלק בין בשר עגל שתפח לכזית שתפח מהגשמים, אך לא בגלל השוני של החפצא בצורת התפיחה, אלא שהרמב"ם מחלק בין איסורים שיש בהם איסור עצמי, כשרץ ונבלה, ששם האיסור חל עליהם כשלא היה בהן שיעור, ולכן לא מהני תפיחתן מדאורייתא, מה שאין כן לענין טומאת אוכלין, מדובר רק לענין קבלת הטומאה, ולענין זה לא חל הדין כל זמן שלא היה שיעור, ולכן בעגל שתפח מקבל טומאה מדאורייתא.

אך לדבריהם קשה הן מקמה שנטחן לגבי איסור תרומה שדנים אותו לפי מה שהוגדל, והן מדין הברייטא על איסור נותר של עגל שתפח, דמוכח ממה שהרמב"ם לא הביאו שלדעתו הוא אינו נוגע לדין טומאה, ולכן אין בו חידוש. לכן נראה שהחילוק הוא בחפצא המדובר, ומשום דעגל דרכו בכך. וכן נראה מהרשב"א בחידושו לישבת שיובא לקמן, שלא חילק בזה בין דיני האיסור לענין קבלת הטומאה, אלא בין דברים אלו להלכות שבת.

המשנה לשיטת ריש לקיש לפי רש"י דחוק מאוד, ולכן יש סברה רבה לומר שרבי יוחנן אינו מבארה כן.

אלא שבפירוש המיוחס לרשב"א במנחות כתב בשם הקונטרס שלמסקנה נחלקו רק בהיכא שחוזר למצב הראשוני, שלרבי יוחנבכה"ג הוא דאורייתא ולריש לקיש מטמא מדרבנן, ונמצא שבשר עגל שתפח לכו"ע הוא מדרבנן.

אך כתב שם בשם התוספות "דמאי דקאמר דכשהוא מעיקרא לית ביה והשתא אית ביה מדרבנן הוא דאסור, ר"ל לריש לקיש, אבל לרבי יוחנן הוי מן התורה".

והקשה המיוחס לרשב"א דאי ס"ד לרבי יוחנן מדאורייתא מטמא, למה הוצרך כדי לטמא לחזר לשיעורו ראשון ומטעם דאין דיחוי באיסורין, בלאו הכי נמי לטמא אפי' לא היה בו שיעור מתחלה הואיל ועכשיו יש בו שיעור. ולענ"ד יש להשיב שלפי התוספות רבה לא התכוון לומר שלרבי יוחנן הוי בשר שתופח דרבנן. כל הביאור של רבה הוא אליבא דריש לקיש, אבל לרבי יוחנן הוי מן התורה.

מכל מקום לדעת התוספות הוי מן התורה אפילו בתפחו ממי הגשמים, ולא רק בבשר שתפח בבישול, ובזה אינו סובר כרמב"ם¹⁰⁴.

התוספות לפנינו במנחות (ד"ה דמעיקרא) מקשים על דברי רבה שאם לא הויה ביה מעיקרא והשתא אית ביה מדרבנן. תימה דברישי המצניע (שבת צא.) בעי רבא הוציא חצי גרוגרת לזריעה ותפחה ונמלך עליה לאכילה מהו. מאי קא מבעיא ליה הא כיון דאילו לא תפחה ונמלך עליה לאכילה פטור דליכא שיעורא בשעת הנחה, דמשום דתפחה לא מחייב טפי, דהא אפילו עבד עקירה והנחה בחדא במחשבה אפילו לבתר דתפחה פטור, דלכמות שהן משערין מדאורייתא.

שאלה זו אינה שייכת לפי דברי התוספות המובאים ברשב"א שכן לדבריהם למסקנה אפילו בתפחו ממי הגשמים הוי דאורייתא, אך השאלה כן לשייכת לפי שיטת הרמב"ם, שכן אף אםעגל שתפח מטמא מדאורייתא, מהטעם שביארנו לעיל, הרי הגמרא בשבת מדברת בתפיחה מגשמים, וכה"ג לרמב"ם מטמא מדרבנן.

הרמב"ן מסכת שבת דף צא ע"א כתב לתרץ קושיה זו:

"יש לי לתרץ דהכא בגרוגרות ממש עסקי, ואמרי' התם (בהמשך הגמרא במנחת בדיון על תרומה) שאני גרוגרות הואיל ויכול לשלקן ולהחזירן לכמות שהיו (ולכן אפילו לא תפחו נידונות כתפחו), וכיון שכן כשתפחה יש בה שיעור, ומיהו בעוד שלא תפחה לא חשיבא שיעור ואפי' למ"ד התם גבי תרומה דשיעור הוא. אי נמי באוכלין שיש בהן שיעור וצמקו והוציאן ותפחו דודאי השתא יש בהן שיעור דהכי אסקי' התם תיובתא למ"ד יש דיחוי באיסורין לענין שיעורא".

לפי הרמב"ן אין הבדל בין שיעורי שבת לנפח לענין איסורים, ומה שהגמרא בשבת מדברת הוא בגרוגרת, שדינה שונה כיון שהיתה בתחילה תאנה, או באוכלים שחוזרים ותופחים לכמות שהיו. ומבואר בדבריו שבאמת הוא אינו מדמה זאת לדין הפרשת תרומה בגרוגרת, שהלא התם אפילו כשלא תפחה משערים כאילו תפחה, אך הוא לא ביאר את ההבדל.

והרשב"א הביא את דברי הרמב"ן בתירוצו הראשון, והקשה על הדמיון לתרומה¹⁰⁵, ולבסוף הסיק:

¹⁰⁴ הגר"א בביאורו לשו"ע סי' תפז כתב שי"ל שכל האוקימתא של רבה לא קאי למסקנה: "כיון דסלקא ר"ל בלא"ה בתויבתא, לא צריך לדחוקי ולומר מדרבנן וגם לומר דאין דיחוי באיסורין ובר"פ המצניע סלקא באבעיא אם יש דיחוי או לא ואף שהכ"מ בשם הרי"ק נדחק בזה, וגם מתורץ קושיית תוס' דמנחות שם ד"ה דמעיקרא כו' וגם לכאורה נראה הסוגיא בכמה מקומות דיש דיחוי ברפ"ג דטהרות הרוטב כו' וש"מ", אך מסיים "אבל הר"ש והרע"ב לא כתבו כן... אין בידי להקל נגדם למעשה." ונראה שאם היה יודע מה שכתב בחידושים המיוחסים לרשב"א בשם התוספות, היה נוקט כמותו.

¹⁰⁵ הריטב"א תירץ את קושיית הרשב"א, אך הקשה קושיה אחרת. אך נראה שאין חייבים לומר את החילוק של הרשב"א לגבי דיני שבת גם אם לא מדמים לדין התאנים בתרומה, דאכתי י"ל כפי התירוץ השני של הרמב"ן.

"אבל הנכון בזה דלא דמי הא דהכא דשיעורי הוצאה דשבת להיא דשיעורי אכילה לקרבן או למלקות, דאילו התם לא חייביה רחמנא אלא בכזית גמור שיהנה גרונו בכזית ומשום דתפח ליה לא נהנה גרונו בכזית, אבל הוצאת שבת בתר מאי דחשיב להו לאינשי לאצנועי אזול רבנן ואזלי תורה ולי נראה דאינו דומה שיעור הוצאת שבת לשאר האיסורים, דאילו פגול ונותר וחלב לא חייבה התורה בהם אלא כשיעור אכילה דהיינו כזית, וכיון שכן כל שאין בו כזית באמת אף על פי שתפח ונראה ככזית הרי אין בו כזית ולא נהנה גרונו בכזית, אבל הוצאת שבת בחשיבותא תליא מילתא".

וכן הסיקו הריטב"א והר"ן.

הרב ראובן מיארה (קונטרס שיעורי אכילה עמ' 36) הסיק מביאור הרשב"א גם לענין פת שתפחה, שכיון שאין הנאת גרון ממה שהתווסף בתפיחה אין להתחשב בו, והביא עוד ראשונים שאמרו את היסוד שהעיקר הוא ההנאה משיעור כזית כדי להתחייב.

אך לענ"ד פשוט שהרשב"א אינו עוסק אלא בהשוואה לדין תפיחה ממי גשמים, בזה הוא דקאמר אין מתחשבים לענין איסור בתפיחה שאין לו הנאה מהאיסור, אבל כפי שהרשב"א מודה שבתפיחה ממי גשמים התפיחה נחשבת חלק מהמאכל כאשר הוא חוזר למצבו הראשוני, ואינו אומר שכיון שזה ממים שלא היו בתחילה במאכל אין גרונו נהנה מהמאכל. כך הוא מודה לכל הדינים העולים מהמשניות, שבפת לא נחלקו מעולם להחשיב את התפיחה כחלק מהפת, ובקמח מחשיבים את תפיחתו כחלק מהאיסור של התרומה. אלו הלכות מוסכמות שלא אומרים בהם שאין כאן הנאת גרונו, כי באופן כזה התפיחה היא חלק מהותי מגדר המאכל. כל דברי הרשב"א נאמרו לגבי מאכל התופח מגשמים בלבד, ולכן למעשה יתכן שדעת הרשב"א היא כדעת הרמב"ם.

ויש לציין עוד שדברי רבה בסוגיין הובאו גם על ידי הרשב"א והרא"ש (שו"ת הרשב"א א, תסב). הם דנים שם האם כפי שמצינו כאן בדברי רבה גזרה על היכא שהשתנה הגודל אטו מצב שבו כך הגודל מעיקרא, כך נגזור בחלה היכא שהקמח שלא היה בו שיעור חלה תפח ונהיה בנפח של שיעור חלה. מדבריהם יש רק ללמוד שהם סוברים שלמסקנת הגמרא יש כזו גזירה, אבל הם לא פירשו לענין מה היא נאמרה, ואפשר להבין את דבריהם גם כפי שפירשתי ברמב"ם.

נמצא שעכ"פ לפי הרמב"ם, הר"ש והרא"ש הן בפת שתפחה והן בבשר שתפח מבישול אזלין בתר השתא לכל ענין. לגבי פת אין מי שחולק. לגבי בשר, לפי המיוחס להרשב"א לא אזלין בתר השתא, אך אין ראיה מדברי ראשונים אחרים שסבורים כוותיה. לכן נראה לדינא לנקוט שאף בבשר שתפח אזלין בתר השתא, ואצ"ל שכן הוא במצה ובפת ובקמח.

ונראה שדין הבשר אינו נובע ממה שהוא ראוי לאכילה גם לפני הבישול, שהרי בפשטות אינו כך ברוב סוגי הבשר, אלא עיקר הענין הוא ששמו עליו גם לפני הבישול ולכן יש הו"א לדון לכמות שהיה, ולמעשה לפי הכרעת הרמב"ם דנים אותו כמו שהוא כיון שכך דרך לאוכלו, ואינו דומה לדבר התופח מגשמים שאין זה דרכו, ולכן בתופח מגשמים אמרינן שמשערים כפי שהוא מדאורייתא רק כשהוא חוזר למצב הראשוני¹⁰⁶.

יב. דברי הזרע אמת, החיד"א והמשנה ברורה

הרב ישמעאל הכהן בשו"ת זרע אמת (ח"א סי' כט) כתב:

¹⁰⁶ כתבתי זאת לאפוקי ממה שכתב הרב זמיר כהן (כזית בימינו עמ' עד) שאזלינן בתר התנפחות בבישול רק אם לפני הבישול לא היה ראוי לאכילה. ובספר וזאת הברכה (עמ' 349) בשם הגרש"ז אירבך כתב שבמאכל 'במבה' אין מתחשבים בנפח כי "הכל אור". ולענ"ד לפי העיקרון של המשנה שבשר שמתנפח מהבישול משערים כמות שהוא משמע שאין לעשות את החילוקים כאלו, אלא בכל דבר המתנפח מחמת שכך דרך הכנתו משערים כמות שהוא.

"באשר נסתפקו קצת למדנים בפת סופגנין שקרוין ביצקוט שהוא עשוי כספוג שנתפח עד שאין האוירים נרגשים בחוש אם האוכל כזית ממנו כמו שהוא צריך לברך ברכה אחרונה ואין צריך למעך חללו כמו שאמרו (כ"ה ברמ"א בסי' תפו) גבי מרור, דשאני התם **דהחללים ניכרים**, מה שאין כן כאן".

ובתשובתו הביא בתחילה את דברי הרמב"ם שבנתפח מגשמים אין לוקים עליו, וכתב שה"ה לענין ברכה אחרונה שלא יברך עליו, שהרי דין ברכה אחרונה אנו לומדים מדין אכילת איסור. ואפילו לדברי הכנה"ג (סי' רד) שלענין ברכה מצטרף מה שאכל אף אם שהה יותר מכדי אכילת פרס משום דהשתא מיהא נהנה גרונו מכזית או רביעית, הכא הרי לא נהנה מכזית, כיון שאין בו כזית אלא למראה עינים לפי שנתפח.

שוב הקשה מדברי המשנה בעוקצין פ"ב מ"ח דמבואר בה "דמחלקינן בין **חלל הניכר**, לתיפוח שאינו ניכר", הרי חזינן שתפוח מצטרף, ויישב הזרע אמת שמה שאמרו בטומאת אוכלין שמשתערת בכמות שהיא הוי מדרבנן לטמא טומאת אוכלין בכביצה, כדמוכח במנחות נד באוקמיתא דרבה. ושוב הקשה, שהרי הך אוקימתא דרבה הוי להו"א, ובמסקנא דחינו זאת, ונראה שנייד הש"ס מפירוש רבה, וס"ל דמחלוקת ר"י ור"ל כפשטה. וא"כ קשה ע"ד הרמב"ם, שכתב שאם היה פחות מכזית מתחלה ועמד על כזית אין לוקין עליו, ויישב שהרמב"ם למד מהמשנה בטהרות, דקתני כביצה אוכלין שהניחה בחמה ונתמעט וכו' הניחן בגשמים ונתפחו חייבים וכו'. ואם איתא דאזלינן בתר השתא מדאורייתא אף אם לא היה בה שיעור מעיקרא, א"כ קשה למה לי למיתני שהיה בו כשיעור בתחילה, הו"ל להשמיענו רבותא שאפילו שבתחלה לא היה שיעור מ"מ חייבים, דעתה יש שיעור שתפח, אלא על כרחך שמדאורייתא התיפוח לאו כלום, וע"כ לומר דמה שאמרו במשנה בעוקצין אליבא דרבי יוחנן דאזלינן בתר השתא אף אם לא היה שיעור בתחילה, היינו מדרבנן בעלמא.

לפיכך הסיק הרב זרע אמת שהעיקר כרמב"ם, שמדאורייתא בעינן שיעור מעיקרא, ולא אזלינן בתר מה שתפח אלא מדרבנן, ובשלמא לענין טומאה שייך שרבנן יגזרו לחומרא על מה שתפח שיחשב שיעור, אטו היכא שהיה בו שיעור מתחלה ונתמעך וחזר ותפח. אולם, לענין ברכה אחרונה ודאי לא שייך לגזור שיברך בכה"ג, שזו חומרא דאתי לידי קולא, דהיינו ברכה שאינה צריכה. ועוד, שלענין ברכה אחרונה בעינן הנאת מעיו מכזית, וכאן לא נהנו מעיו מכזית, ובברכה אחרונה לכו"ע בעינן הנאת מעיו ולא הנאת גרונו, כ"ש הכא שתפח, דליכא אפי' הנאת גרונו בכזית והוי רק מראה עינים, א"כ אינו מברך ברכה אחרונה. עכת"ד הרב הזרע אמת.

יש אחרונים¹⁰⁷ שכתבו שמדברי הזרע אמת מוכח שכאשר משערים פת לענין מצוות אכילת מצה אין להתחשב בכל חלל אפילו קטן שבקטנים, שהרי הוא מסיק שמדאורייתא אין מתחשבים במה שהיא למראה עינים אלא הנאת גרונו בעינן.

אך צריך לדעת תחילה על מה הוא מדבר. כבר כתב הרב זמיר כהן (קונטרס כזית בימינו עמ' נב) שפת זו ידועה בימינו, ונקראת 'ביסקוטו'. ושאלתי את ר' עודד פישר (מומחה לאפיה הנ"ל) ואמר לי שהיא אינה אלא מה שאנו קוראים 'צנים'. ידוע שצנים סופג מים יותר מאשר פת רגילה, לכן מי שלא נוח לו לאכול צנים משרה אותה במים וכששמים אותה במים הוא מתנפח, ועדיין היא ראויה לאכילה, מה שאין כן לחם רגיל, אף שגם הוא מתנפח ממים, אין רגילות לאוכלו כך.

ועל פי זה מובן שהזרע אמת אינו חולק על מה שהראינו שפת סופגנין משתערת כמו שהיא, למרות שיש בה חללים, כל היכא שהחללים מוגדרים חללים שאינם ניכרים, וכפי שמוכח מכל דבריו שלא הזכיר כלל את דין פת הסופגנין אלא כשבא להשוות את דין התפיחה לדין פת זו כשיש בה חלל ניכר. כל דבריו מכוונים אם כן לענין ניפוח של 'צנים' ממים, ועל זה קאמר שאף שעתה אין אוירים הנרגשים בחוש, וכוונתו שאין רואים את החללים הניכרים שבלחם, מדאורייתא אין להתחשב בזה לצרף את המים כיון שאין במים האלו הנאת גרון של לחם. אך נראה להדיא

¹⁰⁷ כך כתבו כמה אחרונים, הביאם הרב ראובן מיארה (קונטרס שיעורי אכילה במשקל עמ' 22).

שמסקנתו היא שכדי שיהיה השיעור דאורייתא יש למעך רק חללים ניכרים, כפי שמבואר בלשון השאלה, וכן חזר על כך בגוף השאלה שמה ממעטים הוא חלל ניכר, כפי שהבאתי לשונו. ואם כן גם לדעתו חלל שאינו ניכר הוי מדאורייתא כחלק מהמאכל, ונחשב שגרוננו נהנה ממנו כי כך הוא לפי מושגי בני אדם גדר הלחם.

אמנם יש להעיר על דברי הזרע אמת שעולה מדבריו כשיטת החידושים המיוחסים לרשב"א שבשר עגל שהתבשל מטמא רק מדרבנן, והוא מפני שלא עמד על מה שהראינו לעיל דמהרמב"ם מוכח שהוא מטמא מדאורייתא, אך מכל מקום לענין פת דבריו עולים בקנה אחד עם מסקנתו.

החיד"א הביא את מסקנתו במחזיק ברכה סי' רי ומשמם הועתק לשאר אחרונים ולמשנה ברורה¹⁰⁸. ולפי מה שבארתי בדבריו פשוט שאינו סותר למה שהביא המ"ב בסי' תפו, ג את דין המשנה בפת סופגנין, בדיוק כמו לשון הראשונים: "אם אין חלל במצה אפילו היא רכה ועשויה כספוג א"צ למעכו". כפי שהראתי לעיל, זה שפת ספוגית משתערת כפי שהיא הוא דין מוסכם על כולם, ואין בו מחלוקת, ולכן דברי המ"ב ברורים ונכונים.

ולמעשה, האחרונים כתב שנפח לחם אחיד בימינו הוא 0.25 ביחס למשקל¹⁰⁹, אך כיון שאיננו יודעים מה מוגדר חלל ניכר שאינו נחשב, יש אולי מקום לחומרה בדאורייתא להחשיב כאילו הוא מצה שבה היחס הוא 0.5, אך אין כל מקום לחומרה מעבר לזה.

כלומר שאם אנו עוסקים בפרוסת לחם אחיד השוקלת 30 גרם¹¹⁰, נכנסים לספק ברכת המזון בעשירית מהפרוסה, ולא יברך בפועל אלא אם אכל רבע פרוסה (15 סמ"ק). ולענין שיעור ביצה וכותבת יטול ידים בברכה רק אם אוכל קרוב לפרוסה שלמה. ביום כיפור מי שאוכל לשיעורין מלחם אורירי, לא יאכל יותר מ פרוסה שמא רבע פרוסה הוא 30 סמ"ק, וימתין 10 דקות עד שיאכל עוד רבע פרוסה¹¹¹. ובפיתה מצויה, שיעור היחס בין המשקל לנפח הוא 0.55. לכן אם משקל הפיתה הוא 90 גרם. יש לאכול ביום כיפור עד שישית ממנה (30 סמ"ק)¹¹². ולענין ברכות על פיתה, על עשירית פיתה יוכל לברך ברכת המזון, וזה השיעור שאותו ליקח לאכול בבציעה של שבת, ולאשתו יתן פי שלוש.

יג. אכילת פרס

לפי המבואר בגמרא בעירובין פג ע"א, ועל יסוד הכרעת השו"ע בדעה העיקרית בסי' שסו עולה ששיעור אכילת פרס הוא לפי זמן אכילת פרס של כיכר העשויה מששה ביצים.

הגמרא בכתובות (סד ע"ב) משוה בין השיעור שנאמר בשתי סעודות בעירובין, לשיעור שנותנים לאשה חיטים כדי שיהיה לה שתי סעודות לכל יום. ומוכח שהכיכר הזו מחושבת לפי נפח של חיטים. הרב בניש (עמ' רה) ביאר שלכן הכיכר מצויינת לפי מחירה "כיכר הנקנית בפונדיון". מסתבר שגובה התשלום נקבע לפי כמות החיטה, ולא לפי נפח הכיכר.

לפי דרכינו שנפח ביצה הוא 48 סמ"ק, נפח 3 ביצים של חיטים הוא 144 סמ"ק, והוא חציה של אותה כיכר לפי ריב"ב. הרש"ש בעירובין כתב שכיון שהשיעור הוא לפי נפח החיטין נעלם מאיתנו

¹⁰⁸ לשון החיד"א והמשנה ברורה סימן רי, א: "היה פת סופגנין שנתפח עד שאין האוירים שבו נרגשים האוכל כזית ממנו כמות שהוא אינו מברך דלפי האמת לא אכל כזית". אין להסיק מהחיד"א והמשנה ברורה שהם מסכימים גם לדברי הזרע אמת בענין בשר שנתפח מהמים, כי בזה לא הביאוהו.

¹⁰⁹ כך כתב בספר זמיר וזאת הברכה קונטרס שיעורי אכילה. ובספר כזית השלם עמ' 162 כתב שהיחס הוא 0.28.

¹¹⁰ כך הוא משקל פרוסה מאמצע לחם אחיד פרוס.

¹¹¹ הרב זמיר כהן (כזית בימינו עמ' סא) הביא שהגרש"ז אורבך צידד שלגבי יום כיפור יש להקל ולשער בפת מעוכה כיון דבעינן יתובי דעתא, ואין הנאת גרון מאויר, אך כתב על זה הרב זמיר כהן דלא מסתבר לחלק בזה, דכל כה"ג הוי להו לפוסקים לפירושי שיש בזה חילוק, ומסתבר שדעת האדם מתישבת לפי מה שנראה לו שאכל נפח של מאכל שמישב את הדעת.

¹¹² בספר כזית השלם (עמ' 162) כתב ששישית פיתה מצויה היא 27 סמ"ק, והמשקל הסגולי הוא 0.55.

שיעור הככר אחרי שנעשתה פת. אולם, בפירוש הגאונים לסדר טהרות כתוב ששיעור פרס הוא ארבע ביצים (שנקטו כשיטת רבי שמעון) לפי משקל ס"ו דרהם של "פת חיטין", כלומר שהם הניחו שלפי משקל הפת נדע את נפח החיטה. וכן מסתבר, שהגמרא לא התכוונה לומר את השיעור בצורה שלא נוכל לחשבה. וכתב הרב בניש (עמ' רצ) שאכן הדבר מתאים מאוד למציאות. הרב בניש מציג קיבל נתונים שקיבל משתי מאפיות של לחם מלא. במאפיה אחת מכל ק"ג קמח עושים לחם במשקל 1.287 ק"ג. ובמאפיה שניה עושים מק"ג קמח – 1.28 ק"ג לחם. וכיון שהמשקל הסגולי של חיטה הוא 0.78 - 0.77 בדיוק כפי שכתב הרמב"ם, יוצא שהמשקל שהמים מוסיפים במצור הסופי זהה במדוייק להשלמת החסרון שיש בגלל היחס של נפח החיטה אל משקל מים, ולכן בפועל מי שרוצה לדעת את נפח החיטה יכול לשקול את הפת, שכן משקל 144 גרם (נ"ד דרהם) הוא נפח 144 סמ"ק של החיטים שמהם נעשתה הפת. ואמנם ציין הרב בניש שבמצה יש יבוש גדול יותר של המים והלחות שבקמח. מסמ"ק חיטה עושים 0.7 גרם של מצה, אך בסוגיה זו מדובר בפת ולא במצה¹¹³.

נמצא ששיעור נפח 3 ביצים זהה למשקל 144 גרם פת שעשויה מאותם חיטים. שיעור זה הוא נפק"מ למעשה בענין השיעור לקביעת סעודה שבו נכנס לספק אם לברך המוציא.

כפה"ח (סי' רי אות ח) כתב ששיעור למעשה זמן אכילת פרס של ג' ביצים והוא 4 - 5 דקות. הוא שיער זאת בלחם במשקל נ"ד דרהם שהוא 172 גרם (כי כוונתו לדרהם הטורקי). אחרים כתבו זמנים אחרים 2 - 8 דקות¹¹⁴. לענ"ד ההבדלים נובעים מהשאלה מה בודקים. מי שבדק נפח יוצא לו תוצאות אחרות ממי שבדק משקל, וכן לחם לבן שונה מלחם מלא, ולחם אורירי שונה מלחם דחוס. וכן מי ששיער לחומרה עבור יום כיפור, בדק ד' ביצים ולא ג'.

היות שבגמרא מדובר על לחם שנותנים לעניים, שהיה מקמח מלא עם סובין, ומסתבר שהפת אינה אורירית (חז"ל דברו על פת בעלמא ולא על פת סופגנית) בדקתי בעצמי אכילת לחם מלא שאינו אורירי (מאפית שיפון) עם סילאן תמרים וטחינה (ליפתן שמיקל על האכילה¹¹⁵), וכן פיתה מקמח מלא (מאפית אפעל). בכל הבדיקות ראיתי שזמן אכילת 144 גרם היה 6 - 6 ו1/4 דקות. וא"כ זמן אכילת ד' ביצים (200 גרם) הוא קרוב ל 9 דקות.

ואמנם לפי נסיון שעשיתי בלחם מלא אורירי יצא בערך 8 דקות. אך נראה שלחם זה מוגדר בחז"ל פת ספוגנית, וכאן מדובר על סתם לחם. כיון שעכ"פ כפה"ח מדד אכילה במשקל של 170 גרם כפי שהוא מדד, ויצא לו שיעור קטן יותר, נראה שיש לחוש לדבריו, אך לדעת שמה שאוכלו

¹¹³ הרב בניש (עמ' רה) העיר שבתשובת הגאונים שערי תשובה קכו וברי"ף והרא"ש עירובין פכ ע"ב וספר העיתים לר"י ברצלוני סי' עה, עו בשם הרי"ף מדובר על משקל ה"קמח". ועוד הביא הרב בניש את הרשב"א בחידושו לשבת צא שגרס במשנה דעירובין פ לענין שיעור גרוגרת שמחלקים מאותה כיכר שהוא "כגרוגרת להוצאת שבת", וכיון שבשבת השיעור הוא בנפח המאכל משמע שגם בעירובין הוא שיעור נפח הפת. וגם הרמב"ם בהל' טומאת צרעת טז, ו כתב "שישהה שם כדי שישב אדם ויאכל כשלש ביצים פת חיטים בלפתן", ומשמע שגם לפי הרמב"ם השיעור הוא נפח פת.

אך לענ"ד כיון שמבואר להדיא בגמרא שהשיעור הוא בנפח החיטין, מסתבר שכוונת הרמב"ם והרשב"א לומר שמשערים את הכמות של שש ביצים או י"ח גרוגרות כפי צריך לשער במקום זה. והרשב"א רק מתכוון לומר שזו אותה מידה של גרוגרת בינונית, ולא נכנסו כאן לפרט שבנידון זה הוא שיעור נפח החיטים שזוהה למשקל, דבר זה מפורש בגמרא בכתובות. גם בדברי הרי"ף והרא"ש י"ל דנקטו קמח כדי להבהיר שמדובר במאכל העשוי מחמשת מיני דגן, ולא במים, ולא התכוונו לומר לשער ממש בנפח של קמח, כי אין לזה כל טעם.

¹¹⁴ ראה אנציקלופדיה תלמודית ערך אכילת פרס. החת"ס (או"ח ו, כג), והגריי"ק (שיעורין של תורה שיעורי המצוות אות ל בשם החזו"א) שיערו לחומרה שתי דקות. אגר"מ (ח"ו או"ח ח"ד סי' מא) כתב פחות מג' דקות. הגרש"ז אירבך היה משער ג' דקות (ששכה"ל פ' נד הערה קל). מסתבר שהם שיערו לפי נפח של 170 - 150 סמ"ק לחם (אצל החת"ס ביצים היו כ-50 סמ"ק).

¹¹⁵ נראה שבלחם בימינו, אין כל כך צורך בלפתן כי הוא עצמו טעים ונוח לאכילה. אף שלקחתי ליפתן שעושה את הלחם ליותר טעים, נראה לי שבמציאות אין הבדל משמעותי איתו או בלעדיו.

תוך ד' דקות הוא לחומרה בלבד, ואין צורך להחמיר מעבר לכך. וכן ביום כיפור שבו מתחשבים בסברה לשער זמן אכילת ד' ביצים, אין צורך להחמיר בהמתנה יותר מ10 דקות.

יד. שיעור המצה והמרור למעשה

כפה"ח (סי' קסו אות מו) כתב שמשערים פת לענין שיעור קביעות סעודה וחיוב אכילת מצה במשקל, ולא בנפח, וכך נהגו רבים מפוסקי הספרדים עד דורנו, ולכן כתבו שלפי הסוברים שכזית הוא 27 סמ"ק צריך 27 גרם חוץ ממה שנשאר בין השיניים, והוא קרוב למצת מכונה שמשקלה בערך 30 גרם (מצה שמורה שוקלת מעט יותר ממצה שאינה שמורה כי היא עשויה מקמח מלא).

אך יש לתמוה בזה, שכן את שיעור הקמח לחלה (או"ח סי' תנו ויו"ד סי' שכד) הסכימו כולם שמשערים בנפח ולא במשקל, וכן בהלכות איסור והיתר (ב"י יו"ד סי' צח, ופר"ח צט, ו) הסכימו כולם, שמשערים בנפח, ומדוע קבעו כאן לשער לפי משקל. וכבר נודע שבדורנו פקפקו רבים במנהג הזה, וביניהם הרב דוד יוסף בנו של הגרע"י, והאור לציון והרב מאזוז.

אלא שבקונטרס שיעורי אכילה של הרב ראובן מיארה שקבל הסכמה מהראשל"צ הרב יצחק יוסף כתב בתוקף שיש להמשיך במנהג זה¹¹⁶. הרב מיארה כתב ארבע יסודות לשוב המנהג:

- א. במשנה כתוב שאם יש בפת סופגנין חלל יש למעכו. כיון שהוא מפרש שפת סופגנין יכלה להיות בלא חללים עולה מהמשנה זו לדעתו שפת שיש בה חללים משערים רק אחרי מעיכה בדוחק עצום, ואז היא שווה למשקל. וכן הוא סבור שכל המאכלים הקלים מהמים, אם ימעכו אותם בדוחק עצום הם יהיו שווים למשקל. הוא כותב מה שקובע באוכל הוא הנאת מעיו, ואין המעיים נהנים מחללים, לכן יש למעוך בחוזקה עד שיהיה המאכל שווה למשקל מים. ואין ללמוד ממה ששיערו לענין הפרשת חלה את הקמח לפי נפח כפי שהוא, כי בקמח השיעור הוא כדי לדעת את מידת העומר להפרשת חלה ולא כדי שיהנו מעיו מהאוכל.
- ב. ועוד כתב (יסוד ב אות מג) שלפי רב שרירא גאון, מהכלל "הכל לפי הרואה", יש להסיק גם על מה שהוחלט לקבוע לפי משקל, שכן גם אם יש טעות ושוני מהמשקל לנפח במעט, הרי זה בכלל כוונת התורה בשיעורין שנלך לפי הרואה.
- ג. ועוד כתב (יסוד ג - ד) שכך נהגו מזמן הגמרא, וכן דעת 25 גאונים וראשונים לשער לפי משקל. ובמיוחד ציין להמגיד משנה (עירובין א, יב) שאחרי שציין שהגאונים והרמב"ם ביארו לנו שיעורים במשקל, כתב "ודע שט"ז שעורות, הם משקל חצי ארגינ"ש במשקל שלנו, ובזה תדע כל השיעורין כמה הם למשקל שלנו".
- ד. עוד כתב (עמ' 99) שלגבי הדין באיסור והיתר שמשערים לפי נפח, יש הבדל בין שיעור לביטול איסור, לבין שיעור לברכה ולמצוות, כיון שבביטול איסור אי אפשר לשער כלי שבלע לפי משקלו, כי זהו משקל הכלי ולא של הבליעה, וגם יש עצמות כבדות מגוף המאכל, ולכן בזה נקבע לשער לפי נפח.
- ה. ועוד כתב (אותיות כט, ל) שההבדל בין מאכלים במשקל הסגולי הוא מזערי, ואף שיש מאכלים שכבדים ממים בצורה משמעותית, כפירות יבשים, כיון שממילא שיעור כזית חצי ביצה הוא חומרה, שפיר נהגו לשער את כל המאכלים כמשקל מים.

אך לענ"ד יש להשיב על דבריו:

- א. על פי המציאות בעיני אפיה, פת סופגנין חייבת להיות עם חללים ריקים, כי בכל פת רכה כספוג יש חללים של אויר, ואמרו במשנה שהיא משתערת כפי שהיא בלא דחיקה, ולכן ברור שמה שאמרו במשנה להוציא חלל הוא רק חלל ניכר. כך היא דעת כל הראשונים, וגם בזרע אמת כתוב להדיא שרק חללים ניכרים לא מחשבים. כיון שלא ממעכים פת, לא ממעכים גם

¹¹⁶ בהסכמת הראשל"צ הרב יצחק יוסף למאמר זה, הסכים ליסוד ג, וגם יסוד ב לקוח מדבריו, אך יסוד א ויסוד ד לא מוזכרים כלל בהסכמתו ובדבריו, ונראה שהוא אינו סבר כך.

כל מאכל אחר שיש בטבעו אוירים קטנים, וממילא אין לתלות את מה שמשערים במשקל בזה שעל ידי מעיכה בדוחק עצום יהיה משקל כנפח.

ובלאו הכי, הנחת היסוד שלו שכל המאכלים הקלים יהיו כמשקל מים אחרי לחץ לא מתאימה למציאות, כי במאכלים שאינם לחם אין בכלל אוירים. הרמב"ם כותב שמשקל סגולי של חיטה הוא 0.78. כשהיא הוכנה לאכילה על ידי קליה לא שייך כלל למעוך אותה. גם בבישול אם נלחץ אותה יצאו ממנה המים, אך אין כאן הקטנת אויר, וכפי שלא שייך ללחוץ חיטה מבושלת, לא שייך ללחוץ כל דבר שאין בו אוירים. ולפי האמת, יש הרבה מאכלים שהמשקל הסגולי שלהם קטן ממים, ובחלקם אף יותר מאשר חיטה¹¹⁷.

גם נראה שמצה לא יכולה להלחץ עד שתהיה ממש שוה למים, כי היא מורכבת גם אחר הלישה והאפיה מאחוז ניכר של חיטה, שקל מהמים. רק בלחם יתכן שהדבר אפשרי, כיון שחלק מהחיטה עצמה נהפך לגז בהחמצה. הרב מיארה בעצמו מביא בדיקה שעשו במצה, וגם אחרי דוחק עצום יצא שאין כלל שיוון בין המשקל לנפח¹¹⁸.

ב. גם לפי רב שרירא "הכל לפי הרואה" לא מצדיק טעות שיודעים שהיא טעות, והיום נודעה האמת. ועוד הראנו לעיל דנראה שהעיקר כרב נטרונאי והרמב"ם, דמשמע שאין אדם יוצא ידי חובתו כאשר הוא יכול לדייק למידה הקדומה ואינו מדייק, ואם יש עדיין ספק יש לשער לחומרה, ולא לקבוע לשער לפי דבר שאינו נכון.

ג. המעיין יראה שאין דבריו מכוונים לדברי הגמרא הגאונים והראשונים¹¹⁹. הגאונים והראשונים שדברו על משקל לא חילקו בין קמח למאכלים, וגם לא חילקו בין שיעור בדיני איסור והיתר לדיני ברכות ומצוות. הראשונים שכתבו לשער במשקל מתכוונים למשקל המים, שמהם אנו יודעים מהו הכלי שבו מודדים, כמפורש להדיא בדברי רב נטרונאי ותשובת הגאונים שהביא שבולי הלקט, וכן מפרש ברמב"ם שמבדיל אפילו בין משקל סגולי של יין למשקל מים. חלק מהראשונים שהוא מביא מדברים על משקל יין, ופשוט שהם מניחים שהוא כמים, כפי שהוא במציאות, שבזה אכן ההבדל מיזערי.

המגיד משנה כותב "ובזה תדע כל השיעורין כמה הם למשקל שלנו". הוא מדבר על השיעורין ולא על כל "המאכלים". כוונתו בפשטות לכל השיעורים שאמר הרמב"ם. ולפי שאין הדרהם מצוי אצל כל אחד, והרמב"ם אומר מה משקל הדרהם בשעורים, לכן אומר המגיד משנה שעל פי משקל השעורים אתרגם את הדבר לארגוני"ש, ובזה תדע את כל השיעורים ששיער הרמב"ם. זו כוונתו ותו לא מידי.

ד. מה שכתב לגבי איסור והיתר אינו נראה, כי ודאי משכחת לה הרבה פעמים הבדלים בין מאכלים בלי קשר לכלים או עצמות. ובפוסקים מבואר שמאכלים שונים בטבעם יש לשער לפי נפח, ואף אחד לא כתב שיש למעך כל מאכל שהוא קל ממים. כך היא לשון הבן איש חי שנה שניה פרשת קרח סעיף ב' "והרב ב"ד סי' מ"ג הביא מהרמב"ם דהחייטים כבדים מהקמח אחד מששה, והיין והשמן קלים מהמים אחד מן כ"ז". משמע להדיא שבכל מאכל שיודעים שהוא

¹¹⁷ כיון שבחישוב לפי נפח יש תועלת הלכתית בידיעת משקל סגולי, ואחרונים כתבו שהמשקל ברוב המאכלים זהה (כ"כ גם בספר כזית בימינו עמ' יט) אציין מה שראיתי בטבלה של משקל סגולי (אתר shipper בעיגול מועט). חיטה, אורז, תפוחי אדמה: 0.77. סוכר, שיפון, סלק, שעועית: 0.7. תירס, כוסמת, תפוח, שוקלד: 0.65. קמח חיטה, שעועית: 0.6. שיבולת שועל: 0.43. קוקוס: 0.35.

¹¹⁸ בעמ' 134 הביא בדיקות שעשו במצת מכונה, ואחרי טחינה ודוחק עצום הגיעו לכך ש20 גרם מצה היו בנפח 30 סמ"ק, כלומר נשאר יחס של 0.666! אמנם הוא כותב שבמצות אחרות מצאו שיוון בין משקל לנפח, אך לא הגיוני שדבר כזה משתנה לפי בתי חרושת כפי שהוא כותב, שהרי הכל מדובר באופן שעשו דוחק עצום אחרי טחינה, לענ"ד הבדיקה בה נמצא שיוון אינה מדויקת.

¹¹⁹ בשבת פא ע"א אמרו על האפשרות שאבנים שאפשר לטלטל עבור בית הכסא הם כזית, אגוז וביצה - "וכי טורטני יכניס"? ומכאן הסיקו שהיה דרכם לשער במשקל. אך כבר הביא הגר"ח נאה בהקדמתו לשיעור"ת גמרא זו, וכתב שאינו אלא לשון מליצה, ולענ"ד פשוט שכ"ה האמת שלא שייך לומר שהגמרא תפרט ותאמר 'וכי יכניס כוסות עם מים, זית האגורי, אגוז וביצה', אלא נקטה לשון מליצה לקצר, וכי נצריך אותו לעשות חשבונות מדויקים, וברור שכאשר יודעים את הנתונים של משקל סגולי של אבן החישוב הכי מדויק הוא על ידי משקל.

וראוי לציין מה שכתב שבולי הלקט (סי' ריב) בשם רב יהודאי גאון שמשערים את הקמח למידת עומר במשקל שהוא זהה למים, נראה שלא סמכו עליו הפוסקים כי הוא מההלכות קצובות, שכבר אמרו הגאונים שאין לסמוך עליהם. ושבולי הלקט עצמו הביא מיד אח"כ את דברי הגאונים שחולקים עליו.

קל מחשבים לפי מה שיודעים, כפי שמשערים בחיטים את ההבדל, ומדקדקים אפילו הבדל של אחד מן כ"ז.

ה. יש הרבה מאכלים שמשקלם שונה לגמרי ממים, וכפי שכותב הרמב"ם שמשקל סגולי של חיטה הוא 0.78, ומאידך גיסא יש מאכלים כבדים, כמו מנגו מיובש שמשקלו הסגולי 1.5¹²⁰, ובתמרים המשקל הסגולי הוא 1.4¹²¹. כל מביאי המנהג לשער במשקל לא אמרו לנהוג כך מפני שאפשר לברך גם על כזית שהוא שלישי ביצה.

לענ"ד כפי שנראה מהאחרונים שהביאו את המנהג, הם אמרו לשער לפי משקל משני טעמים, או שהוא מחמת שחשבו שהוא בערך שווה לנפח, או מחמת שסברו שאם ממעכים את החללים הוא יהיה שווה, וסברו שהוא יהיה שווה גם בדוחק בעלמא, אבל אף אחד לא העלה על דעתו שצריך שוויון על ידי דוחק עצום. אצל חלקם הדבר נאמר מעיקרא לגבי פת לקביעות סעודה¹²², ומזה התפשט המנהג לכל עיני ברכות ומצוות, ולגבי שיעור של 'פרס' פת ביארנו לעיל שבאמת צריך לשער במשקל הפת.

עיקר הענין שהביא את הראשל"צ הרב יצחק יוסף והרב מיארה לדבריהם, היא שלדעתם אין לנו לשנות מדרך הפסיקה שבה נהגו חכמי ספרד בעיני השיעורים, וכך היה מורה הראשל"צ הגרע"י שלא לשנות ממה שנהגו לשער במשקל 27 גרם. אבל לכאורה כבר תבריה לגזיזה הגרע"י (הליכות עולם חלק א' עמ' רצא. מאור ישראל ח"ב עמ' צה. יביע אומר ח"ט או"ח סימן קח) במה שקבע שיש לחשב את כל המידות לפי דרהם של 3 גרם, וקבע שביצה לענין חישוב חיוב חלה היא 54 סמ"ק ולא כפי שהיה מקובל לשער לפי דרהם 3.2 גרם, וביצה 57 סמ"ק. וכן קבע שם שקליפת ביצה היא בערך חלק אחד מחמש עשרה מכביצה בקליפתה, ולא כפי שהיה מקובל לחשב לפני הגר"ח נאה שהיא רבע מהביצה¹²³. חזינן שכאשר המציאות מוכיחה שהמנהג לא היה נכון יש לשנות את המנהג בעיני השיעורים, בין לפי הגר"ח נאה ובין לפי הגרע"י, ולכן לענ"ד אי אפשר להמשיך לנהוג בעיני ברכות ומצוות בשיעור מצומצם על פי משקל כשיודעים שאין הוא מתאים לנפח.

ועוד נראה שיתכן שאילו היו יודעים את המציאות שהזית הבינוני הקיים בגבולות הארץ מימי קדם בנחלת אשר הוא 13 סמ"ק, והוא זן משובח ביותר, היו נוקטים שהכזית הוא 13 סמ"ק, ובודאי שאינו 27 סמ"ק. לכן אכתוב כאן את השיעור לפי כזית 13 סמ"ק, ואבאר כיצד לחשב זאת במצה.

ונקדים שבטור או"ח סי' תעה כתב: "מפני שיש מי שאומר שמברך על הפרוסה המוציא ועל השלימה על אכילת מצה, לכך הרוצה לצאת ידי שניהם יאחוז שתיהם בידו ויברך המוציא ועל אכילת מצה מיד זה אחר זה ואח"כ יבצע משתיהן ביחד ויאכל בהיסיבה"

וכ"כ השו"ע תעה, א "ויאכלם בהסיבה כזית מכל אחד. ואם אינו יכל לאכול כשני זיתים ביחד, יאכל של המוציא תחלה, ואחר כך של אכילת מצה."

השו"ע כמו הטור לא הזכירו כלל את חומרת התרומת הדשן שהובאה בב"י שיש לבלוע את הכזית כאחד, ונראה שכוונתו בקביעה שיש לאכול שני כזיתים ביחד היא שלכתחילה יש לאכול שני כזיתות

¹²⁰ כ"כ בכזית בימינו' עמ' כ.

¹²¹ כ"כ הרב מיארה בעמ' 135 ש25 גרם תמר הם 18 סמ"ק.

¹²² בקול אליהו טופיק (סי' ל) כתב להוכיח שגם דעת הבא"ח שהעיקר הלכה למעשה הוא הנפח, כדמוכח מדבריו בש"ש פרשת קרח ב, בענין שיעור איסור והיתר, ומיישב את מה שהקשה הגרע"י על דברי הבא"ח בהלכות פסח בטוב טעם. וגם כפה"ח ביו"ד ח"ב סי' צח ובאו"ח תנו, י כתב לשער איסורים לפי נפח.

וכ"כ גיסי הרב משה הררי (מקראי קדש יום הכיפורים פרק ו הערה ט ופרק ט הערה קיג) בשם הרה"ג מרדכי אליהו לגבי יום כיפור, שיש לחשב לפי מידת הנפח במה שיכול לשער (אך במצוות אכילת מצה לדעתו כיון שאיננו יודעים לשער מהו חלל ניכר משערים לחומרה לפי משקל).

¹²³ לענ"ד שני הדברים אינם מדויקים. החישוב 3 גרם הוא על פי הדרהם הכי גדול שנמצא בסוריה בימי הרמב"ם, אבל לפי מה שהראיתי את ההתאמה בין הגאונים לרמב"ם לפי משקל החבה, עולה כפי שכתב גם הגר"י יוסף (בהסכמה לספר הידורי המידות עמ' 78) שהדרהם הוא בערך 2.8 גרם. בחישוב מדויק אחרי התחשבות בכך שתרגום גרם לנפח הביצה מחייב עוד הפחתה של 2.7 סמ"ק עולה שביצה היא לכל היותר 48 סמ"ק, וכן עולה מדברי המגיד משנה.

חישוב קליפת הביצה 1/15 הוא לפי הגר"ח נאה בספרו שיעורי תורה, אך בשיעורי ציון כתב הגר"ח 1/20, והחישוב הנכון אחרי הוצאת בועת האויר שבין הקליפה לביצה מהחשבון הוא 1/10 כפי שהוכיח הרב בניש (עמ' רלט).

תוך כדי אכילת פרס שבזה הוא יודע שקיים את המצוה מיד לאחר הברכה בין לפי מי שאומר שהפרוסה היא לחיוב אכילת מצה, ובין לפי מי שאומר שהשלמה היא לחיוב אכילת מצה¹²⁴.

ולמעשה, לגבי אופן שיעור המצה, נעשו בזה כמה מדידות, שמהן העלו שיחס המצה למשקל המים הוא 0.4 - 0.33, אך ככל הנראה מדידות אלו אינן תואמות למציאות¹²⁵. לענ"ד יש לנקוט כמדידה של הרב בניש, שהעלה שיחס המצה אל משקל המים הוא 0.55 - 0.5¹²⁶.

על כן כזית שהוא 13 סמ"ק, יש לנקוט שכזית מצה הוא 8 גרם, וכדי לאכול שני כזיתים בתוך כדי אכילת פרס מהעליונה והאמצעית, יש לאכול 16 גרם שהוא כחצי מצה תוך ארבע דקות¹²⁷.

הרב בניש כותב על פי בדיקה שהיחס של 0.5 נכון גם במצות עבודת יד הדקות, אך הן עצמם יותר גדולות, לכן במצה של 50 גרם די באכילת שליש מצה כדי שיקיים אכילת שתי כזיתות.

ובמצות עבות היחס בין המשקל למים קרוב יותר, אך פשוט שבכל אופן עדיין הנפח פחות ממשקל כי חיטה שוקלת פחות ממים, ומכל מקום בהם בדרך כלל אין קושי לאנשים להחמיר ולאכול אפילו 30 גרם שהוא כרבע מצה של 120 גרם תוך ארבע דקות¹²⁸.

וכל זה לאדם בריא שיכול לאכול שני כזיתות. מי שאינו יכול לאכול שני כזיתים יהסתפק בחצי מהכמות הנ"ל, כיון שהתורה חייבה לאכול רק כזית אחד.

לגבי חסה למרור. היחס בעלי חסה בין נפח למשקל הוא 0.9 - 0.96¹²⁹. אם אדם אוכל רק מהקלח הלבן שבמרכז החסה היחס יכול להיות אף מעט מעל משקל המים.

לגבי כרפס. הרב עמנואל מולקנדרוב (ירחון האוצר 27 עמ' קעג) כתב שנכון לאכול כרפס פחות 20 סמ"ק ויותר 8 סמ"ק כדי לחוש לסוברים שיש לאכול כזית, ומאידך גיסא לא להכנס לספק שלא בירך כשמחויב לברך. אך לפי האמור כשהוא אוכל יותר 13 סמ"ק צריך לברך ברכה אחרונה.

¹²⁴ כך ביאר הרב זמיר כהן (כזית בימינו עמ' מא אות יב, וכן בתגובתו לדברי הגר"מ מאזוז בהקדמה).
¹²⁵ החזו"א מדד לפי נפח מצה טחונה, ויצא לו ששיעור מצה הוא בערך 0.33 ממשקל המים (כמובא אצל הרב בניש עמ' רעז), אך הרב בניש העיר שכאשר טוחנים, הרווח שבין הגרגרים מגדיל את השיעור, כפי שבקמח שיעור הנפח שונה מחיטה. ואכן לגר"י קנייבסקי יצא יחס של 0.4 ממשקל המים כנראה משום שלחץ יותר על הגרגרים הטחונים. בקונטרס שיעור כזית ליל הסדר הררי סעיף ג עמ' 634 הביא שהרב שלמה מן ההר נקט שהיחס הוא 0.333 כי מדד על ידי זה שהרטיב את המצה וגלגלה, והיה נראה לו ששליש מצה הוא כחצי ביצה. אך לענ"ד גם זה אינו השיעור הנכון, כיון שאי אפשר לגלגל מבלי ללחוץ ולהקטין.

¹²⁶ הרב בניש (עמ' רעז) כתב שמדד את המצה לפי הנחה שעוביה הוא כמו החלק שבין הערוגות (הערוגות הוא המקום המנופה, ואין להתחשב בו כי התפיחה של הערוגה היא מחמת חלל ריק). המדידה שלו היא באמצעות "מדיד ורניר", ולפי דבריו גובה מצת מכונה הוא 2.2 מ"מ, ומצת עבודת יד 1.8 - 2.1 מ"מ, ועלה לו במצת מכונה משקל סגולי 0.52, ובעבודת יד 0.5. גם במדידת מציות וקרקרים, שאין בהם גלים ותפיחות היה 0.5 ממשקל המים. מה שכתב שם בספרו 0.55 הוא רק לחומרה.
¹²⁷ כלול בזה מה שנשאר בין השיניים כי היא כמות מזערית, וא"צ לשער מה שנשאר בחניכיים שהוא נחשב בלוע, כמבואר בחת"ס או"ח קכו. וסימנך: כזית הוא רבע ביצה, והוא רבע מצה, ורמוז לפי הזוהר ב'רביעית' - קוצא דאות ד של אחד. ואחד בגימטריה 13.

¹²⁸ הרב זמיר כהן (כזית בימינו עמ' עג) כתב שבמצות מכונה היחס הוא בין 0.33 ל-0.55 תלוי בחברה המייצרת. ובמצות עבודת יד היחס הוא 0.6 לכל היותר, ובמצות עבודת יד עבות המשקל והנפח זהים. אך לענ"ד הנתון של שינוי כ"כ גדול בין מאפיות שונות למצות מכונה מראה ככל הנראה שלא נעשית כאן מדידה נכונה (גם הבדל קמח לבן מקמח מלא לא נראה שביא לשינוי גדול כזה), וגם זהות משקל ונפח במצה עבה אינה סבירה, מכיוון שלעולם נפח של חיטה הוא פחות ממים. וכ"ש שלא מסתבר לחוש שבמצות עבות יש לקחת יותר ממשקל כפי שכותב הרב דוד יוסף (אורחות מרן ח"ב עמ' תצז) בשם אביו הגרע"י שעדיף לשער מצות עבות כזית 40 גרם.

¹²⁹ הרב זמיר כהן (כזית בימינו עמ' עד) כתב שהיחס הוא 0.96. והרב יוסף מלמד (אור תורה ניסן תשסו סי' עא) כתב שהיחס הוא 0.9. הגר"ח נאה כתב (שיעורי תורה עמ' קנז) שמצא בעלי חסה יחס של 0.23. אך לפי נסיונות שעשיתי נראה שאין יסוד ליחס שכתב בעלי חסה. הגר"ח נאה מקשר את הענין ליכולת לצוף על פני המים, אך לדבר זה יש גורם אחר, והוא 'מתח הפנים של המים' שגורם לכל דבר שיש לו שטח משמעותי לצוף. כדי להבחין אם דבר צף יש להשקיעו במים ולנער ממנו את בועות האויר, ואז אם משקלו הסגולי קל מהמים בצורה ניכרת הוא יצוף. עשיתי נסיון כזה בעלי חסה וראיתי שקשה להגדיר אותם צפים, וזה מוכיח שמשקלם על גבול משקל המים.

לסיכום:

- א. שיעור כזית הוא הזית הבינוני מפירות הארץ, ונקרא במשנה 'אגורי'. ואכן בנחלת אשר (איזור לבנון עד הרי אמנוס) מצוי זית בינוני בין הזיתים הגדלים שם, והוא הג'לט שנפחו 13 סמ"ק. תכונותיו מתאימות ל'אגורי' כיון שהוא המשובח שבזיתים, ונקטף בשיא בשלותו ושומר על איכותו המצויינת גם בגשם.
- ב. השיעור נקבע לפי הזית הבינוני שהיה בזמן חז"ל. מדברי הגמרא על הכותבת מוכח ששיעור הפרי קבוע ביחס לביצה שגם היא שיעור קבוע, וכך מוכח מהרמב"ם והשו"ע.
- ג. ביצה אורגנית בינונית היא 48 סמ"ק, בלי קליפה היא 43.2. אין קושי לבלוע ביצה בנפח כזו כאחת, וכפי שאומרת הגמרא ביומא, אך קשה להכניס לפה בבת אחת יותר מזה. יכולת הבליעה כאחת עם ההכנסה לפה כאחת היא היסוד לשיעור ביצה, ולכן שיעור זה אינו משתנה עם חילופי הזמנים.
- ד. הגרוגרת לפי הרמב"ם היא שליש ביצה - 16 סמ"ק, מתחת לזה יש שיעור אגוז, ומתחתיו שיעור כזית, לכן כזית חייב להיות לשיטתו פחות מ 14 סמ"ק.
- ה. הרוקח המובא בב"י הוכיח שהזית קטן מאגוז, אך אינו הזית המצוי שהוא קטן. הוא מוכיח מהגמרא בברכות ובכריתות שהזית גדול מהזית המצוי. לכן יוצא מדבריו שזיתה הוא כ 13 סמ"ק. יש ראיות נוספות שכזית הוא 13 סמ"ק, ולא כאחרונים שכתבו 27 סמ"ק או 6 סמ"ק. ונראה שכך נהגו בספרד ובתימן שהחשיבו זית כרבע ביצה, וזו הדעה העיקרית של השו"ע.
- ו. במשניות מבואר שכשמשערים נפח פת לא ממעכים חללי אויר קטנים, כפי שקמח משתער כפי שהוא, ולא מוציאים מהמידה את חללי האויר שבין גרגריו, ונראה שהטעם הוא ששם פת וקמח במצב רגיל הוא כשיש בין חלקיהם אוירים קטנים, ולכן האוירים הקטנים הם חלק מהגדרת מידתם.
- ז. יחד עם זה אמרו שאם יש חלל ניכר ממעכים אותו. כיון שלא ידוע הגדר של חלל ניכר, ראוי לחומרה לחשב 'לחם אחיד' כמשקל סגולי בין 0.25 ל 0.5. לכן בעשירית פרוסת לחם שמשקלה 30 גרם, נכנסים לספק אם לברך ברכת המזון, אך לא יברך בפועל אלא אם אכל רבע פרוסה. ויטול ידיים בברכה רק אם אוכל פרוסה שלמה (שהיא כביצה). ביום כיפור כשאוכל לשיעורין פחות מככותבת הגסה (2/3 כביצה), לא יאכל יותר מרבע פרוסה לחם אורירי (30 סמ"ק) וימתין 10 דקות עד שיאכל עוד רבע פרוסה. בפיתה המשקל הסגולי הוא 0.55, ולכן בפיתה שמשקלה 90 גרם לא יאכל ביום כיפור יותר משישית פיתה (30 סמ"ק).
- ח. לדעת הרמב"ם, בשר שתפח מהמים בזמן הבישול משתער כפי שהוא. על כן אוכל שהתנפח בבישול משוער לפי מצבו לאחר הבישול, וכך הדין גם אם היה אפשר לאוכלם לפני הבישול כשנפחם קטן יותר, וכן הדין ב'במבה'.
- ט. אמנם יש דעה בראשונים שבשר שתפח מבישול משערים כפי שהיה בתחילה. אך העיקר כרמב"ם, ועכ"פ גם מי שחולק בבשר, מסכים שפת וקמח משתערים כפי שהם. גם לפי ה'זרע אמת', פת וקמח משתערים כפי שהם, ורק חללים ניכרים אינם מצטרפים.
- י. 'פרס' הוא נפח של 6 ביצים של חיטה והוא כ 144 גרם לחם מקמח מלא דחוס. זמן אכילתו מעיקר הדין כ 6 דקות ולחומרה 4 דקות (וביום כיפור שחוששים למ"ד שפרס הוא 4 ביצים יש להמתין בין האכילות 10 דקות).
- יא. בפסח, הבוצע מעליונה ואמצעית צריך לאכול לכתחילה שתי כזיתות תוך אכילת פרס. שיעור שני כזיתות מצה הוא כ 16 גרם - חצי מצת מכונה או שליש מצת עבודת יד דקה.

מאמר תגובה על דברי הרב עידוא אלבה שליט"א בעניין שיעור כזית

הרב ינון בר כוכבא

ראשית כל יישר כח גדול על הברור המעמיק המקיף והמקורי בנושא זה (כדרכו בשאר הנושאים). ומאוד משמח לראות שיח חדש של ת"ח שנכנסים לעומק הסוגיא העיקרית בנידון זה, שדנים בסוגית שיעור כזית "מהתחלה לסוף" עם ברור המציאות כדי להגיע לחקר האמת. ולא כדרך רוב ככל הת"ח, שדנים בזה רק "מהסוף להתחלה", ודומה בעיניהם שהלכה למשה מסיני היא: שהזית תלוי בביצה והוא חצי או שליש ביצה, וכל דיונם הוא כמה שיעור הביצה או נידון נפח ומשקל וכדו'. והלוואי שנזכה שהשיח והמשא ומתן בין הת"ח בנושא זה יהיה כדברי הרב עידוא, שדן רק סביב הנידונים האמיתיים שיש כאן, ולא סביב סיסמאות שאין בינן לבין גוף הסוגיא והאמת כלום.

ולגופו של עניין. לגבי הברור החשוב ביותר: "מי הוא הזית הבינוני האגורי של ארץ ישראל ומהו גודלו". שכת"ר טוען שהאגורי הבינוני הוא זיתים מזן הג'לט (שכפי שהבנתי ממאמרו, וכפי מה שבדקתי וחיפשתי בעצמי, אין לו אזכור בשום מקום ואיננו יודעים מי הוא כיום, ולא נזכר אלא בדברי 'שהאבי', והוא מין נדיר שאינו מצוי כלל בישראל ובעולם, וגם לפי דברי שהאבי הוא גדל רק באזור סוריה וגם זה רק 5% מהזנים הגדלים שם), וטוען כת"ר שהוא האגורי והוא הבינוני ושיעורו 13 סמ"ק. ועוד טוען שהוא באמת הבינוני שבארץ ישראל ובכל העולם, כי יש זיתים מזן "ביצי יונים" (הנקראים כאן 'נובו') שיתכן שמגיעים ל 24 סמ"ק. ולא כתב כן בידיעה שיש היום זית כזה שמגיע ל 24 סמ"ק, כי באמת אין זית כזה היום. אלא גם זה למד כן מדברי 'שהאבי', שכיון שכתב שהממוצע של הביצי יונים' הוא 50 מ"מ, יתכן שהגדול שבאותו מין יכול להגיע ל 54 מ"מ והוא 24 סמ"ק, וא"כ לפי זה הבינוני יהיה אותו זן ג'לט בשיעור 13 סמ"ק בגדר בינוני אע"פ שאינו בינוני ממש, עד כאן תוכן דבריו.

הנה דבר זה באמת יש להגישו אל החוקרים הנכבדים כמו ד"ר כסליו ופרופ' זוהר עמר וכדו' כדי שיבחנו זאת ביתר ברור. אבל אכתוב את הרהורי ליבי, אשר נראה לענ"ד שהוא זר מאוד וכמעט שאינו עולה על הדעת לומר שזהו הזן האגורי שאילו התכוונו חז"ל. שהרי מסתבר מאוד שאת הזית האגורי שנשתבחה בו ארץ ישראל, וממנו דוקא היו מביאים ישראל ביכורים (ולא משאר זיתי השמן שאינם מובחרים. כמבואר במשנה ביכורים א, ג ובראשונים שם ע"פ הירושלמי) ומן השמן המובחר שלו היו מביאים למנורה ולמנחות. הרי שמסתבר שהיו מגדלים אותו הרבה מאוד ולא באחוזים נמוכים כל כך עד שנכחד כהיום הזה לגמרי מן העולם. וכן מסתבר שהיו מגדלים אותו בכל חלקי הארץ, אלא שבחלקו של אשר היה איכותי ומשובח יותר, ולא שרק שם בלבד היה גדל זן זה. וכיצד יתכן שאין בכל גבול ישראל כהיום הזה עץ אחד ממנו לפליטה, ורק קרוב לגבול סוריה ולבנון בלבד גדלוהו לפני 100 שנה, וגם זה רק 5% מהמינים הגדלים שם כפי שהביא מספרו של אותו שהאבי, אתמהה.

גם מה שכותב הרב עידוא וז"ל התורה משבחת במיוחד בענין הזיתים את נחלת אשר שהיא ארץ הלבנון, עד הרי אמנה וארם צובה, ולכן נראה שיש לחפש שם, האם יש זיתים משובחים וגדולים יותר, עכ"ל. הנה, ידידי הרב עמנואל מולקנדוב שליט"א כתב לי דאדרבה הרי המשנה (מנחות ח, ג) מציינת את היישוב 'תקוע' שהוא 'אלפא לשמן' וממנו מביאים שמן למנחות. ובגמ' מנחות (פה:) על המשנה שם משמע שבתקוע מצוי שמן זית לרוב ושהיא בחלקו של אשר, עיי"ש. וא"כ הרי ששם היה המקום שבו היה הזית האגורי, ותקוע הוא ישוב בגליל ליד הר מירון (כמו שנוכח בהמשך), ואין שם זכר לאותו הזן הנ"ל אלא לזיתים קטנים בלבד, ע"כ. כמו כן אמרו בפסחים (נג). ת"ר אוכלים בזיתים [בשביעית] עד שיכלה אחרון שבתקוע, רבי אליעזר אומר עד שיכלה אחרון של גוש חלב, ע"כ. הרי שבערים אלו שבגליל שהן בחלקו של אשר, היו זיתים מצויים לרוב. ונראה שהעיר תקוע הייתה סמוכה להר מירון, וכמו שמצינו בירושלמי (שביעית ט, ג): "אוכלין על הזיתים עד שיכלו ממירון ומגוש חלב", שזה במקום בגירסא שבבבלי הנ"ל "מתקוע ומגוש חלב". כמו כן מצינו שרשב"י, שמקום מושבו בגליל העליון כידוע, היה מלמד תלמידים ביישוב תקוע הסמוך, וכמו שאמרו בעירובין (צא). אמר רבי כשהיינו לומדים תורה אצל רבי שמעון בתקוע היינו מעלין שמן ואלונטית מגג לגג, ומגג לחצר וכו', ע"כ. וא"כ מה לנו לחפש אחר זיתים הגדלים בהרי הלבנון וסוריא. אדרבא, יש לנו לחפש בהרי מירון וגוש חלב אשר לא יראה ולא ימצא אצלם זיתים מהסוג הגדול כלל, רק זיתים קטנים המצויים אצלנו שאחד מהם הוא הזית הבינוני.

ולכן לענ"ד יותר מסתבר כמו שכתבתי במאמרי שבירחון האוצר (מספר 37) ובקונטרסי הארוך "זית רענן" (שעומד כעת ממש לפני הדפסה, ועצרתי אותו מחמת המאמר של הרב הכותב הנ"ל עד שנתיישב בנידון בעזרת ה' ביתר שאת), ששיעור זית הבינוני האגורי הוא מהזן הסורי הגדל בבית הבעל והוא 5-7 סמ"ק. ולא מליבי אמרתי כן, אלא כן הוא ע"פ הנתונים שאספתי מכל מיני חכמים וחוקרים שעוסקים בזיני הזיתים ובגודלם ותכונתם, ולא ראיתי שהביאו זן אחד שהוא יותר גדול בממוצע מ 15 סמ"ק. וממה שמסרו לנו החוקרים בדבר, הלא הם ד"ר כסלו, שאסף לנו נתונים מכל הספרות הכתובה, וגם הוא כתב שהגדול ביותר הוא בממוצע 15 סמ"ק. וכן הביא מהממצאים הארכיאולוגיים מאלפי הגלעיני זיתים שמצאו, ולא היה בהם מהזנים הגדולים שיש היום בעולם אלא מהזנים סורי ונבלי הבינוניים (ומה שטען כת"ר שיש כמה גרעינים בודדים גדולים שלא זוהו, בוודאי אין לבנות ע"ז שום בניין מה היה גודלם). וכן משו"ת נזר כהן וספר כזית השלם ממה שהביאו ממועצת הזיתים האמריקאית שמשערת את הבינוני שבכל העולם ב 6 סמ"ק בלבד (ולפי דבריהם הם טועים במציאות במחצה ויותר, וזה תמוה מאוד כמוכן), וכן מהרב ביניש שליט"א שמשערו כ 7 סמ"ק ע"פ הנבלי. וכן כתבו עוד ממחברי זמנינו שהבינוני הוא כנ"ל (כגון ספר ברית הלוי וספר לקח טוב והידורי המידות ועוד). הרי שמכלם יוצא השיעור הבינוני האגורי הוא בין 5-7 סמ"ק ולא יותר מזה.

כמו כן, אני הקטן טרחתי לחפש מידע בתקשורת האלקטרונית הכתובה על זני הזיתים בארץ ובעולם. וכן הלכתי לשווקים ולחנויות לחפש לי זיתים גדולים ביותר, ולא עלתה בידי אלא הזית היווני ושיעורו היה 15 סמ"ק ולא ראיתי בשום מקום זית גדול יותר מזה. (וכמוכן 'שלא ראיתי אינה ראייה', ובוודאי יש לפעמים זית שמגיע גם ל 20 סמ"ק, וכן העידו לי שיש שראו כזאת. אבל לענ"ד זיתים כאלו לא נכנסים למנין הבינוני, כמו שלא נכניס למנין את התאנה והרימון (ומסתמא גם הזית) של המרגלים, ולא משנים את שיעור השעורה הבינונית (לענין עצם שמטמא בכשעורה) בגלל השעורים שהיו בזמן שמעון בן שטח שנעשו כגרעיני זיתים (בתענית כג.), כי לא מכניסים דבר משונה שקורה פעמים בודדות ובמקום מסוים וזמן מסוים, אלא מסתכלים על גודלו בדרך כלל)

ובפרט שיעקר השיעור הוא "כפי דעתו של רואה" כמבואר במשנה ובגאונים. ואין ספק שעינינו הרואות שהבינוני הוא 5-7 סמ"ק ולא 13, שהוא הזית הגדול מאוד בשווקים ובחנויות. והזית מזן הסורי הוא מתאים עם כל התנאים של האגורי, שהשמן שלו רב מאוד (מגיע ל 40%. ואילו באותו זן גל"ט לא גילה לנו כמה אחוזי שמן יש בו) וגם לא מאבד את אחוזי השמן שלו כאשר הוא גדל ע"י הגשמים. ולא הבנתי מה קישר הרב עידוא כאן נתון אחר והוא: "אם נמצא הרבה זמן על העץ או מעט זמן". כי לכא' אין שום קשר כאן לנתון זה "כמה זמן נשאר על העץ" אלא מה שחשוב הוא "שאינו מאבד שמנו כאשר גדל בשר הפרי מחמת הגשמים", וזה נמצא בזן הסורי. גם התפלאתי לראות מה שכתב משם פרופ' לביא "שקשה להוציא מהסורי שמן" (ולא ציין היכן כתב כן ואשמח לדעת היכן הוא), כי לכאורה לפי מה שבדקתי בלחיצה קטנה בפרי בשל יוצא שמן מיד. ואולי בפרי שאינו בשל דיו קשה עליו היציאה. ומה שטוען שהשמן שלו לא משובח כי הוא חריף יותר מהשמן של הג'לט. אין זה אומר כלום. ועל זה אמרו המושלים "על טעם וריח אין להתווכח". ולדוגמא בעלמא: הרי רוב האנשים לא אוהבים יין חריף וחזק אלא רובם מפונקים ואוהבים יין חלש, אטו משום זה נאמר שהיין היותר משובח הוא החלש? וא"כ אולי פעם היו אוהבים יותר את השמן החזק החריף?

סוף דבר, עניין זה צריך בדיקה של מומחים אמתיים, ואני את הרהורי ליבי בעלמא העליתי על הכתב לתשומת לב בלבד "כפי דעתו של רואה" שהזית הבינוני הוא לא יותר מ 7 סמ"ק, ו"אין לדיין אלא מה שעיניו רואות".

ולענין שאר הדברים שהאריך בהם. אומר בקצרה שכל הרואה יראה שאין בהם שום הכרח אמיתי להגדיל את השיעור. רק ריבוי ראיות מכח דקדוקים קא חזינא הכא שעליהם בנה את רוב בניינו, ואפשר לדחותם בנקל. ולכן לא אתייחס לכל דיבור ודיבור. רק אכתוב דרך כלל שאין דרכי (וגם לא ראיתי לשום פוסק שעושה כן) לבנות בניינים מדקדוקים קלושים כאלו. כגון מה שדקדק בגמ' ברכות (לט.) מזה שאמרו 'ואמר ר' אבהו וכו' שיש כאן ו' מיותרת לטעמו, ובנה ע"ז דבר שלא ניתן להיאמר שבזמן חז"ל היה כמו בזמנינו שלא הכירו את הזית האגורי. ועוד דקדוקים של 'בה' ו'בו' בריטב"א, ובגלל זה החליט לשנות לגמרי את כוונת הריטב"א דבר שלא עלתה על ליבו כמבואר למעיין שם. והדקדוק מהרוקח שכתב: אבל נראה דזית גדול בעינן כדאמרין בגמ' ברכות (לט.) שדבריו קשים

להלום (וכמו שהקשה הרב אליה רבה בסי' קפד) ולכל פינה שלא תפנה לבארו ישנם דחקים גדולים, באופן שאי אפשר ללמוד ממנו כלום לענין מסקנה, והרב הכותב עשה פלפול בדקדוק בגמ' והעמיס את דבריו כאילו זו כוונתו העמוקה של הרקח (בעוד שהרקח כתב "כדאמרינן" ולא כתב "כדמשמע". גם כתב "אבל" שמשמעותו שחוזר בו ממה ששמע בדבריו מקודם. וזו סתירה לחובבי הדיקדוק)

וכן בענין הראיות שהביא הרב עידוא להגדיל את הזית מ 6 סמ"ק ל 13. למשל הראיה מהקמיצה שפירש דברי הירושלמי בתמיה - וכי כהן שאינו יכול לקמוץ ב' זיתים יהיה פסול? יש לדחות בנקל ולפרש ששאל בלשון 'בירור ספק' האם זה מעכב בדיעבד לפוסלו לעבודה משום כך. וכן הראיה שהביא מפתיתת המנחה מדקדוק ששאל למה הוצרכו לפתות ל 32 חלקים במקום 16 הרי כבר קל לקמוץ פתיתים בגודל 13 סמ"ק. גם זה דקדוק קלוש, כי י"ל שרצו שיהיה עוד יותר קל לקמוץ פתיתים קטנים יותר, לכהנים שידם קטנה יותר מהבינוני. (לגבי הראיה מעובר בתחילת יצירתו. היא ראייה יפה ובאמת יש לחקור עליה אם היא מוכרחת)

גם כל מה שכתב לדחות את הראיות שהבאתי לומר שהזית קטן, וכל כוונתי בעיקר להוכיח שהזית אינו חצי או שליש ביצה ורק יותר מסתבר שהיה קטן כמו שלנו. אבל אם הזית 13 סמ"ק בוודאי שרוב הראיות אינן מוכרחות.

אלא שמה שהפך אותן בדקדוקיו לראיות הפוכות ולומר שהן מראות שהזית 13 סמ"ק ולא 6, בזה איני מודה לו. כגון הדקדוק ממה שאמרו בגמ' לגבי השמנונית אית "בהו" ולא "בה". שמזה הוכיח שמדובר בכמה סכינים וכמה שמנוניות. הנה לטעמי קשיא שאם מדקדקים כל כך, אזי למה אמרו "שמנונית" ו"סכין" "גוררה" בלשון יחיד ולא אמרו שמנוניות שעל גבי הסכינים גוררן, אתמהה.

ועיין בריטב"א בסוכה ו' ע"א שכתב תאנה כגרוגרת להוצאת שבת. פי' שבזה ראוי ומקפיד להוציא ולפיכך משערין 'בו' ולא בכזית שראוי לאכילה אבל אין מקפידין עליו כל כך להצניעו ולהוציאו ולשמרו ע"כ. הרי שלא כתב שמשערין 'בה' אלא 'בו', ונפל כל דיוקו. וכן הריטב"א בשבת ע"ו באותו הדיבור כותב דגרוגרת בציר 'שיעוריה' מרביעית, ולא כתב בציר 'שיעורא'.

וכן הראיה מפירורי הפת, שלפי חשבוננו 6 סמ"ק הוא אחד חלקי חמש עשרה מפרוסה. לדבריו יוצא שפרוסה של 30 גרם היא שווה לנפח של 90 סמ"ק (פי שלש מהמשקל) וזה דבר שלא אמרו אדם מעולם, לומר שיהיה ההבדל בין הנפח למשקל בפת שלנו פי שלש. שהרי צריך להוריד את האוירים הנראים לעין. ולכל היותר הוא 60 סמ"ק. ואני סבור כדברי הגר"מ לוי זצ"ל בספרו ברכת ה' (ח"ב פ"א סוף הערה 109) שכתב ע"פ בדיקה שעשה, שיש להוסיף על המשקל בעבור הנפח: חצי מלגו שהוא שליש מלבר, ופרוסה של 30 גרם שווה ל 45 סמ"ק, וא"כ תשיעית פרוסה היא כזית ואז אינה בגדר פירור שמוותר להשחיתו, ואז אינה בגדר סתמא למאכל בהמה, ולא קשיא מידי.

גם לענין הראיה מקרישת הדם (שיוצא כזית כ 14 סמ"ק) וקרישת היין (שיוצא כזית כ 4 סמ"ק) גם שם הדבר עדיין תמוה וצריך יישוב על המרחק הגדול שיש ביניהם, וכיצד על שניהם אמרו "כשיקרוש יעמוד על כזית", וכמו שהקשה אב"י בגמ'. וכל עוד אין לנו יישוב על קושית אב"י המניח את הדעת, א"א לקבוע משם מסמרות בענין זה. (רק להזכיר שדין קרישת היין נפסק להלכה ברמב"ם ואילו קרישת הדם לא. ועוד, שד"ר מרדכי כסלו טוען (תחומין כרך י' עמ' 434) שתיתכן קרישת דם שתעמוד על 7 סמ"ק ולא 14).

ולגבי המטבעות, באמת ישנו מטבע רומי העשוי נחושת (ברונזה) מזמן מרד בר כוכבא הנקרא 'אס' שמשקלו בתחילה היה 325 גרם זאת אומרת שהיה בגודל יותר מ 35 סמ"ק, וא"כ אין ראייה מוכרחת מהירושלמי כלל. רק יש הסתברות לומר שככל שהזית קטן יותר כך מובנים דברי ר' יוחנן שסבר שיש בהם בילה שווה, שהרי בדבר יבש ככל שבדבר גדול יותר כך לא מסתבר שתהיה בו בילה שווה לפי חשבון.

כמו כן מה שדחה את הראיה החזקה של הרה"ג ר' אריה גלינסקי שליט"א משבת (צא). וכתב שדברים אלו נאמרו רק בהוא אמינא של הגמ'. הנה, הרואה יראה שאין כאן שום דחיה, כי היא גופא אנו שואלים "איך יתכן הוא אמינא כזו שיטעה איזה חכם בדבר כזה פשוט עד שהוצרך שמואל להעמידו על טעותו" דהיינו כיצד יתכן שאיזה תלמיד יטעה לפרש לשון "כל שהוא" הכתוב במשנה שהכוונה לכזית, וכשישאלוהו הרי כתוב "כל שהוא", שביאורו אפילו חיטה אחת? יענה לעומתינו שהכוונה בלשון התנא "כל שהוא" רק לאפוקי מהשיעור הגדול של גרוגרת. ומעתה צא וחשוב: אם איתא שהגרוגרת 17 סמ"ק והזית 13 שהוא רוב השיעור שלה, כיצד יתכן שיהיה לאיזה חכם הוא אמינא לקרוא לו "כל שהוא" כלפי הגרוגרת הקרובה אליו. וכבר הראתי בקונטרסי הארוך מדברי הביאור הלכה (ריש סי' יב) לגבי שיעור כדי עניבה בחוטי הציצית שכתב כן שלא יתכן לקרוא לשון "כל שהוא" לדבר שהוא רוב השיעור, עיי"ש. וע"ע ראיות ליסוד זה בב"ב (קנ). גבי שיעור ראשית הגז וברש"י ביצה (טז: ד"ה לא דאית). ושם תראה שלא מצינו שום מקום שיקרא "כל שהוא" ויש לו שיעור מסוים, אלא רק כאשר מדברים כלפי שיעור שרחוק ממנו הרבה פחות ממחצה. ולכן יש מכאן לענ"ד ראייה חזקה שהזית פחות מ 8.5 סמ"ק כי הוא צריך להיות פחות ממחצה מהגרוגרת שהיא 17 סמ"ק.

הכלל העולה: שעיקר הנידון הוא "מי הוא הזית הבינוני האגורי של ארץ ישראל" ומה הוא גודלו" ובין אם הוא 5-7 סמ"ק, כדברי כל החוקרים עד היום, וכפי דעתו של רואה ממה שמצוי היום בשווקים, ובין אם הוא 13, כדברי החדשות של הרב עידוא שליט"א, מה שברור לכל עוסק בסוגיא זו כדבעי, שאת השיטה הרווחת שנאמרה עד כה 'כהלכה למשה מסיני' - "כזית חצי ביצה או שלישי ביצה" זה וודאי אינו נכון להלכה, ויש לתת גט כריתות לאותה חתונה שנעשתה בין הזית לביצה, ולתת כבוד לזית כשיעור בפני עצמו - לדון בו בלבד. והלואי שנגיע למצב בו כל המחלוקת תהיה רק סביב נקודה זו. ומכאן קריאת קדש לכל הת"ח בכל אתר ואתר שיבואו ויעסקו ג"כ בסוגיא זו, כי אין בית מדרש ללא חידוש ואחרי רבים להטות, וכך תתברר יותר ויותר הלכה זו על בוריה לאמיתה של תורה.

תשובה לדברי הרב ינון מלאכי שליט"א הרב עידוא אלבה

א. בענין הראיה מהגמרא בברכות שכזית הוא הגדול שבזיתים המצויים.

לשון הגמרא בברכות דף לח ע"ב:

"אמר ליה רבי ירמיה לרבי זירא: רבי יוחנן היכי מברך על זית מליח? כיון דשקילא לגרעיניה, בצר ליה שיעורא! אמר ליה: מי סברת כזית גדול בעיני? כזית בינוני בעיני (והא איכא), והוא דאייתו לקמיה דרבי יוחנן - זית גדול הוא, דאף על גב דשקלוא לגרעינותיה פש ליה שיעורא. דתנן: זית שאמרו - לא קטן ולא גדול אלא בינוני, וזהו אגורי. ואמר רבי אבהו: לא אגורי שמו אלא אברוטי שמו, ואמרי לה: סמרוסי שמו, ולמה נקרא שמו אגורי - ששמנו אגור בתוכו".

צריך להבין מה שאל רבי ירמיה, האם הוא לא ידע את המשנה שהכזית הוא זית בינוני. ואיך העלה על דעתו שכזית גדול בעיני? ועל שאלות אלו יש להוסיף גם את הדקדוק שמשמע מואו החיבור "ואמר רבי אבהו" שזה חלק מדברי רבי זירא בתשובתו לרבי ירמיה, ולא מובן מה הקשר. אבל עיקר השאלה היא מעצם מהלך הגמרא, מה בכלל הוקשה לרבי ירמיה, וראה בשיעור"ת עמ' לז שנדחק בזה הרבה.

אך לפי דרכנו מיושב. רבי ירמיה שאל איך בירך רבי יוחנן על זית בודד משום שידע שמשערים בזית הגדול ביותר המצוי, ולכן הוא שואל שאחרי שהוציאו את הגרעין כבר אין לנו את השיעור לברכה, ועל זה השיב לו רבי זירא, מי סברת כזית גדול שלנו בעיני, כלומר שלעולם לא מברכים ברכה אחרונה על זית כי צריך שיהיה לנו את השיעור של הזית הגדול שמצוי אצלנו אחרי הוצאת הגרעין, הלא י"ל כזית בינוני שלהם בעיני, ורבי יוחנן בירך על זית גדול יותר, וכדתן שהזית שעליו מברכים הוא בינוני, ואמר רבי אבהו שהיום לא אגורי שמו אלא אברוטי, ונראה מזה שרבי אבהו ורבי יוחנן הכירו את הזית שבו משערים, והכירו בו שהוא הבינוני, ואם כן היה להם זית גדל יותר שאותו אכל רבי יוחנן.

האליה רבה סימן קפד הביא את דברי המשנה שזית הוא בינוני (ולדעתו הוא חצי ביצה) וכתב "לכן תמיהני על הרוקח סימן שכ"ט שכתב דכזית גדול בעיני, ואולי מיירי בדשקיל לגרעיניהו דאז בעיני שיעור כזית גדול בלא הגרעינה כדמשמע בש"ס שם".

הא"ר פירש שמה שכתב הרוקח שמהגמרא בברכות מוכח שהזית הוא גדול, כוונתו לזית שעליו מברכים ברכה אחרונה אחרי הוצאת הגרעין, שהוא צריך להיות גדול באופן שאחרי לקיחת הגרעין כזית בינוני, והרוקח לא מדבר על שיעור כזית בעלמא. אבל פירושו לא יתכן כיון שהרוקח לא מדבר על אכילת כזית ממש אלא על אכילת כזית של לחם. וא"צ להשאר בצ"ע בדבריו כאשר יש לדבריו ביאור פשוט, ומובן מנין למד הרוקח מסוגיה זו שהזית שבו משערים הוא הגדול שבזיתים המצויים כיום בספרד.

ב. בענין נדירות זן הג'לט. הבאתי במאמר שלדעת הרמב"ם לא מביאים ביכורים רק מהזית

האגורי אלא מכל הזיתים שאינם כחושים, וכן מסתבר שאם זית שמן הוא רק זית האגורי, לא היה לנו להקדים ברכות של שבעת המינים אלא את הזית האגורי, וגם לפי המבואר לעיל באות א, כבר בזמן הגמרא הזית הזה היה נדיר, ור' ירמיה שחי בארץ ישראל לא הכירו. מכל מקום 5 אחוז מזיתים הנזרעים בחבל ארץ גדול של 100 קמ"ר אינו זית כ"כ נדיר. אם דין המשנה "תקועה אלפא לשמן" מכוון אל הזית האגורי, הרי שבזמן הבית הזית הזה היה מצוי בקרבת המקדש בעיקר רק בעיר אחת. ואין להתפלא שלא מוצאים לו היום שרידים בגליל, לאחר שאמרו בירושלמי מסכת פאה ז, א: "שלא היו הזיתים מצויין שבא אדריינוס הרשע והחריב את כל הארץ". אך נראה שאנדריינוס לא החריב את הזיתים המרוחקים שהיו באיזור הרי אמנה, אך מבית המקדש לא היו שולחים להביא ממרחק גדול כזה. לפי מה שכתב לי

פרופ' כסלו 'במערות הרמח' נמצאו אך ורק חמישה גרעינים גדולים שעשויים להתאים לזית של 13 סמ"ק. מסתבר שזן מיוחד כזה ימצא רק במקום אחד¹³⁰.
אנו מוצאים עדויות על זיתים גדולים ממנו בהרבה אצל המהרי"ל והרב יוסף שוארץ, ולכן נראה שבמציאות הוא הזית הבינוני.

ג. **הקושי מהמציאות על זיהוי הסורי כזית האגורי.** יש קושי על זיהוי זה, כיון שגם כבודו מסכים שלא מסתבר שהזית הוא רק 3 סמ"ק, ולכן נאלץ כבודו לומר שמדובר בזיתים מבית השלחין, שהם גדולים יותר מהזית הסורי המצוי. אך המשנה אומרת שההשקיה של הזית המשובח גורמת לירידת הטיב שלו, שהרי באותה משנה שאומרת "תקועה אלפא לשמן" מבואר שאין מביאין שמן למקדש מבית השלחין. גם הזיהוי שלו כזית שאינו נפגם מהגשם אינו ברור. פרופ' כסלו במאמריו (תחומין ח"י עמ' 428) מביא את דברי החוקר גור שב'סורי' "הפרי מתקיים זמן רב על העץ", אך גור לא כתב שאיכותו אינה נפגמת מהגשם. פרופ' כסלו מציין שהוא שואב את ידיעותיו מדברי גור ופרופ' שמעון לביא. באתר 'מועצת הצמחים – זנים והשבת זנים' כתב פרופ' שמעון לביא לגבי הסורי "כושר השתמרותו נמוך. קשה לקבל שמן מהזן הזה מפני שהוא בעל חמיצות גבוהה". הקושי אינו בעצם הוצאת השמן, אלא בכך שהשמן הוא בעל חמיצות גבוהה. גם שאהבי כותב שאיכותו של הסורי אינה טובה.

ד. **דרך חישוב נפח של פת.** מאחר שבמשנה מפורש שפת סופגנין משתערת כמו שהיא, ורק אם יש בה חלל הניכר לא מחשבים אותו, וברור שיש חללים בפת הסופגנין שנכללים בשיעור, הדעת נותנת שמוציאים רק חללים גדולים במיוחד, כפי שרואים בלחם שלנו שיש חללים שאורך החלל של ס"מ ומעלה שאותם מוציאים מהשיעור, אך החללים הרבים של 1-2 מ"מ נראה שלא מוציאים מהשיעור, כי אם כן לא יהיה שום חידוש בדברי המשנה שפת סופגנין משתערת כמו שהיא. לפי מה שנראה לעין חללים של 0.5 ס"מ שבהם יש להסתפק אם הם חלל ניכר הם מעטים. ציינתי במאמרי שבספר וזאת הברכה קונטרס שיעורי אכילה. ובספר כזית השלם עמ' 162 כתבו שהיחס בין משקל לנפח בלחם אחיד שלנו הוא 0.25 - 0.28. והם ודאי הוציאו מהחישוב את החללים של 1 ס"מ ומעלה, אלא שלא התחשבו בחללים של מ"מ או שנים. אך אף שנראה שמעיקר הדין הצדק עמהם, כיון שבסופו של דבר איננו יודעים מה מוגדר חלל ניכר כתבתי לחומרא לשערו ביחס של 0.5, כמו שכתב הרב בניש (עמ' רעז) שזה היחס במצה ובקרקרים דקים שבהם איננו רואים כלל חללים. לענ"ד לא יתכן לחשב את הפת ביחס של 0.75, כאשר אפילו בפת שלא רואים בה כל חלל היחס הוא 0.5.

ה. **קרישת דם לכזית.** החישוב שכתבתי בענין זה מבוסס על ההנחה שרביעית היא 108 סמ"ק, כפי שהוכחתי בירחון האוצר 48. הראיתי שהדברים מתאימים להנחה של פרופ' כסלו שבדם שקורש חלק מהמוצקים אינם נשארים בקריש, ולכן הוא כולו אחוז מהנוזל המקורי, ובחישוב מדוקדק על פי הנסיון שעשה הרב יוסף מלמד הגעתי ל12 אחוז. וגם כתבתי ישוב לקושית אב"י על רב יוסף מיין שקרש שכיון שכל העקרון לחשב דבר קרוש לפי מה שהיה קודם לכן הוא חידוש, שאינו כן בדברים שתופחים ומצטמקים בעלמא, והוא משתנה במציאות מדם ליין, קבעו שיעור זה רק על פי הדם שבו רביעית באמת קורשת לכזית. הרמב"ם לא כתב זאת לגבי דם מכיון שהוא פוסק שדם נבלה אינו מטמא, ודברי הגמרא נאמרו בקשר לדם הזה.

עכ"פ העיקר הוא מה שהראיתי שדברי הרוקח המובא בב"י בס' קצז מיושבים יפה לפי שיטתי, והב"י סתם כוותיה, וגם הרמב"ם נוקט שעובר בתחילת יצירתו, כשניכר שהוא אדם, הוא בגודל כזית, וזה מתאים לשיעור של 13 סמ"ק. וכך נהגו בספר ובתימן.

ו. **דברי הריטב"א בשבת עו:** כשהריטב"א מתייחס לשיעור גרוגרת שייך שפיר לשון זכר, כי 'שיעור' הוא לשון זכר, אך כאן לשון הריטב"א היא "כגרוגרת שיש בו כמה זיתים" משמע דקאי על הגרוגרת עצמה שיש בה כמה זיתים. ולכן אמרתי שאולי צ"ל 'בכמותה', ובכל אופן כבר הראינו שלפי הנוסח השני של הריטב"א אין כל מקום לדייק מדבריו שמשער בזית קטן. עכ"פ העיקר הוא מה שהראיתי שדברי הרוקח המובא בב"י בס' קצז מיושבים יפה ומתאימים למה שמתבאר בגמרא, והב"י סתם כוותיה, וגם הרמב"ם נוקט שעובר בתחילת יצירתו כשניכר שהוא אדם הוא בגודל כזית, וזה מתאים לשיעור של 13 סמ"ק. וכך נהגו בספר ובתימן.

¹³⁰ הרב בר כוכבא: המשך דברי הירושלמי "שעכשיו הזיתים מצויים" זאת אומרת שהחזירו הדבר לקדמותו. ומלבד זאת הרי בודאי "לא ביו זיתים מצויים" אבל לא הכוונה שנכחדו לגמרי.

הרב אלבה: כוונתי רק להראות שהחורבן שינה דברים. על כן אין קושי בכך שהאגורי שמתחילה היה זן נדיר נכחד מהגליל. בודאי נשארו עדיין זיתים שמהם החזירו אחר כך את החלקאות ליושנה, אבל זן האגורי כנראה כבר לא היה מצוי בגליל. לכן מה שאמר רבי זירא לרבי ירמיה שיודעים היום מהו האגורי היה בשבילו חידוש.

ז. **משקל האס:** אכן 'האס' עשוי מברונזה נוצק בשנת 280 לפני ספירתם, והוא היה כעין המטבע הראשונה בימי הרפובליקה הרומית, ומשקלו ליברה – 327 גרם, אך זמן קצר אחרי שנוצר הפחיתו את משקלו. בשנת 211 לפנה"ס של הנוצרים נקבע משקלו ל 27 גרם, ומתחילת הקיסרות הרומית, 120 שנה לפני חורבן הבית הוא נקבע ל 10 גרם (משערים שהוא איסור האיטלקי)¹³¹, וזו המטבע שהיתה בימי בר כוכבא. כמובן שלא יתכן שהמשנה דיברה במטבע הראשונה שמעולם לא הגיעה לארץ, וגם לא היתה ממש מטבע.

**בברכה רבה
עידוא**

¹³¹ על פי ויקפדיה ערך אס (מטבע רומי).